

GODIŠNJAK
Jun 2017.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2017

Godina XI / Broj 17 / Jun 2017.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

POLITIKOLOGIJA

- Slaviša Orlović – Interesne grupe 9
- Dušan Marković – Interpretacija Marksove misli u delima Remona Arona 35
- Luka Glušac – Mesto i uloga Zaštitnika građana (Ombudsmana) u procesu pristupanja
Republike Srbije Evropskoj uniji. 53

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Stevan Gaјић – Сједињене Америчке Државе: Град на брду или капиталистичка
империја – Фредерик Даглас и Вилијам Де Бојс 73

STUDIJE BEZBEDNOSTI

- Nenad Stekić – Autokratski mir: izgledi za empirijska istraživanja 95

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

- Jasna Veljković, Jasna Hrnčić – Primena sociodramskog pristupa u edukaciji
studenata socijalne politike i socijalnog rada 113
- Natalija Perišić, Aleksandra Maksimović – Obrazovanje kao faktor socijalnog
isključivanja dece migranata 131
- Suzana Mihajlović Babić – Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava
na novčanu socijalnu pomoć: prepreke i mogućnosti. 151

KOMUNIKOLOGIJA

- Jovana Lazarević – Zloupotreba imena Internet domena u poslovnoj
komunikaciji domaćih kompanija na Internetu. 171

PRIKAZI

- Suzana Mihajlović Babić, Ivana Antonijeвић – Unapređenje fakultetskog obrazovanja
u oblastima kreiranja socijalne politike i pružanja socijalnih usluga. 191

SEĆANJA

- Vučina Vasović – Čovek knjige i biblioteka (Čedomir Čupić) 193
- Memorijalna adresa povodom druge godišnjice smrti
prof. dr Predraga Simića (Dejan Jović). 199

- Uputstvo za autore** 217

CONTENT

POLITICAL SCIENCE

- Slaviša Orlović – Interest Groups 9
- Dušan Marković – Interpretation of Karl Marx’s Thought
in Raymond Aron’s Works 35
- Luka Glušac – The Place and Role of the Protector of Citizens (Ombudsman)
in the Process of Accession of the Republic of Serbia to the European Union.... 53

INTERNATIONAL STUDIES

- Stevan Gajić – United States of America: A City Upon a Hill or a Capitalist Empire
– Frederick Douglass and W.E.B. Du Bois 73

SECURITY STUDIES

- Nenad Stekić – Autocratic Peace: Prospects for Empirical Research 95

SOCIAL POLICY AND WORK

- Jasna Veljković, Jasna Hrnčić – Implementation of Sociodramatic Approach
in the Education of Students of Social Policy and Social Work 113
- Natalija Perišić, Aleksandra Maksimović – Education of Migrant Children
as the Factor of Social Exclusion– Case Study of Germany..... 131
- Suzana Mihajlović Babić – Anti-opressive Practice in Achieving the Right
to Financial Social Assistance: Obstacles and Possibilities 151

COMMUNICATION STUDIES

- Jovana Lazarević – Domain Name Abuse in business Communication
Among Domestic Companies on the Internet..... 171

REVIEWS

- Suzana Mihajlović Babić, Ivana Antonijević – Improvement of College Education
in the Fields of Social Policy and Social Service Provision 191

IN MEMORIAM

- Vučina Vasović – A Man of Book and Library (Čedomir Čupiće) 193
- Memorial Address on the Occasion of the Second Anniversary
of the Death of Professor Predrag Simić (Dejan Jović) 199

- Instructions for the Authors** 217

Slaviša Orlović*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Interesne grupe

Apstrakt

U ovom radu razmatram koncept interesnih grupa – pojam, vrste, načine delovanja i odnose sa drugim akterima i njihov značaj za demokratiju. Interesna grupa je svaki organizovani akter kojim ima za cilj da utiče na oblikovanje javne politike. Različite teorije objašnjavaju interesne grupe (pluralistički, marksistički, elitistički i korporativni pristup). Odnosi među interesnim grupama su odnosi moći, one slede moć i nepogrešivo znaju gde su sedišta moći. Delovanje interesnih grupa zavisi od toga koliko su organizovane, kakvim resursima raspolažu, kakve ciljeve žele da postignu i koga zastupaju. Prednosti u delovanju interesnih grupa su što se pojedini važni poslovi mogu ubrzati i efikasnije obaviti, što nameću nekakav realan odnos u društvu, što često na sistematičniji način artikulišu određene interese, nude rešenja kojima bivaju korektiv vlastima i omogućavaju prečice da se brže donose odluke i kreira politika. Nedostaci su što nastoje da ostvare užu a ne širi interes, utiču na politiku bez mandata od strane građana, često i bez legaliteta i bez legitimiteta i netransparentno. Ne postoji saglasnost oko toga da li interesne grupe održavaju ili potkopavaju demokratiju. U tekstu se bavim Olsonovom „Logikom kolektivnog delovanja” i kritikama. Procesom demokratizacije i konsolidacije institucija, opadaju neformalne grupe i postaju formalnije, proces kreiranja politike postaje transparentniji. Moć grupa i moćne grupe slabe procesom demokratizacije.

Ključne reči:

interesne grupe, lobiranje, kolektivno delovanje, moć, demokratija

* slavisaorlovic@yahoo.com

Proučavanje interesnih grupa važno je jer nam mnogo govori o tome kako funkcionišu (ili ne funkcionišu) političke institucije, kakva je distribucija moći u društvu i ko sve i na koji način utiče na procese kreiranja javnih politika. U našem javnom diskursu i akademskom polju pojam interesnih grupa nije etabliran, niti su iskristalisane pojmovno-terminološke razlike između raznih formalnih i neformalnih grupa, organizacija i pokreta. O tome, između ostalog, govori i činjenica da gotovo da nema akademskog teksta koji u naslovu koristi pojam i kategoriju interesna grupa. Interesne grupe razlikuju se po više osnova: da li su formalne ili neformalne, kakvi su im resursi kojima raspolažu, kakve strategije i taktike primenjuju i kakve efekte postižu.

Osnovno istraživačko pitanje u istraživanju interesnih grupa moglo bi da glasi – koliko su interesne grupe uključene u proces kreiranja javnih politika, u kakvom ambijentu deluju, kakvim resursima raspolažu i kakve strategije i taktike primenjuju, kako saraduju međusobno i sa drugim akterima i koliko je to u međudejstvu sa demokratskim procesima u društvu? Interesne grupe nisu uvek dostupne istraživačima, jer procesi kreiranja politike obuhvataju i formalne i neformalne uticaje.

ODREĐENJE POJMA

Interesna grupa je svaki organizovani akter kojim ima za cilj da izvrši uticaj na oblikovanje javne politike. Interesne grupe, grupe za pritisak, lobi grupe, grupe moći su pojmovi pod koji se neretko koriste kao sinonimi. Pojam, „grupe za pritisak” koristi se više u Velikoj Britaniji i zemljama Britanskog Komonvelta.¹ Interesne grupe obično se definišu kao organizacije koje ape-luju na vlast, ali ne učestvuju na izborima. Po Graham Wilsonu, interesne grupe zahtevaju određenu autonomiju u odnosu na vladu i političke partije.² Po Clive Thomasu interesne grupe su „skup individua, organizacija, ili javnih ili privatnih institucija koje vrše uticaj na javnu politiku u svom interesu”.³ Interesne grupe mogu biti i vladine agencije (ministarstva, javne korpo-

¹ Jeremy J. Richardson, edited by, *Pressure Groups*, Oxford University Press, 1993.

² Graham K. Wilson, *Interest Groups*, Oxford: Basil Blackwell, 1991, str. 8.

³ Clive Thomas: “a collection of individuals, organizations, or a public or private institution that work to influence public policy in its favour”, Clive Thomas, Interest groups and lobbying in Latin America: theoretical and practical considerations, in: *Journal of Public Affairs*, Volume 14 Number 3 pp 165–182 (2014), str. 165; Isti autor je slično naveo u prethodnom radu: „Asocijacije individua ili organizacija, obično, ali ne uvek, formalno organizovane, koje nastoje da utiču na javnu politiku“, Clive Thomas, 1993, (1993) *Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies*, in: *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Ed. By

racije), vladina tela (republike, državice, pokrajina, gradovi, opštine, okruzi). Ministarstva se, takođe, međusobno bore za raspodelu budžeta. Vladine agencije i različiti nivoi vlasti i te kako žele da utiču na kreiranje politike.⁴ Različite države imaju različiti institucionalne strukture i različiti set pravila po kojima funkcionišu vladine institucije.⁵ Neke od njih mogu biti otvorenije a neke zatvorenije za uticaje i delovanje spolja. Društveni pokreti, uglavnom, se uključuju u razmatranje.⁶

RAZLIČITI PRISTUPI U PRUČAVANJU INTERESNIH GRUPA

Sredinom dvadesetog veka sve više se prepoznaje potreba za razumevanjem, unapređivanjem i vrednovanjem sistema interesnih grupa, od kada počinje sistematičnije uporedno proučavanje.⁷ Studije i istraživanja interesnih grupa naročito se razvijaju od kraja 1950-ih godina kroz studije slučaja ili uporedne studije (*cross-nationally*), odnosno *kroz* relevantne pristupe kojima se nastoji da se objasni kreiranje politike (*policy making*), priroda vladavine i relacija država-društvo. U odnosu na različite pristupe, izdvajaju se pluralistički, mar-

Clive S. Thomas, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, str. 2 (Tokom 2015. i 2016. imao sam priliku da saradujem sa profesorom Clive Thomasom u okviru projekta *The Development of Interest Groups and the Diversity of Democracy in the Balkans*, kojim rukovode on i profesorka Danica Fink-Hafner).

- ⁴ Thomas Clive, *Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies*, in: *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Ed. By Clive S. Thomas, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, 1993, str. 3.
- ⁵ Jeremy J. Richardson, *Pressure groups and Government*, u: *Pressure Groups*, edited by Jeremy J. Richardson, Oxford University Press, 1993. str. 3.
- ⁶ Cigler Allan I. and A. Loomis Burdett, eds, *Interest Group Politics*, 8th ed. (Washington, DC: CQ Press, 2012. (Tokom studijskog boravka na University of Kansas u školskoj 2004/2005 slušao sam kurs profesora Allana Ciglera Američke političke partije).
- ⁷ Arthur Bentley, *The Process of Government*, Evanston, Principia Press, 1949; David B. Truman, *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*, Westport, CT: Greenwood Press, 1951; S.E. Finer, *Anonymous Empire: A Study of the Lobby in Great Britain*. London. Pall Mall Press, 1958; Gabriel Almond, Research Note: A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process. *The American Political Science Review*, 52(1): 270–282, Robert A. Dahl, *Who Governs?* New Haven: Yale University Press, 1961.

ksistički, elitistički i korporativni pristup, kao svojevrsne teorije u objašnjenju interesnih grupa.⁸

Pluralisti smatraju da interesne grupe igraju centralnu ulogu u političkom procesu u kojem poseduju određenu moć da utiču na ishode politike (Bentley, 1949, Dahl, 1961, Truman, 1951). Ovaj pristup polazi od toga da je moć fragmentirana i disperzirana među različitim kompetitivnim interesnim grupama, pri čemu su političke odluke i ishodi politike (*policy*) rezultat kompleksnih interakcija i pregovora između različitih grupa u društvu. Ovaj pristup analogan je logici tržišta na kojem su predstavljene mnoge preferencije svake od politika i takmiče se za implementaciju u vladinim aktivnostima. Izabrani predstavnici i vlada arbitriraju u tim kompeticijama interesnih grupa nastojeći da pronađu adekvatna rešenja. Pluralizam traga za nekom vrstom koncepta provera i ravnoteža (*checks-and-balances*) kako bi se sprečilo da bilo koja grupa dominira procesom kreiranja politike. Anticipirajući potencijale mobilizacije, vlada može da prepozna i uvaži određene interese i pre nego što određene grupe izvrše politički pritisak. Vlada uvek vodi računa o izbornoj podršci i reizboru, odnosno od koga im zavisi opstanak na vlasti. Zato se trudi na ne ignoriše interese najvažnijih interesnih grupa kako ne bi izgubila izbore. Balansiranje u odnosu na razne impulse i impute vrši se među nejednakim ekonomskim resursima i očekivanom izbornom snagom i uporištem u biračkom telu. Vlada može pristupiti otvaranju konsultativnih procesa sa različitim interesnim grupama. Zato se, ponekad, stavlja znak jednakosti između interesnih grupa i grupa za pritisak.

Ovaj pluralistički model interesnih grupa izložen je kritici jer je koncentrisan na resurse i ponašanje interesnih grupa, a manje posvećuje pažnju vladinim interesima i aktivnostima, zapostavljajući faktore kao što je međunarodni ekonomski razvoj. Neadekvatno je sagledavao kapacitete i mogućnosti vlade da donosi odluke nezavisno od uticaja interesnih grupa (Nordlinger, 1981).⁹ Klasični pluralizam podrazumeva proceduralni konsenzus među interesnim grupama a zapostavlja mogućnost da postoje akteri koji odbijaju da igraju po pravilima igre. U odnosima sa vladom, neke interesne grupe mogu biti favorizovane. Pluralisti propuštaju da razmotre uticaj ideologije na sadr-

⁸ Pregled pristupa prikazan je u skladu sa interpretacijom koju daju Francisco J. Granados and David Knoke, *Organized Interst Groups and Policy Networks*, (pp. 287–309), in: *The Handbook of Political Sociology, States, Civil Societies, and Globalization*, Edited by Thomas Janoski, Robert Alford, Aleksander Hicks, and Mildred A. Schwartz, Cambridge University Press, 2005.

⁹ Eric Nordlinger, *On the Autonomy of the Democratic State*. Cambridge, UK: Harvard Unoversisty Press, 1981.

žaje politike. Deo kritika prebacuje im održavanje socioekonomske nejednakosti (Dahl i Lindblom, 1976).¹⁰

Pluralisti su reagovali na ove kritike. Savršena kompeticija retko egzistira zato što mogućnosti pojedinih oblasti politike nisu potpuno otvorene za interesne grupe. Institucionalni odnosi vlade i specifičnih interesnih grupa mogu isključivati ostale.

Marksisti polaze od pretpostavke da postoji nejednaka moć koja proizilazi iz klasne strukture društva. Kapitalistička država nastoji da reši konflikt u društvu uvek favorizujući klasu kapitalista nad klasom radnika (Lukes, 1974, Offe, 1975, Pulantzas, 1973, 1978).¹¹ Klasni interesi, po marksistima, predstavljaju temelj društva. Država je instrument kontrole od strane dominantne klase kako bi zaštitila njenu privatnu svojinu i tako je održala na vlasti. Na taj način, zapostavlja se interes radničke klase i limitiran je uticaj sindikata na kreiranje politike. Kritičari su ukazali na pojednostavljivanje strukture interesnih grupa u društvu svođenjem na klase. Ideologije su važne za oblikovanje politike i ulogu države u ekonomiji i ekonomskoj krizi (fiskalna kriza, kriza države blagostanja, štednja ili potrošnja). Važan kulturni element kapitalizma je „konzumerizam“. Kapitalisti nastoje da uspostave bližu vezu između korporacija i nacionalnih ekonomskih interesa. Važno je i pitanje održivog razvoja.

Elitistička teorija polazi od pretpostavke da su vrhovi interesnih grupa politički aktivni a neelitni delovi politički pasivni. Autori se ne slažu oko toga zbog čega su prosečni građani u demokratiji apatični nabrajajući razloge od individualnih karakteristika, preko uticaja političkih institucija i socijalne strukture. Elitisti smatraju da je društvena moć u značajnoj meri određena formalnom organizacijom (Mills, 1956).¹² Za jedan broj elitista važno je pitanje uključenosti i pripadnosti određenoj eliti. To može biti pozicija u organizaciji, uključenost u formulisanje i oblikovanje politike, klasni status ili atributi određene društvene grupe. Kada je neka grupa elitna, kao što su biznis grupe, sindikati, političko-vladavinske, medijske, vojne, ili akademske, one dominiraju posedujući neke resurse koji joj pružaju posebnu moć da vlada u određenim političkim procesima. Iz perspektive elitista i pluralizam može biti posmatran kao forma elitističkog modela u kojem nijedna grupa ne može

¹⁰ Robert A. Dahl and Charles E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1976.

¹¹ Stiven Lukes, *Power: A Radical View*. New York: Mcmillan, 1974; Claus Offe (eds.) *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*. Lexington, MA: D.C. Heath and Company; Pulantzas, Nicos. *Political Power and Social Class*, Timothy O'Hagan, (trans) London: NLB; Pulantzas, Nicos. *Classes in Contemporary Capitalism*, London, UK: Verso.

¹² Wright C. Mills, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.

da dominira u određenoj politici. Druga varijanta polazi od hijerarhije moći i uticaja među grupama kao što su poslovne i političke, dok ostale grupe imaju sve manje moći.

Korporativistički model razvija se u Evropi od sredine 1970-ih da bi opadao od 1980-ih, u vreme kada se akademski počinje proučavati (Lehmbruch and Schmitter, 1982).¹³ U tom periodu, mnoge evropske države počele su pregovore na nivou centralne države sa institucionalizovanom klasom, sektorom, ili profesionalnim interesnim grupama, odnosno njihovim asocijacijama, koordinirajući njihove oblasti. Ovi pregovori podržani su od strane socijaldemokratskih vlada u želji da ih integrišu u sistem nakon društvenih događaja sa kraja 1960-ih, decentralizacije kapitalističke ekonomije i svetske ekonomske krize 1973. Korporativizam je nastojao da prepozna i reguliše saradnju države i određenih grupa sa ciljem da postigne određeni sklad između različitih interesa i interesnih grupa i obaveze učesnika u procesu da promovišu zajedničko dobro i društvenu solidarnost. Predstavnici ovih grupa, ne samo da su inkorporirani u državu u procesu konsultacija i zakonodavne rasprave, već učestvuju i u procesu donošenja odluka, ali i asistiraju državi u implementaciji javnih politika oko kojih su saglasni. Omogućavanje pluralizma interesnih grupa i njihove participacije u širokom spektru javnih poslova održava demokratsku državu. Interesne grupe u okviru korporativističkog modela postaju inkorporirane u državu i one više nisu privatni agenti već javni akteri sa odgovornošću da obezbede stabilnost i predvidljivost u dogovorenim politikama. Obzirom da je korporativizam uglavnom koncentrisan na ekonomske politike (fiskalna politika, zaposlenost, inflacija, radni uslovi, merenje produktivnosti) većina interesnih grupa koja participira u korporativnom modelu su ekonomske grupe, kao što su biznis (poslovne), sindikati, poljoprivrednici i profesionalne grupe. Ova varijanta korporativizma naziva se „društveni korporativizam“, „demokratski korporativizam“, ili „neokorporativizam“. Ona je često rezultat serije sporazuma postignutih između vlade i korporativnih interesnih grupa precizirajući prava i obaveze. Ovaj korporativizam se razlikuje od „državnog korporativizma“ u kojem autoritarna država drži strogu kontrolu svih interesno grupnih aktivnosti poput diktature i fašizma (Schmitter, 1974).¹⁴ U odnosu na ovaj „tvrđi“ model, neokorporativizam pretpostavlja demokratsku participaciju i reprezentaciju.

Državocentrična perspektiva sa argumentom u prilog autonomije države ukazuje da ona kao entitet ima i svoju ekonomsku i neekonomsku agendu čiji rezultat nije uslovljen delovanjem interesnih grupa, već držav-

¹³ Gerhard Lehmbruch and Philippe C. Schmitter (eds.), *Patterns of Corporatist Policy-Making*. Beverly Hills, CA: Sage, 1982.

¹⁴ Philippe C. Schmitter, Still the century of corporatism? *The Review of Politics* 36:85–131, 1974.

ne strukture njene formacije i uticaja na proces kreiranja politike (Skocpol, 1985).¹⁵ U okviru državocentrične perspektive državni ciljevi su oblikovani od strane državne organizacione strukture i interesima njenih zvaničnika uz savete političkih eksperata koji nastoje da se ponašaju kao zvanični predstavnici uzimajući u obzir interese posebne državne agencije.

Sve ovo ukazuje da kompleksnost sistema interesnih grupa u jednoj zemlji i upućuje istraživače da identifikuju određene aspekte pluralističkog, marksističkog, elitističkog ili korporativnog modela. Nije uvek jednostavno pomiriti suprotna gledišta i perspektive kao što su društvene, političke i kulturne komponente.

VRSTE INTERESNIH GRUPA

Interesne grupe mogu biti sektorske i strukovne. Sektori mogu biti različiti: sektor biznisa, rada, obrazovanja, zdravstva, religijski, etički, javni i privatni. Sektori, nužno i *a priori* nisu interesne grupe, ali kada stave u prvi plan neki svoj zajednički interes koji žele da pretoče u javne politike, onda imaju iste reference kao interesne grupe. Jedna osoba može istovremeno biti član više sektora. Izraz "*Peak associations*" koristi se za strukovan udruženja ili asocijacije asocijacija, krovna udruženja (udruženja poslodavaca, udruženja malih i srednjih preduzeća, mlekara,...). Različiti entiteti imaju različite uticaje u raznim procesima kreiranja politike (*policy procesima*). Njih nije ni lako, niti jednostavno kategorisati. Interesne grupe mogu biti grupe proizvođača, potrošača, altruističke ili vrednosne. Sledićemo podelu na protektivne, promotivne i krovne interesne grupe.¹⁶

Protektivne grupe su one koje artikulišu materijalne interese svojih članova, kao što su sindikati, organizacije i udruženja poslodavaca ili razna strukovna udruženja. Često se nazivaju „granske“ „sektorske“ ili „funkcionalne“ grupe. Protektivne grupe daju prioritet delovanju na vladu koristeći sredstva koja im stoje na raspolaganju kao što su štrajk, prekid saradnje i sl. One vrše nadzor nad aktivnostima vlade u oblastima koje se tiču njihovih interesa. U protektivne grupe spadaju: udruženja poslodavaca (privrednika, investitora) i sindikata, medija, lokalne samouprave (opštine, gradovi), pokrajine, vla-

¹⁵ Theda Skocpol, "Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research" in: Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol (eds.), *Bringing the State back In*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1985, pp. 3–37.

¹⁶ Hague Rod i Harrop Martin, *Uparedna vladavina i politika*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, (*Comparative Government and Politics: An Introduction*), 2014, str. 214.

da, esnafska i strukovna udruženja, sektorske krovne organizacije, odnosno asocijacije asocijacija.

Promotivne grupe zalažu se za ideje, identitetska pitanja, politike i vrednosti. Nazivaju se još i „zagovaračke grupe”, „grupe za promociju stavova”, „grupe za kampanje” i „problemske grupe”. U promotivne grupe koje zagovaraju određene vrednosti (zaštita životne sredine), članstvo u EU, pro-NATO, prorusk, ali i desničarske grupe, grupe vezane za crkvu, grupe vezane za etničke interese (identitetske interesne grupe) i grupe koje se bore za prava LGBT populacije.

Protektivne grupe, često imaju **krovna udruženja (kišobranske organizacije)**, kao asocijacije asocijacija, odnosno, kao šire telo koje zastupa njihove interese pred vladom. Jedan od razloga za ovakav pristup je namera da se stekne reprezentativnost i da se lakše „dobije mesto za stolom” gde se donose odluke.

NAČINI DELOVANJA INTERESNIH GRUPA

Grupe se takmiče oko toga ko će više izvršiti uticaj na vladu i različite segmente u kojima se kreira politika i donose odluke. Uticaj i efekat delovanja interesnih grupa zavisi od više faktora: šta imate da ponudite, šta znate i koga znate. Interesi mogu biti pojedinačni i opšti, už i širi.

Odnosi među interesnim grupama su odnosi moći. Interesne grupe slede moć i nepogrešivo znaju gde su sedišta političke moći („Njuh interesnih grupa prati miris moći”, Landes). Moć interesnih grupa, između ostalog, zasniva se na upravljanju resursima koji imaju i njihovom stavljanju u funkciju ostvarenja interesa. Delovanje interesnih grupa usmereno je ka centrima moći. Nekada svi putevi vode ka jednom čoveku, a nekada se deluje kapilarno na mnogo više mesta – disperzivnije. Delovanje interesnih grupa sve više se diverzifikuje u zavisnosti od toga koliko su organizovane, kakvim resursima raspolažu, kakve ciljeve žele da postignu i koga zastupaju. U poslednje vreme, strategije i taktike dobile su u forme i oblike koji su prihvatljiviji i legalniji. Određenim kanalima koji su postali prepoznatljiviji može da se dođe do donosioca odluka. Pojedinačne interesne grupe koriste lične veze i kontakte. Prvo se ispre pokušaji i načini da se neki interes ostvari bez novca. Inostrane grupe koriste mehanizme uslovljavanja, pritisaka i ucene („Brisel neće otvoriti pregovaračka poglavlja”).

Pitanje je da li određeni akter deluje unutar ili izvan takozvane *policy* mreže. *Policy* mreže (engl. *policy networks*) usmerene su na kreiranje javnih politika, odnosno putem njih utiče se na proces formulisanja i donošenja određenih javnih politika. Ipak, formalno malo njih je eksplicitno prepoznato kao akteri u okviru *policy* procesa. Otuda se neretko ili brkaju ili prepliću javno zagovaranje, lobiranje i vršenje pritisaka na vladine odluke ili procese kreiranja javnih politika.

STRATEGIJE I TAKTIKE

Interesne grupe u svom delovanju služe se različitim strategijama i taktikama. Strategije su generalniji planovi uticaja, dok su taktike specifičnije aktivnosti za postizanje željenih ciljeva. Strategije i taktike određene su i formalnim i neformalnim strukturama i načinom funkcionisanja vlasti i institucija.¹⁷ Interesne grupe koriste **tri mehanizma uticaja**: 1. Direktna interakcija sa ljudima u institucijama koje kreiraju politike, 2. Indirektan uticaj kroz političke stranke i 3. Indirektan uticaj kroz javno mnjenje. One omogućavaju svojim klijentima „plovību kroz ove kanale”.¹⁸ Različiti resursi bitno utiču i na strategije i taktike, odnosno forme i načine delovanja. Resursi mogu biti novac, legitimnost, ekspertiza ili članstvo, što ih čini sposobnim da vrše uticaj na kreiranje politika. U odnosu na moć uplitanja u stvaranje javnih politika, u svom načinu delovanja, interesne grupe mogu se podeliti i na one koje su: za zaključivanje političkih razmena sa Vladom (kolektivni ugovori, tripartitna partnerstva); za upuštanje u konfliktnu politiku (štrajkovi, protesti, blokade); za vlast privatnih interesa koja nanosi štetu (potezi poslovnih korporacija).¹⁹

Politička razmena u ekonomskoj sferi odvija se između poslovnih udruženja i sindikata sa jedne strane, i vlade, sa druge strane. Oni trguju dobrima (informacijama), ili povlasticama u zamenu za društveni dogovor ili socijalni mir. Jedan od problema u delovanju sindikata je opasnost od ugrožavanja socijalne stabilnosti. Zato je važna mobilizacijska snaga, ali ne i njena stalna upotreba.

Konfliktna politika spada u neku vrstu lobiranja spolja. Poslovne interesne grupe retko se upuštaju u konfliktno kolektivno delovanje (kao što su javne demonstracije ili prekid rada), dok se štrajkovi smatraju jednim od važnih sredstava u delovanju sindikata. Upuštanje organizacija rada u konfliktnu politiku ima za cilj da prisili institucije na kompromis (na primer, oko cene rada).

Vlast privatnih interesa je model u kojem država prenosi svoje nadležnosti u donošenju obavezujućih odluka na interesne grupe. Poznato je da su još od srednjeg veka udruženja proizođača uspostavljala strukture vlasti privatnih interesa kako bi upravljali tržištima. Nakon Francuske revolucije regulisanje tržišta prepušteno je državi kao bi se zadovoljile potrebe moderne

¹⁷ Thomas Clive, *Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies*, in: *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Ed. By Clive S. Thomas, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, 1993, str. 5.

¹⁸ Hague Rod i Harrop Martin, *Uparedna vladavina i politika*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka 2014, str. 224.

¹⁹ Roland Erne, (2013), *Interesna udruženja*, u: *Komparativna politika*, Urednik Daniele Caramani, Političke analize, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 266–267.

industrije. Masovnom uključivanjem radnika kao društvene snage u politiku, činilo se da privredne interesne grupe više neće moći da vrše samoregulaciju ekonomskih poslova. Međutim, vlast privatnih interesa održala se u mnogim oblastima sa cehovskim obrascima delovanja. Na primer, poljoprivredna udruženja tokom dvadesetog veka nastavila su upravljanje proizvodnjom i distribucijom dobara.

U poslednje vreme postoji trend **regulacijskog upravljanja**. Ono ima za cilj da samostalne agencije stvaraju javne politike zadržavajući interesne grupe van tog procesa, kako bi oslobodile vladu negativnih posledica izbornog pritiska na nju. Polazna ideja bila je da je bolje da nezavisne agencije stvaraju javne politike, poput nezavisnih banaka u monetarnoj politici, nezavisna tela za kontrolu konkurentnosti i sl. Međutim, nema garancije da regulatorna tela ne služe interesu nekoga ko je stekao dominantan položaj u procesu odlučivanja agencije ili u njenom konstituisanju. Regulatorne agencije nisu imune od uticaja moćnih političkih aktera i ideologija. Neretko, regulacijsko upravljanje postaje prikrivena vlast privatnih interesa (na primer, način dolede naionalnih frekvencija u Srbiji od strane RRA).

LOBIRANJE

U većini zapadnih demokratija, jedna od najčešćih taktika za ostvarivanje interesa je lobiranje. Lobiranje je izvorno vezano za pokušaj uticaja na zakonodavce u predvorju parlamenata (*lobbies*). Važno pitanje za uspešno delovanje interesnih grupa glasi – kod koga treba lobirati da bi bilo uspešno? Brojna istraživanja upućuju na različite centre, odnosno adrese (izvršna vlast, državna birokratija, zakonodavna tela, pa čak i sudovi). To može zavisiti, kako od resursa interesnih grupa (novac, legitimitet, ekspertiza), tako i od pristupačnosti insitucija. Uticaj novca u delovanje interesnih grupa izaziva zabrinutost javnosti, jer „na izborima treba pobediti, a ne kupiti ih”. Lobista je onaj ko predstavlja interesnu grupu vladi sa namerom da izvrši uticaj na njenu aktivnost i javnu politiku u interesu grupe koja ga je angažovala. Lobistu može da angažuje grupa, organizacija, ali i vlada. Uspeh u procesu kreiranja ili uticaja na kreiranje politika zavisi od moći ili sposobnosti da se postigne određeni politički cilj. U svakoj fazi kreiranja politike (*policy making* procesa) može se delovati. Lobiranje je prisutno gotovo uvek, nezavisno od toga da li je pravno regulisano ili ne. Zato je uvek bolje da se uredi, jer onda ima manje „podzemnih” aktivnosti. Iako ima neposrednu vezu sa uticajem novca, lobiranje nije jednako korupcija. Naprotiv, što je više uređena oblast lobiranja, tokovi novca su transparentniji a šanse za korupciju verovatno su manje. Lobista utiče na donosioca odluka uz pomoć tačnih, preciznih i kredibilnih informacija koje se koriste za određene političke ciljeve. Lobistima stoje na raspolaganju kontakti, informacije, znanje, ugled i poverenje koje imaju. Lobista, koji ubeđuje

predstavnik izvršne vlasti, ne čini *a priori* ilegalnu aktivnost. Lobiranje se često svodi na lične veze. Lobisti „drže klijente za ruku” i vode ih „kroz koridore moći”. Lobisti prenose prave poruke, pravim ljudima u pravo vreme i na pravom mestu. Lobisti uvek znaju koji telefon treba okrenuti!

Mediji su naročito važni za promotivne grupe a nešto manje za protektivne čiji zahtevi su više specijalizovani i tajni. Mediji mogu proizvesti naklonost i pretnju. To nije uvek klasično oglašavanje, već češće skriveno i posredno oglašavanje. Svrha delovanja kroz medije je priprema javnosti i terena za neku temu ili problem, da se podstakne određeno rešenje, odnosno kreiranje atmosfere da nešto mora da se uradi. Javno mnjenje oblikuje se i priprema kroz naučne i druge skupove, u saradnji sa fakultetima i institutima, koji služe za legitimisanje postupaka. Važno je ko će donosiocima odluka „prodati priču” tako da poveruju da je to u njihovom interesu i da im donosi „poene ili glasove”. Često se interesi ostvaruju i realizuju preko predstavnika političkih partija. Donosioci političkih odluka i kreatori politika imaju potrebu za korisnim informacijama, znanjem i gotovim rešenjima u određenim oblastima. Oni koji žele da ostvare neki interes neretko imaju i više znanja u toj oblasti od njih. Ako postoje institucionalni kanali, oni se koriste u meri u kojoj su mogući i u kojoj daju rezultate.

Sindikati imaju na raspolaganju članstvo, mogućnost organizovanja protesta i štrajkova, a **poslovna udruženja** imaju novac i mogućnosti povlačenja određenih poteza u privrednim tokovima. Uglavnom je zahtev Vlade kupovina socijalnog mira. To znači *trade off* – ekonomska efikanost ili socijalni mir. Forma delovanja sindikata dodatno je bitno promenjena i osnivanjem udruženja poslodavaca kako u sferi socijalnog dijaloga, tako i u formalizovanje tripartinog odnosa u trouglu, Vlada, sindikati i poslodavci. Sindikati primenjuju sledeće metode: 1. Pregovaranje, 2. Zastupanje, 3. Metode posredovanja, 4. Metode latentnih (prikrivenih) i manifestnih (otvorenih), industrijskih i širih socijalno-političkih protesta i konflika.²⁰

Javne rasprave su više neformalan način delovanja interesnih grupa, putem kojih se omogućava šira diskusija otvorenija prema javnosti i izvan kruga stručnjaka. U javnoj raspravi po prirodi stvari učestvuje veći broj zainteresovanih aktera. Javna rasprava može poslužiti da se promovišu, nametnu i uvrste u dnevni red određeni interesi.

Javno zagovaranje je čin podrške nekom pitanju i uveravanje onih koji donose odluke da postupe u cilju podrške vašem interesu, predlogu, pitanju ili inicijativi. Javnim zagovaranjem se deluje u cilju unapređenja postojećih prava ili stvaranja novih zakonskih okvira u interesu onih u čije ime se zastupa.

²⁰ Zoran Stojilković, *Srbija u lavirintima tranzicije, Ogledi iz političke sociologije savremenog društva*, Glasnik, Beograd, 2011, str. 434.

Uticaj pojedinih interesnih grupa zavisi od resursa (finansija), legitimnosti, članstva (brojnost, gustina, posvećenost), sankcija koje im stoje na raspolaganju (štrajk), mogućnosti da se investira negde drugde, odnosno da se relocira proizvodnja (strani investitori). Za predstavnike vlasti interesne grupe mogu biti važan izvor informacija i podrške, kao i mogućnost otvaranja kanala za konsultovanje u politici sa onima kojih se najviše tiče. Političarima su često potrebni stručno znanje i veštine interesnih grupa kako bi svoju politiku sproveli na području neke grupe.²¹

Interesne grupe su odličan indikator gde su sedišta političke moći u društvu i u institucijama vlasti i gotovo nepogrešivo se kreću ka njima. Politička korupcija, mito i potplaćivanje su glavno sredstvo i poluga za realizaciju ciljeva u okolnostima kada nisu delotvorne institucije i kada su slabe kontrole i ograničenja. Sposobnost interesnih grupa da podrže konkretne partije, kandidate ili njihove kampanje za izbor povećava osetljivost zakonodavca na grupe zahteve (Cigler i Loomis, 2012). Političari vode računa ko im donosi glasove i novac (*found raising i vote getting*).

Spoljni uticaj interesnih grupa kolokvijalno se pokriva terminom „međunarodna zajednica“. Primat spoljnog uticaja obrazlaže se činjenicama da su bogatiji, organizovaniji, moćniji, da koriste mehanizme podrške i uslovljavanja („štapa i šargarepe“), a ponekad i pritiska i ucene. Spoljno delovanje može ići u pravcu podrške i „ohrabrivanja“, ali istovremeno, postoje grupe koje nastoje da usporavaju i zaustavljaju procese, odnosno, pojedine interesne grupe ponekad teže da odlože i zaustave demokratske procese. Izabrani predstavnici imaju potrebu da se dvostruko legitimišu, ka onima dole – građanima, i onima gore – međunarodnim akterima.

POZITIVNI I NEGATIVNI EFEKTI U DELOVANJU INTERESNIH GRUPA

U delovanju interesnih grupa identifikuju se pozitivni i negativni efekti, odnosno njihove prednosti i mane. Prednosti se ogledaju u tome što se njihovim delovanjem pojedini važni poslovi mogu ubrzati i efikasnije obaviti, što nameću nekakav realan odnos u društvu, što često na sistematičniji način artikuliraju određene interese. One nude rešenja kojima bivaju korektiv vlastima i omogućavaju prečice da se brže donose odluke i kreira politika. Nedostaci su što utiču na politiku bez mandata od strane građana, često i bez legaliteta i bez legitimeteta a neretko i netransparentno. Često se ne zna ko šta i za koga radi. Interesne grupe nastoje da ostvare uži, i neretko, pojedinačni interes a zapo-

²¹ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, 1997, str. 83.

stavljaju interes šire grupe i društva u celini. Interesne grupe u privredi mogu da završe formiranjem kartela, monopola i da definišu cene.

Najveći poslovi vezuju se za državu. Država je, najčešće, najveći poslodavac. Istovremeno, država je često uslovljena ili ucenjena. Za objašnjenje društava u tranziciji koristi se fenomen „zarobljene države” (*“captured state”*), koja je karakteristična za okolnosti u kojima vlada ne može samostalno da formuliše i sprovodi sopstvenu politiku zbog nedostataka upravljačko-institucionalnih kapaciteta. Razne institucije mogu biti „zarobljene” (parlament, vlada, vladine agencije i sudovi). Mehanizmi koji ovo obezbeđuju su: od prodaje glasova u parlamentu do donošenja odluka u privatnom interesu.

Interesne grupe i te kako utiču na socijalno-ekonomske rezultate i ishode u određenoj zemlji. **Ne postoji saglasnost oko toga da li interesne grupe održavaju ili potkopavaju demokratiju.** Ono što je izvesno, interesne grupe odslikavaju kakve su javne politike vlada pojedinih država – da li je država socijalne sigurnosti ili (neo)liberalna. Kao ilustraciju, imali smo različite ishode reagovanja na svetsku ekonomsku krizu 2009. U Nemačkoj su kompanije otpustile manje radnika nego u SAD, jer se radi o različitim sistemimima posredovanja interesa radnika i poslodavaca.

U organizacionom stepenu analize, potrebno je identifikovati pet problema sa kojim se interesne grupe suočavaju tokom svog delovanja: forma organizacije, mobilizacija resursa, strukturna transformacija, interno upravljanje i identifikovanje kolektivnih interesa.

PARADOKS KOLEKTIVNOG DELOVANJA (MANCUR OLSON)

Mancur Olson u svojoj studiji *Logika kolektivnog delovanja* (1965) polazi od pretpostavke teorije racionalnog izbora da individualno delovanje u grupi određuje računica troškova koji se ulažu i koristi koje se očekuju od tog delovanja.²² Olson analizira ponašanje pojedinaca u interesnoj grupu i ukazuje da je iracionalno i nelogično da neko ulaže svoje resurse težeći samo javnom dobru iz čijeg korišćenja niko nije isključen, ako oni kao pojedinci od toga nemaju koristi. U tom slučaju, oni će ili odbiti da snose troškove ili će pribеći modeli „slobodnih jahača” (*“free ride”*, negde se koristi izraz „slepi putnik”), odnosno jedni će da se „šverciju” na račun drugih.

Ljudi učestvuju u politici kako bi uticali na autoritativnu raspodelu i preraspodelu dobara (i zala), koja imaju karakter kolektivnih (javnih) dobara. Kada se javna dobra proizvedu, nijedan pojedinac koji pripada određenoj po-

²² Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2009. Knjiga je izvorno objavljena 1965, a u osnovi je njegova doktorska disertacija odbranjena na Harvardu.

litičkoj zajednici ne može biti isključen iz njihovog korišćenja, bez obzira da li je doprineo njihovom stvaranju ili nije. Na taj način dolazi do „paradoksa kolektivnog delovanja” (Mancur Olson). Ako pojedinci misle samo na sebe i na sopstvene interese, oni neće pridonositi stvaranju zajedničkih dobara i radije će se „švercovati”, očekujući da to obavi neko drugi umesto njih. To će sprečavati i otežati proces mobilizacije optimalnih potencijala interesne grupe u nastojanju da privuku resurse za dostizanje javnog dobra. Ako svako tako razmišlja, kolektivno dobro se neće proizvesti. Po Olsonu, do toga ne dolazi jer selektivni podsticaji preovladavaju nad „švercovanjem”. Učesnici u proizvodnji javnog dobra očekuju da dobiju neke privatne koristi koje su dostupne samo onima koji učestvuju. Ako su te selektivne prednosti dovoljno vredne da premaše troškove participacije pojedinaca doći će do njihovog učešća i mobilizacije. Uloga lidera je da balansiraju selektivne podsticaje i javno dobro, odnosno interese članova grupe pojedinačno i grupe u celini.

Interesne grupe deluju da bi ostvarile svoje interese, ali racionalne pojedince u grupama motivišu selektivne koristi da se pridruže i deluju u tim grupama. Hipotetički, moguće je da pojedinci u grupi altruistički zanemare ličnu dobit, što je izuzetak, dok je, po Olsonu, sebično ponašanje pojedinaca u grupi – pravilo. On to iskazuje na sledeći način: **osim ako grupa pojedinaca nije mala, ili ako ne postoji njihovo prisiljavanje da deluju u zajedničkom interesu „racionalni, sebični pojedinci neće delovati tako da ostvaruju svoje zajedničke ili grupne interese”**.²³ Čak postoji **paradoks**, po kojem je moguće da grupe sastavljene od altruističkih i neracionalnih pojedinaca ponekad mogu delovati u zajedničkom ili grupnom interesu. U malim grupama to nije slučaj jer postoji tendencija „malih” da iskoristićavaju „velike”. To znači da su male grupe sposobnije da se održe za razliku od velikih.

Da bi ostvarili svoje interese, pojedinci se udružuju u organizacije, koja ima za cilj postizanje zajedničkih ciljeva njenih članova. Na primer, od sindikata se očekuje da obezbede bolje uslove rada, što je zajednički interes radnika. Nekim organizacijama to polazi za rukom, a drugima ne, jer ostaju „zavedene” da deluju u službi ciljeva njihovog vođstva. U najsnažnijoj organizaciji – državi, patriotizam je najjači neekonomski motiv privrženosti.²⁴ Mnoge nacije izvlače dodatnu snagu iz religije, jezika ili kulturnog nasleđa, što je često doba nacionalizma. Vlade osiguravaju svojim građanima javni red i mir. To se ne može održati dobrovoljnim (filantropskim) doprinosima, već obavezujućim porezima („samo su smrt i porez izvesni”). Olson, smatra, da ako država

²³ Mancur Olson, (2009), *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2009, str. 4.

²⁴ Mancur Olson, (2009), *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2009, str. 16.

ne može svojim emocionalnim resursima, koji nisu mali, održati svoje najosnovnije i najvitalnije aktivnosti, teško je da to postignu i pojedinci u grupi. Opšte ili kolektivno dobro koje pruža vlada poput javnog reda i mira (vojna odbrana i policijska zaštita) obično se nazivaju „javno dobro“. Ono je dostupno svima i konzumiraju ga svi. Država je prva organizacija koja pruža javno dobro.

U svojoj analizi Olson razmatra prethodna stanovišta prvih teoretičara koji su se bavili interesnim grupama, pre svega „utemeljivačima teorije grupa“, Arthurom Bentlijem i Davidom Trumanom. Olson se slaže sa Bentlijem da „ne postoji grupa bez vlastitog interesa“.²⁵ Međutim, članovi grupe ili organizacije imaju i individualne interese koji se razlikuju od interesa drugih članova grupe ili organizacije.²⁶ **Bentli**, kao „pluralista“, naglašava spontanost, slobodu i dobrovoljnost privatnih udruženja naspram prinudnog i prisilnog karaktera države.²⁷ Smatra se da interesne grupe predstavljaju jedna drugoj protivtežu čime se osigurava da ne dođe do rezultata koji bi bio neopravdano povoljan za jednu od njih, a neopravdan za ostatak društva.²⁸ Udruženja različitih vrsta stvaraju „tampon zonu između pojedinaca i države“. Po **pluralistima**, struktura društva je „asocijacijska“. To znači da postoji razlika da li su pojedinci izolovani (kao u nedemokratskim – totalitarnim društvima) ili udruženi i zajedno jači, kao pruće u snopove. Po Bentliju, smer državne politike je rezultanta pritisaka različitih interesnih grupa. A ravnoteža pritisaka različitih grupa je postojeće stanje društva.²⁹ Vlast je, prema Bentliju „prilagođavanje i uravnotežavanje interesa“.³⁰ Vlade se prilagođavaju pritiscima, time što ih uravnotežuju. Kada neki poseban interes odnese prevagu protiv njih se podiže „hajka“ u društvu. Bentli se nije bavio šta je to što uzrokuje organizovanje i efekat delovanja interesnih grupa, kao ni to zašto su u nekim društvima važne jedne grupe a u drugim društvima ili razdobljima druge.³¹ Tome je

²⁵ Arthur Bentley, *The Process of Government*, Evanston, Principia Press, 1949, str. 211.

²⁶ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 11.

²⁷ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 126.

²⁸ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 125.

²⁹ Arthur Bentley, *The Process of Government*, Evanston, Principia Press, 1949, str. 258–259.

³⁰ Arthur Bentley, *The Process of Government*, Evanston, Principia Press, str. 264.

³¹ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 137.

pažnju posvetio Bentlijev sledbenik David Truman.³² **Po Trumanu**, kada je to nužno pojaviće se dobrovoljna udruženja, organizovaće se interesne grupe i izvršiti grupni pritisak kako bi se stabilizovali odnosi u društvu. Kako društvo postaje kompleksnije kao posledica brzih promena, raste i broj udruženja. Udruženja uspostavljaju vezu sa institucijama vlasti kada im je ona potrebna. Kada dođe do poremećaja u vidu nezaposlenosti, poremećaja cena, javljaju se udruženja vlasnika, radnika, poljoprivrednika koja deluju na vladu kako bi ublažila posledice koje ih pogađaju.³³ Grupe koje smatraju da su zakinute ili pogođene vrše organizovani politički pritisak. Truman je zanemario interese pojedinaca, a jedino su važni grupni interesi, grupni stavovi i grupni pritisci. Pluralisti smatraju da će različite grupe jedna drugu držati u šaci zbog ravnoteže moći među njima.³⁴ Po Olsonu, u mišljenju Bentlija i Trumana postoji nedoslednost, jer „ako su pojedine grupe, ili makar ekonomske grupe, često zainteresovane ponajpre za vlastitu dobit, to je zato što su pojedinci u tim grupama zainteresovani ponajpre za svoju dobit”.³⁵ Dakle, po Olsonu, sebično ponašanje u grupama je uobičajeno.

Olson razlikuje tri vrste interesnih grupa: „povlašćene”, „srednje” i „latentne”. **Glavna razlika je između malih (povlašćenih i intermedijarnih) i velikih (latentnih) grupa.** U malim grupama (poput porodice) svaki član ima odnos licem u lice sa drugim članovima. U primitivnim društvima, na šta je ukazivao i Talkot Parsons, postoji osećaj da društvenom strukturom preovladava „srodstvo”. Srodstvo može biti u smislu rodbine, ali ljudi imaju i srodne interese, vrednosti, ideje i srode se, odnosno familijarizuju. Međutim, u razvijenim društvima, mnogo veću ulogu imaju nerodbinske strukture kao što su država, crkva, poslovne organizacije. Po Olsonu, ako se izbace instikt ili sklonost prema nekoj vrsti delovanja, ostaje interes ili potreba kao zahtev za formiranje ili održavanje dobrovoljnog udruženja. Ljudi se prirodno udružuju ili pridružuju. Grupe i organizacije nastoje da privuku nove članove i da ih povežu u postizanju ciljeva. Međutim, iako članovi imaju interes da postignu neko kolektivno dobro, nemaju isti interes da snose troškove tog kolektivnog dobra. Ono što čini grupa zavisi od toga šta čine pojedinci u toj grupi zavisno od prednosti koji za njih predstavljaju alternativni pravci delovanja.³⁶

³² David B. Truman, *The Governmental Process*, New York, Alfred A. Knopf, 1958.

³³ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 139.

³⁴ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 142.

³⁵ Ibid.

³⁶ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 27.

Olson zaključuje: „Ako na bilo kom nivou kupovine kolektivnog dobra dobitak grupe premašuje ukupne troškove više nego što premašuje dobitak bilo kojeg pojedinca, onda postoji pretpostavka da će se kolektivno dobro pružiti, jer tada dobitak pojedinca premašuje ukupne troškove pružanja kolektivnog dobra grupe”.³⁷

Male grupe „posebnih interesa”, „vlastitih interesa” imaju nesrazmernu moć i često mogu poraziti velike (latentne) grupe koje bi obično trebale prevladati u demokratiji. To se dešava, između ostalog, što su manje grupe aktivne i organizovane, za razliku od velikih koje su neaktivne i neorganizovane. Na primer, mala oligopolistička industrija koja traži neku carinsku ili poresku rupu, može ostvariti cilj na štetu većine stanovništva. Dešava se, suprotno Trumanovom stanovištu, da se grupe ne organizuju, čak i ako postoji pretnja njihovim interesima. Kako je primetio V.O. Key: „dok su lobisti snabdevača električnom energijom stalno prisutni, lobisti potrošača te monopolističke usluge, obično nisu prisutni (nisu organizovani)”.³⁸ Jednostavno, neorganizovane grupe ne mogu ni da artikulišu zahteve, ni da izvrše pritisak na vladu. Pluralisti su umanjili značaj formalnih organizacija, koje su „samo faza ili stupanj interakcije” (Truman) ili se upoređuje sa „pesmom s kojom vojske staraca idu u boj” (Bentli). Registrovane grupe, udruženja, ili organizacije, ne govore nam ništa, ili skoro ništa o suštini njihovog prisustva ili delovanja u društvu (broj registrovanih udruženja, partija, poslovnih grupa,..). Grupe sa manjim bojem članova su efikasnije u odnosu na ukupnu korist i troškove za probavljanje nekog kolektivnog dobra,³⁹ a „što je veća grupa više će podbaciti u pribavljanju optimalne količine nekog kolektivnog dobra.”⁴⁰ Kada Olson primećuje da će samo „posebna” i „selektivna” korist stimulisati racionalnog pojedinca u latentnoj grupi da deluje na grupno orijentisan način”, on je svestan da ekonomski interesi, nisu jedini, jer su ljudi motivisani i željom za sticanje prestiža, poštovanja, prijateljstva.⁴¹ Međutim, i društveni status i druš-

³⁷ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 38.

³⁸ Valdimer O. Key Jr., *Politics, Parties, and Pressure Groups*, Fourth edition, New York, Crowell, 1958, str. 166.

³⁹ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 33.

⁴⁰ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 41.

⁴¹ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 58.

tvena prihvaćenost pojedinaca su individualna, dakle, nekolektivna dobra.⁴² Pojedince, dakle, drže i podstiču društvene nagrade i društvene kazne u vidu „selektivnih koristi“.

Po Olsonu, „lobiji **velikih ekonomskih grupa nusproizvodi su** organizacija koje su sposobne „mobilisati“ neke latentne grupe pomoću „selektivnih podsticaja“. **Jedine organizacije koje raspolažu „selektivnim podsticajima“ su one koje (1) imaju ovlašćenja i sposobnost da sprovede prisilu ili (2) imaju nekakav izvor pozitivnih podsticaja koje mogu ponuditi pojedincima u latentnoj grupi**“.⁴³ Kao što znamo, u demokraciji, članstvo u organizacijama (partijama, sindikatima) je dobrovoljno a nije prisilno. Pojedinaac u velikoj (latentnoj) grupi nema podsticaja da dobrovoljno žrtvuje svoje vreme i novac kako bi pomogao organizaciji u pribavljanju kolektivnog dobra. Pojedinaac, sam, nema presudnu ulogu u pogledu ishoda da li će se kolektivno dobro pribaviti ili ne, ali ako se ono pribavi naporima drugih, on će ga uživati. **Dakle, pojedinac će podržati delovanje određene grupe ili ako je prinuđen da plaća određenoj organizaciji ili lobističkoj grupi ili ako će ostvariti neku nekolektivnu dobit.** Po Olsonu, potencijalna politička moć latentne grupe mobiliziraće se samo ako se zadovolji jedan ili oba navedena uslova.⁴⁴ Na primer, sindikati su dominantna politička snaga zato što posluju i s poslodavcima, koje mogu prisiliti da zapošljavaju samo članove sindikata. Takođe, profesionalna ili cehovska (strukovna) udruženja zahtevaju obavezno članstvo i „opipljivu privlačnost“ (samo) članovima. Dakle, postoji nesrazmera u raspodeli tereta u pribavljanju određenog dobra. Zašto bi pojedinci postali članovi neke organizacije ako koristi od delovanja te organizacije imaju i oni koji jesu i oni koji nisu članovi. Potencijalni članovi, ako nemaju selektivne prednosti (koristi) će se „švercovati“ besplatnom vožnjom (kao *Free riders*). Ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri kolektivno dobro dopire do svakog pojedinca u državi koja ga pribavlja.

KRITIKA OLSONOVE „LOGIKE KOLEKTIVNOG DELOVANJA“

Kako primećuje Iain McLean, Olson je postavio neka prava pitanja i pronašao neke prave odgovore, ali ni njegova hipoteza ni njegove primene nisu pot-

⁴² Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 69.

⁴³ Mancur Olson, *Logika kolektivnog djelovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 150.

⁴⁴ Mancur Olson, (2009), *Logika kolektivnog delovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 2009, str. 152.

puno dosledne.⁴⁵ Olson je smatrao da je otkrio „logiku kolektivnog delovanja”, ali se dešavalo, suprotno njegovoj teoriji, da se povećavao broj sindikata u zemljama u kojima članstvo u sindikatu nije uključivalo selektivne koristi. Takođe, događaji iz 1968. pokrenuli su čitav talas građanskog aktivizma i društvenih pokreta širom sveta čiji podsticaji nisu bili u duhu Olsonove interpretacije. Osim toga, postoji mogućnost spoljnih sponzora u formiranju interesnih grupa, kao što javne interesne grupe unutar Evropske unije dobijaju finansijska sredstva od Evropske komisije.

Ofe i Wiesenthal, analizirajući praksu udruživanja rada i kapitala, predložili su razlikovanje interesa prema sposobnosti interesnih grupa da se upliću u proces stvaranja javnih politika, a ne samo po tome da li je neki interes javan ili privatn. ⁴⁶ Oni ističu strukturnu zavisnost političara od vlasnika kapitala, čija gledišta uzimaju u obzir nezavisno od toga da li su oni organizovani ili ne. Dok se sindikati oslanjaju na spremnost svojih članova na kolektivno delovanje, udruženja poslodavaca mogu samo reći kreatorima javnih politika da će pojedina preduzeća delovati na nepoželjan način. Roland Erne navodi primer kako se čak i neminovno propadanje organizacije može pokazati kao delotvorno političko sredstvo, kao što je bio slučaj 2008. kada su poslovni interesi uspešno lobirali kod vlada širom sveta da pruže finansijsku pomoć propalim bankama. Ispostavilo se da je empirijski izazov Olsonovoj teoriji to što se politička participacija i mobilizacija odvija češće nego što predviđa njegova teorija. Na primer, takozvani „paradoks glasanja”, po kojem milioni građana izlaze na izbore bez očitih selektivnih koristi.⁴⁷

McLean se zadržao na ključne tačke Olsonove „logike kolektivnog delovanja”, fenomen „slobodnih jahača”, ili „švercera” (*free riders*), „strateškog međusobnog delovanja” u grupi i pitanja ostvarivanja interesa grupe kao „nu-sproizvoda” nekog drugog cilja. Interesne grupe lobiraju za javna dobra, koja su namenjena svakome koga se tiču, nezavisno od toga da li je učestvovao u troškovima u njihovom pribavljanju ili nije. Selektivne koristi svojim članovima, za razliku od javnih dobara, su isključive. Lobiji se, takođe, mogu služiti

⁴⁵ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 75.

⁴⁶ Claus Offe and Helmut Wiesenthal, *The Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form*, u: Offe. C. (ur.). *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge: Polity, 1985, str. 175–229, prema: Erne Roland, *Interesna udruženja*, u: *Komparativna politika*, Urednik Daniele Caramani, Političke analize, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2013, str. 265–266.

⁴⁷ John H. Aldrich, Rational Choice and Turnout. *American Journal of Political Science*, 1993, 37(1):246–278, prema: Herbert Kitschelt i Philipp Rehm, *Politička participacija*, u: Daniele Cramani, urednik, *Komparativna politika*, Političke analize Zagreb, 2013, str. 333.

i selektivnim štetama. Unutar malih grupa „**strateško međusobno delovanje**” znači da svaki akter svoju odluku temelji na nekom očekivanju odluka ostalih, te da je ishod funkcija međusobno zavisnih odluka svih aktera. Što je neka grupa manja, to je više izgleda da se među njenim članovima postigne međusobno strateško delovanje. U igri kukavice (*Chicken game*) taj poredak bi izgledao ovako: najbolje je da drugi pridonose, a ja ne; potom je najbolje da to činimo svi; treće je najbolje da pridonosim ja, a drugi ne; najgore je da to ne čini niko od nas.⁴⁸ To se neretko pretvatra u igru „blefa” i inicijalne obaveze. Ako ima više od jednog igrača u igri, svako će nastojati da plati onaj drugi (ili oni drugi). Na taj način, mali akteri koriste priliku da ne plate na račun velikih, odnosno reč je o „izrabljivanju velikih od strane malih”, kako to naziva Olson. Sa druge strane, kako primećuje McLean, po Olsonu, „zajedničko obeležje svih velikih ekonomskih grupa sa značajnim organizacijama za lobiranje je da su organizovane radi nekog drugog cilja”, što znači da su delatnosti lobiranja **nusprodukt** njihovog glavnog cilja. Po McLeanu, ovo je i empirijski i logički sumnjivo. Kako primećuje McLean, Olson neretko zaboravlja politiku. Političarima je stalo do glasova kao i do interesa. Ako je primarni cilj političara maksimalizovanje glasova na izborima, onda interesne grupe imaju drugorazrednu ulogu. Međutim, političari, po McLeanu, vode računa i obzirni su prema interesnim grupama iz tri razloga. Prvo, interesne grupe mogu imati i glasačku moć. O odnosu na stav političara o pitanjima koja se tiču interesnih grupa, one mogu savetovati svoje članove kako da glasaju (na primer, sindikati). Drugo, interesne grupe mogu biti korisne političarima kako bi plaćale njihove troškove. Zato vode računa o njihovim gledištima, čak i kada su suprotna gledištima birača. Treće, političarima su često potrebni stručno znanje i veština interesnih grupa kako bi svoju politiku sprovedi na području i u oblasti neke grupe.⁴⁹ McLean zaključuje: „Ipak, **moć lobija i moć birača često vuku u suprotnim pravcima, ali pravac koji izaberu političari mora biti pod uticajem oba**”.⁵⁰ Kada će šta prevagnuti, to zavisi od slučaja do slučaja. Moć birača ne premašuje uvek moć interesnih grupa.

Herbert Kitschelt i Philipp Rehm upućuju na nekoliko rešenja „paradoksa kolektivnog delovanja”.⁵¹ Prvo, postoje neki politički preduzetnici koji politički angažman ne smataju skupim. Oni mogu zanemariti troškove usled moralnih strasti i težnje za slavom. Drugo, Olson polazi od pretpostavke da učesnici političku participaciju smatraju kao trošak. Međutim, ima onih koji

⁴⁸ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 81.

⁴⁹ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 83.

⁵⁰ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 84.

⁵¹ Herbert Kitschelt i Philipp Rehm, *Politička participacija*, u: Daniele Cramani, urednik, *Komparativna politika*, Političke analize Zagreb, 2013, str. 333.

pridaju značaj solidarnosti zajedničkog delovanja sa drugim ljudima. Učesnici u političkim aktivnostima mogu imati zadovoljstvo zajedničkog iskustava u odlukama svoje grupe ili zajednice. Treće, akteri mogu potcenjivati troškove participacije, ili su ih vođe navele da veruju da je dobit i korist veća od uložnog. Četvrto, društvene mreže mogu poslužiti kao sredstvo nadzora što neke pojedince može podstaći da se priključe a da to nije selektivna korist, već zajednički interes.

ODNOS INTERESNIH GRUPA I DRUGIH AKTERA

Kada se radi o odnosu interesnih grupa sa drugim akterima, Vlada je, u principu, najmoćnija jer je najveći poslodavac i jer ima najmoćnije mehanizme i resurse. Kako primećuje Iain McLean, „Neke interesne grupe mogu stvarati vlade, a druge mogu zajašati organizacije koje postoje radi drugih svrha”.⁵² Sličnost interesnih grupa i političkih partija je što i interesne grupe imaju važnu ulogu u artikulaciji, promovisanju i zaštiti interesa, kao i u komunikaciji između društva i vlasti. Ipak, u odnosu na partije, interesne grupe se bave nešto užim i specijalizovanim pitanjima, i ne pretenduju da steknu vlast (ne učestvuju na izborima), već da izvrše uticaj na nju, odnosno na određena pitanja javne politike.⁵³ I interesne grupe i političke partije bave se povezivanjem građana i njihove vlade.⁵⁴ I jedne i druge nastoje da izvrše uticaj na društvo i državu. Dok su političke partije dominantne u izbornoj sferi i arena, interesne grupe su najprisutnije u procesu kreiranja javnih politika. Kada su političke partije slabe, prazan prostor popunjavaju interesne grupe, koje su uvek specijalizovane. Ponekad interesne grupe svoje ideje, interese i političke ciljeve inkorporiraju i u partijske programe. Neretko, interesne grupe, političke partije i državne institucije deluju poput sistema spojenih sudova. Partije na sva ključna mesta postavljaju svoje ljude, a onda se preko njih izvlači novac za stranke. Partije isturaju pojedine interesne grupe da na trenu obavljaju deo poslova za njih, i obrnuto. Interesne grupe preko finansiranja političkih partija vrše uticaj na oblikovanje politike, ali preko njih i instaliraju svoje kadrove.

Političke partije i sindikati su potencijalni takmaci i partneri. Komunikacija sa interesnim grupama, društvenim pokretima, medijima i istraživanjima

⁵² Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 80.

⁵³ Thomas Clive, *Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies*, in: *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Ed. By Clive S. Thomas, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, 1993, str. 2–3.

⁵⁴ Allan J. Cigler, *Political Parties and Interest Groups: Competitors, Collaborators, and Uneasy Allies*, u: *American Political Parties, A Reader*, Edited by Eric M. Uslander, F.E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois USA (407–433), 1993, str. 407.

javnog mnjenja postaje sve važnija za političke partije.⁵⁵ Političke partije su medijatori ne samo između građana i države, već i između različitih grupa u civilnom društvu. Smatra se da se iza generalno niskog rejtinga stranaka i nepoverenja u njih kriju slabe veze između stranaka i društvenih grupa. Nedostaju posredujući mehanizmi komunikacije sa društvenim struktura-ma, slojevima, grupama i interesnim organizacijama. Stranke su, u značajnoj meri, odsečene od posredujućih institucija i struktura (sindikati, civilno društvo). Političke stranke mogu biti prevozno sredstvo koje ciljeve sindikata može izbaciti u prvi plan i postaviti na političku agendu. Interesne grupe i partije mogu biti inverzne organizacije. Ako su interesne grupe jače, partije su slabije i obrnuto.⁵⁶ Partije i interesne grupe se istovremeno međusobno takmiče, ali i saraduju.

Različite organizacione forme mogu vremenom doživeti transformaciju uključujući društvene pokrete, religijske sekte, profesionalna društva i udruženja, akademske institucije, neprofitne fondacije, poslovne organizacije, vladine agencije – koje mogu prerasti u organizovane interesne grupe. **Društveni pokreti** koji imaju uspeha u masovnim protestima, pridobijanju javnosti i prihvatanju njihove politike za postizanje cilja društvene promene mogu prerasti u lobističke organizacije, političke partije ili neprofitne fondacije (Partije zelenih, NVO, agencije za smanjenje zagađenosti, zaštitu životinja). Na primer, u SAD je Pokret za građanska prava (*Civil right movement*) nakon svoje glavne pobeđe koja je završena legalno segregacijom 1960-ih, prerastao u specijalizovane (zagovaračke – *advocacy*) organizacije koje istrajavaju u legislativnim i regulatornim politikama u Vašingtonu, kao sedištu vladinih institucija. Menjanje organizacione forme i načina delovanja može biti uslovljeno promenom okolnosti, promena ideologije i paradigme. Razlozi mogu biti i interni faktori unutar organizacije ili grupe, kao što je harizma lidera, promena lidera osnivača i sl.

INTERESNE GRUPE I DEMOKRATIJA

Interesne grupe uvek egzistiraju u društvu. Na političkom tržištu egzistiraju različiti interesi i među njima se mogu odvijati konsensualno-kompetitivni procesi sa ciljem da se utiče na kreiranje javnih politika. Procesom demokra-

⁵⁵ Stefano Bartolini and Peter Mair, *Challenges to Contemporary Political Parties*, in: *Political Parties and Democracy*, Edited by Larry Diamond and Richard Gunther, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2001, str. 336.

⁵⁶ Allan J.Cigler, *Political Parties and Interest Groups: Competitors, Collaborators, and Uneasy Allies*, u: *American Political Parties, A Reader*, Edited by Eric M. Uslander, F.E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois USA, 1993, str. 407–433).

tizacije, konsolidacije institucija, opadaju neformalne grupe i postaju formalnije, transparentniji proces kreiranja politike i šansa da one budu prihvatljivije. Neformalne interesne grupe brže se prilagođavaju svim promenama, veći problem imaju one grupe koje su institucionalizovane, jer imaju manje mogućnosti za sivo delovanje. To je često pitanje resursa, ali i stvar dobre ili loše reputacije, poverenja, imidža. Finansijski moćne grupe i pojedinci (oligarsi, tajkuni) kao hobotnice, svojim pipcima nastoje da obaviju svaku vlast. Poslovni ljudi koriste spregu biznisa i politike kroz lavirinte i pukotine u (ne)regulisanom finansiranju političkih partija da kroz njih i preko njih zauzvrat dobiju protivuslugu kada dođu na vlast. Partokratske tendencije navode građane da se prilagođavaju kontekstu u kojem je najbolje i najlakše ostvariti svoje interese preko političkih partija (posao, mobilnost u statifikacijskim slojevima). Problem sa regulatornim agencijama je, potencijalno, u tome što njih mogu da oblikuju moćni akteri i da njima vlada prikrivena vlast privatnih interesa.

Uticaj tradicije i političke kulture, može se identifikovati i pretežnom očekivanju da država servisira određene oblasti, umesto samoorganizovanja, udruživanja i preduzetničke delatnosti. No i taj obrazac se postepeno menja. U pluralističkim društvima, država je arena za nadmetanje između različitih interesa.⁵⁷ Država treba omogućiti ravnotežu moći između suprostavljenih društvenih interesa (rada i kapitala), ali u kreiranju javne politike važno je slediti najbolje argumente a ne puke odnose moći među društvenim interesima.⁵⁸

Postojale su sumnje od Rusoa, Medisona i Šumpetera da interesne grupe izopačuju demokratiju zato što im političari izlaze u susret i pružaju grupama ono što žele, ne nastojeći otkriti šta želi narod (da li grupe agregiraju interese, koliko su njihovi interesi važni i prioritetni, ili se radi o boljem organizovanju, predstavljanju i zaštiti). Jedni su pokazivali kao nepostojanje interesnih grupa znači da nikome nije stalo do nekog pitanja, a drugi da uzajamno delovanje pritisaka raznih grupa ne izopačava demokratiju, već je to demokratija.⁵⁹ Demokratija nije fer sistem, jer jedna grupa uvek ima moć nad drugom (Clive Thomas). Moć grupa i moćne grupe slabe procesom demokratizacije.

⁵⁷ Rod Hague i Martin Harrop, *Uporedna vladavina i politika*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014, str. 218.

⁵⁸ Ronald Erne, *Interesna udruženja*, u: Daniele Caramani, *Komparativna politika*, 2013, str. 263.

⁵⁹ Iain McLean, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997, str. 78.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Aldrich, John H., Rational Choice and Turnout. *American Journal of Political Science*, 1993, 37(1):246–278, prema: Herbert Kitschelt i Philipp Rehm, *Politička participacija*, u: Daniele Cramani, urednik, *Komparativna politika*, Političke analize Zagreb, 2013, str. 333.
- [2] Almond, Gabriel, “Research Note: A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process”, *The American Political Science Review*, 1958, 52(1): 270–282.
- [3] Bartolini, Stefano and Mair, Peter, “Challenges to Contemporary Political Parties”, in: *Political Parties and Democracy*, Edited by Larry Diamond and Richard Gunther, The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2001.
- [4] Bentley, Arthur, *The Process of Government*, Evanston, Principia Press, 1949.
- [5] Cigler, Allan J., “Political Parties and Interest Groups: Competitors, Collaborators, and Uneasy Allies”, u: *American Political Parties, A Reader*, Edited by Eric M. Uslaner, F.E. Peacock Publishers, Inc. Itasca, Illinois USA, 1993, str. 407–433.
- [6] Cigler, Allan I. and Burdett, Loomis A., eds, (2012), *Interest Group Politics*, 8th ed. Washington, DC: CQ Press, 2012.
- [7] Clive, Thomas, *Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies*, in: *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Ed. By Clive S. Thomas, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, 1993.
- [8] Clive, Thomas, “Interest Groups and Lobbying in Latin America: theoretical and practical considerations”, in: *Journal of Public Affairs*, Volume 14 Number 3, 2014, str. 165–182.
- [9] Dahl, Robert A., *Who Governs?* New Haven: Yale University Press, 1961.
- [10] Dahl, Robert A., and Lindblom, Charles, *Politics, Economics and Welfare*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1976.
- [11] Finer, Samuel E., *Anonymous Empire: A Study of the Lobby in Great Britain*. London. Pall Mall Press, 1958
- [12] Granados, Francisco J. and Knoke, David, *Organized Interest Groups and Policy Networks*, (pp. 287–309), in: *The Handbook of Political Sociology, States, Civil Societies, and Globalization*, Edited by Thomas Janoski, Robert Alford, Aleksander Hicks, and Mildred A. Schwartz, Cambridge University Press, 2005.
- [13] Kitschelt, Herbert i Rehm, Philipp, “Politička participacija” u: Cramani, Daniele, (ur.), (2013), *Komparativna politika, Političke analize*, Zagreb, 2013
- [14] Key, Valdimer, O. Jr., *Politics, Parties, and Pressure Groups*, Fourth edition, New York, Crowell, 1958.
- [15] Lukes, Stiven, *Power: A Radikal View*. New York: Mcmillan, 1974.
- [16] Hague, Rod i Harrop, Martin, *Uparedna vladavina i politika*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014.
- [17] Mills, C. Wright, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.

- [18] McLean, Iain, *Uvod u javni izbor*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 1997.
- [19] Nordlinger, Eric, *On the Autonomy of the Democratic State*. Cambridge, UK: Harvard Unoversisty Press, 1981.
- [20] Stojiljković, Zoran, *Srbija u lavirintima tranzicije, Ogledi iz političke sociologije savremenog društva*, Službni glasnik, Beograd, 2011.
- [21] Offe, Claus I Wiesenthal, Helmut, "The Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form", u: Offe, Claus (ur.). *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*. Cambridge: Polity, 1985.
- [22] Olson, Mancur, *Logika kolektivnog delovanja*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
- [23] Offe, Claus (ed.) *Stress and Contradiction in Modern Capitalism*. Lexington. MA: D.C. Heath and Company, 1975.
- [24] Pulantzas, Nicos, *Political Power and Social Class*, (Timothy O'Hagan, trans) London: NLB, 1973.
- [25] Pulantzas, Nicos, *Classes in Contemporary Capitalism*, London, UK: Verso, 1978.
- [26] Roland, Erne, "Interesna udruženja" u: *Komparativna politika*, Daniele Caramani (ur.), *Političke analize*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2013.
- [27] Richardson, Jeremy J. (ed.), *Pressure Groups*, Oxford University Press, 1993.
- [28] Truman, David B., *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion*, Westport, CT: Greenwood Press, 1951.
- [29] Truman, David B., *The Governmental Process*, New York, Alfred A. Knopf, 1958.
- [30] Wilson, Graham K., *Interest Groups*, Oxfröd: Basil Blackwell, 1991.

Slaviša Orlović

INTEREST GROUPS

Abstract

In this paper I discuss the concept of interest groups – the term, the types, the ways they operate, their relations with other actors and their significance for democracy. An interest group is any organized actor with an aim to influence shaping of public policy. Different theories explain interest groups (pluralism, Marxism, elitism and corporatism). The relations among interest groups are relations of power, they accompany power and unmistakably know where the centers of power are. The operation of interest groups depends on the extent to which they are organized, the kind of resources they dispose of, the kind of aims they are trying to attain and whom they represent. The advantages in the work of interest groups are that some important

tasks can be performed faster and more efficiently, that they imprint real relations on society, that they often articulate certain interests in a more systematic way, that they offer solutions that are frequently a check on the government and that they enable shortcuts for faster making of decisions and creation of policies. The disadvantages are that they pursue narrower rather than broader interests, that they influence policy without having obtained a mandate to do so from the citizens, often lacking both legality and legitimacy and in a manner which is non-transparent. There is no agreement about whether interest groups sustain or undermine democracy. In this paper I discuss Olson's 'logic of collective action' and its criticism. With the process of democratization and consolidation of institutions, the power of informal groups declines and becomes more formal and the process of policy-making becomes more transparent. The power of interest groups and powerful groups is weakened in the process of democratization.

Keywords:

interest groups, lobbying, collective action, power, democracy

Dušan Marković*

Istraživačka stanica Petnica

Interpretacija Marksove misli u delima Remona Arona

Apstrakt:

U radu se govori o kritičkoj analizi pre svega ekonomskih i političkih ideja Karla Marksa od strane Remona Arona. Odnos prema Marksovim konceptima se nastoji posmatrati kroz prizmu Aronovih širih političkih i filozofskih afiniteta. Jasno je da je Aron na osporavanje Marksovih teorija bio podstaknut širom političkom i društveno-intelektualnom situacijom u Francuskoj kojom je dominirao marksizam u različitim teorijskim oblicima. Većinu Marksovih ekonomskih teorija Aron je smatrao nenaučnim, dok je od njihove političke primene strahovao, vođen kako teorijskim argumentima, tako i konkretnim iskustvima država u kojima su na vlasti bile marksističke partije.

Ključne reči:

Remon Aron, Karl Marks, klasna borba, socijalistička revolucija, francuska levica

UVOD

Remon Aron (Raymond Aron, 1905–1983) je bez sumnje jedan od najznačajnijih francuskih intelektualaca XX veka. Predstavlja jedno od centralnih imena francuske liberalno-konzervativne misli, a uz to je bio i istaknuti i cenjeni komentator i kritičar Marksovog dela. Aron je svoju bogatu posleratnu univer-

* dule_zemun@yahoo.com

zيتetsku karijeru uspešno kombinovao sa novinarskom, imajući, između ostalog, bitnu ulogu u „Figarou” pune tri decenije. Iako nije uzimao značajnijeg direktnog učešća u politici, nikako se nije libio javnog angažmana, ali ostajući u domenu intelektualnog, u ulozi „angažovanog posmatrača” (*le spectateur engagé*). U situaciji kad bismo morali da izdvojimo naučnu disciplinu kojom se Aron primarno bavio našli bismo se u nevolji, ali ono što je izvesno je da je on pre svega i iznad svega bio politički mislilac. Po osnovnom obrazovanju filozof, Aron je ostavio dubokog traga i u drugim društveno-humanističkim disciplinama, a pre svega u sociologiji i politikologiji (teoriji međunarodnih odnosa), ostavljajući iza sebe jedan veoma voluminozni opus od više desetina knjiga i na stotine članaka.

Imajući u vidu društveno-politički kontekst u kojem je živeo, može se reći da centralno pitanje koje se nameće kada se razmišlja o Aronu ne glasi „zašto je bio liberal”, već „zašto nije postao marksista”. O domašajima Aronove kritike Marksa i marksizma, upućene svojim savremenicima, najbolje govori poznata aforistična rečenica, koja se pripisuje Žanu Danijelu,¹ – da je bolje grešiti sa Sartrom (Jean-Paul Sartre) nego biti u pravu sa Aronom. Aron se javlja poput hladnog glasa razuma iz jedne romantične epohe, kojoj nije bila primerena opreznost i odmerenost, već velike nade, krupni zahtevi i politička lakomislenost.

Aronova kritika Marksa bila je teorijska (u vezi sa ekonomskim, sociološkim i filozofskim postavkama), ali i praktična – duboko uronjena u politički i društveni kontekst u kom je Aron živeo i delovao. Marksizam je za Arona predstavljao najveći politički izazov, kome je decenijama tražio načina da se suprotstavi. Može se uočiti nekoliko ravni na kojima se taj antagonizam ispoljavao: Aronovo protivljenje varijantama marksističke filozofije u Francuskoj njegovog doba, koje je sve smatrao iskrivljavanjima izvorne Marksove misli; njegov sukob sa intelektualcima komunističke provenijencije kod kojih je uočavao elemente sekularne religioznosti; zabrinutost zbog kontinuirane izborne snage komunističke partije koja je negovala revolucionarnu retoriku i bila blisko povezana sa vlastima u Sovjetskom Savezu; osećaj fizičke ugroženosti Francuske zbog potencijalnog teritorijalnog ekspanzionizma SSSR-a na Zapad, kao i zbog rizikovanja globalnog sukoba usled agresivnog povećanja broja komunističkih režima prvih godina posle rata; Aronova zgroženost nivoom političkih sloboda i invalidnom dinamikom političkog života u državama sa komunističkim uređenjem itd. Sveprisutnost marksističkih tema u Aronovim delima neke istraživače navodi na zaključak da Aronov opus u globalu posmatraju kao reakciju ili polemiku sa Marksom i marksizmima.

¹ Jean Daniel (1920–), novinar, intelektualac, jedan od osnivača i urednika nedeljnika *Le Nouvel Observateur*.

ŽIVOT U VREMENU

Iako je studirao u generaciji sa Žan-Pol Sartrom i još nekim budućim intelektualcima komunističke provenijencije, te proveo mladost u vreme širenja i jačanja marksističkih ideja, Aron nikada nije postao marksista. Štaviše, on je rano došao u kontakt sa Marksovim delom i bio u prilici da ga proučava, želeći da u njemu pronade intelektualni uzor i adekvatnu kritiku društva, ali se nije mogao složiti sa brojnim bazičnim Marksovim postavkama. Od Marksa je tražio odgovore na dva temeljna pitanja: 1) može li se objasniti svetska ekonomska kriza, 2) može li Marksova filozofija istorije pouzdano ukazati na budućnost koja će uslediti.² Isprva je čitao Marksa kako bi se uverio da je ovaj u pravu, budući da mu je delovalo da ta filozofija ima prednosti u odnosu na druge. Iako nije mogao da prihvati Marksove pozicije i iako nije postao marksista, nastavio je da čita i analizira njegove radove čitavog života, ali je počeo i da objavljuje kritičke osvrte na njih.³

Formativno iskustvo za Arona je predstavljala i epizoda sa politikom Narodnog fronta u Francuskoj 1936–1938, koji je oličavao saradnju socijalista i komunista. Aron je ne samo glasao za levu opciju, već je i intimno podržavao, ali je bio protivan njenom ekonomskom programu, smatrajući ga nerealnim i štetnim. Po njegovom sudu, uzrok problema ležao je u nedovoljnom ekonomskom znanju političkih vođa.⁴ S tim u vezi, ekonomska znanja su jedan od pretežnih faktora koji su Arona tih godina počeli da udaljavaju od Marksa i marksizma – što je više učio o ekonomiji, to je manje verovao u Marksovu teoriju i marksističku ideologiju.

Međutim, u godinama koje će uslediti posle Drugog svetskog rata, Francuska komunistička partija će postati pojedinačno najjača politička stranka, a marksizam će dobiti status dominantne ideološke vodilje za veliki broj intelektualaca i značajan procenat omladine. Ono što je Aronu moralo zadavati dodatnu glavobolju je činjenica da je članstvo, među kojima brojni intelektualci, prilazilo iz političkih razloga, ne znajući puno o Marksovoj misli, a onda po logici stvari prihvatilo Marksa kao vrhovni autoritet.⁵ Takođe, sem zvaničnih članova, u vezi sa komunističkom partijom su bili i njeni „pratioci” (*compagnons de route*), odnosno deklarirani simpatizeri, a najpoznatiji među njima je bio Sartre.

² Raymond Aron, *50 ans de réflexion politique*. Mémoires, Julliard, Paris, 1983, pp. 54–55.

³ Raymond Aron, *Le marxisme de Marx*, Éditions de Fallois, Paris, 2002, p. 304.

⁴ Raymond Aron, *Le spectateur engagé. Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton*, Julliard, Paris, 1981, pp. 49–53.

⁵ Michel Winock, « L'âge d'or du communisme français », *L'Histoire*, n° 223, juillet 1998.

Ako je po mišljenju Fransa Firea (François Furet), s kojim je delio liberalna i antikomunistička ubeđenja, Aron pred kraj života bio cenjen kao najistaknutiji profesor francuskih univerziteta u celosti,⁶ treba imati u vidu i to da je Sartr 1968. godine za Arona rekao da nije dostojan profesorskog mesta, budući da se nikada nije suprotstavljao.⁷ Zbog svoje ideološke nepodobnosti je bio, kako kaže Toni Džad, u velikoj meri isključen iz društva svojih kolega u Francuskoj, odnosno bio prinuđen da provede „značajan deo svojih zrelih godina na periferiji svog prirodnog doma”.⁸

Aron nije tragao za konceptom najboljeg uređenja koje bi imalo univerzalnu primenu – kao što je u problematici svetske politike Aron negovao „teorijski pesimizam”, odnosno smatrao da ne postoji neka generalna teorija međunarodnih odnosa,⁹ tako nije mogao prihvatiti ni Marksova učenja o zakonitostima društvenog razvitka. Aronova analiza industrijskog društva ili političkih režima XX veka nije imala za cilj da objasni funkcionisanje nekih univerzalnih društvenih mehanizama, uoči pokretače istorijskog toka ili nešto slično, već da omogući bolje razumevanje njemu savremenog doba i da, u krajnjoj instanci, obezbedi formulisanje optimalnog političkog programa.¹⁰ Otuda i ne čudi što Aron nije razvio neku punu i zaokruženu političku filozofiju. Za Arona je od posebne važnosti bilo reevaluirati i u centar istraživačke pažnje vratiti političku praksu, a samim tim i političkog aktera.¹¹

ARONOV ODNOS PREMA MARKSU

Koristeći zahvalnost francuskog jezika za političko-filozofsku terminologiju, Aron je isticao razliku između tri različite pozicije u vezi sa Marksom i marksizmom: najpre, onaj ko bi bio marksolog (*marxologue*) predstavljao bi po-

⁶ Tony Judt, *The Burden of Responsibility. Blum, Camus, Aron and the French Twentieth Century*, The University of Chicago Press, 1998, p. 138.

⁷ Michel Winock, „Sartre s'est-il toujours trompé?”, *L'Histoire*, n° 295, (février 2005); Jean-Paul Sartre, « Les bastilles de Raymond Aron », *Le Nouvel Observateur*, le 19 juin 1968, http://www.lexpress.fr/culture/livre/extraits-choisis_486861.html.

⁸ Tony Judt, *The Burden of Responsibility*, op. cit., p. 138.

⁹ Jean-Baptiste Duroselle, „Paix et guerre entre les nations: la théorie des relations internationales selon Raymond Aron”, *Revue française de science politique*, 12e année, n° 4, 1962, p. 968.

¹⁰ Franciszek Draus, „Raymond Aron et la politique”, *Revue française de science politique*, 34e année, n° 6, 1984, pp. 1198–1199.

¹¹ Brian Anderson, *Raymond Aron: The Recovery of the Political*, Rowman & Littlefield, Lanham, 1998, p. 7.

znavaoca, stručnjaka za Marksovo delo i za njegovu naučnu interpretaciju (gde je Aron svrstavao i sebe); potom, marksovac (ako je to najbolji prevod francuskog *marxien*) bi bila ona osoba, ili bi marksovski bio onaj stav ili iskaz koji bi se oslanjao na Marksovu misao, bez da bude u vezi sa nekim političkim pokretom koji za sebe tvrdi da je sprovodilac Marksovih ideja; konačno, marksističkim (*marxiste*) je Aron nazivao sve ono što je bilo u vezi sa delovanjem komunističkih partija, rado se podsećajući da je i sam Marks svojevremeno izjavio da nije marksista.¹²

Aron za života nije napisao jednu celovitu knjigu o Marksu, dok je posthumno objavljen *Marksov marksizam*, na osnovu tekstova njegovih predavanja o Marksu koja je držao na Sorboni 1962/1963. i na Collège de France 1977. godine.¹³ Treba spomenuti i duži esej o Marksu koji je objavio u okviru svoje knjige o glavnim tokovima sociološke misli.¹⁴ Sem toga, objavio je više knjiga koje govore o marksističkoj politici, kako na Istoku tako i na Zapadu, gde, iako iz drugog plana, opet dosta pažnje poklanja izvornim Marksovim idejama. Primeri takvih knjinja su *Opijum intelektualaca*,¹⁵ *Izmaštani marksizmi*,¹⁶ *U odbranu dekadentne Evrope*¹⁷ itd.

Aronov ton je neretko sarkastičan ili ciničan. Ipak, u odnosu prema Marksu lično bio je znatno blaži i pažljiviji nego prema marksistima, pa se slobodno može reći da je značajan deo osuda na Marksov račun stizao na obodu ljutnje prema Aronovim savremeniciima. To je naročito uočljivo kad se uporedi ton koji imaju njegove knjige koje govore i o Marksu i o marksistima sa tekstom koji je napisao samo o Marksu, u okviru knjige o glavnim tokovima sociološke misli. Istina, vremenom je i Aronov stav prema Marksu postajao stroži.¹⁸ Takođe, iako mu prilazi sa dosta intelektualnog uvažavanja, Aron u odnosu prema Marksu ipak pokazuje izvesnu krutost u nastupu, očekujući samo potpune i precizne odgovore, u protivnom odbacujući njegove koncepte u celosti.

¹² Raymond Aron, *Le marxisme de Marx*, op. cit., p. 22.

¹³ *Le marxisme de Marx*, op. cit.

¹⁴ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1. Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, The Sociologists and the Revolution of 1848*, Penguin Books, Harmondsworth, 1965.

¹⁵ *L'opium des intellectuels*, Calmann-Lévy, Paris, 1955. Za potrebe ovog rada je korišćeno drugo izdanje, iz 1968. godine.

¹⁶ *Marxismes imaginaires*, op. cit.

¹⁷ *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Éditions Robert Laffont, Paris, 1977.

¹⁸ Daniel J. Mahoney, „Aron, Marx, and Marxism: An Interpretation”, *European Journal of Political Theory*, vol. 2, n° 4, October 2003, pp. 423–424; 426–427.

Isticao je da prezentovati Marksove ideje nije ništa teži zadatak od predstavljanja Monteskjeovih (Montesquieu) ili Kontovih (Auguste Comte); odnosno, da nema miliona marksista ne bi bilo dilema oko toga koje ideje su centralne u Marksovom opusu.¹⁹ Isto tako, tvrdio je da Marksovo delo u XX veku ne bi bilo cenjenije od Rikardovog (David Ricardo), ili Tokvilovog (Alexis de Tocqueville) da revolucija nije pobedila u Rusiji, a ovako je marksizam-lenjinizam prerastao u „najveću mistifikaciju” XX veka.²⁰ Otuda se može reći da je kritika Marksovih bazičnih postavki Aronu prvenstveno služila kao jak argument u nastojanju da ospori komunističku dnevnu politiku, mnogo više nego što je bila izraz neke njegove unutrašnje intelektualne potrebe da se suprotstavi Marksu.

S druge strane, *Kapital* je, primera radi, nazivao impresivnim pokušajem, pokušajem genija, da istovremeno obuhvati način funkcionisanja kapitalizma, društvenu strukturu kapitalističkog režima i istoriju kapitalizma. Ipak, smatrao je taj pokušaj neuspešnim, kao i da jedna takva sveobuhvatna teorija nije ni moguća, budući da istorija nije racionalna i ne vodi se nužnostima u dovoljnoj meri da bi logika njenog toka mogla biti prepoznata.²¹ Hvalio je i Marksove zasluge za metodološko obogaćenje društvenih nauka: za ekonomiju, kojoj je ukazao na ulogu čoveka u kapitalističkoj ekonomiji; za istoriju, kojoj je skrenuo pažnju na značaj skrivenih društvenih pokretača; za sociologiju, koja više ne može tvrditi da razume jedno društvo ako ne poznaje njegovu organizaciju rada, tehniku proizvodnje itd.²² Štaviše, bio je sklon i da svoje kritičke opaske ublaži naglašavanjem da je Marksa lako kritikovati vek kasnije, kao i da mu nije cilj da deluje superiorno u odnosu na njega, već da bi samo želeo da ukaže na činjenicu da Marksu nije bilo lako da u potpunosti razume kapitalistički sistem i tačno odredi sve odnose međuzavisnosti, praveći razliku između onih koji su karakteristika samo tog konkretnog istorijskog trenutka i onih koji su od univerzalne analitičke upotrebne vrednosti.²³

Zanimljivo je primetiti da je Aron insistirao na sekundarnoj važnosti Marksovih ranih radova, polazeći od logične opaske da ih ni sam Marks nije smatrao toliko važnim čim je pisao potonje i gradio jedan drugačiji filozofski sistem. Ironično je ostavljao mogućnost da je Marks loše razumeo samog sebe i da nije shvatio da su od suštinske važnosti tekstovi koje nije objavio za života, ali je naglašavao da je potrebna ogromna doza samouverenosti da bi neko tvr-

¹⁹ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 111.

²⁰ Raymond Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, op. cit., p. 33.

²¹ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 126.

²² Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 155–156.

²³ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 171.

dio da bolje razume tako velikog autora od njega samog.²⁴ Oспорavanje mladog Marksa je Aronu bilo važno i iz praktičnih pobuda, budući da je u njegovo vreme postajalo sve popularnije citirati Marksa iz te faze i nastojati da se tim putem ukaže na mogućnosti izgradnje humanijeg socijalizma. Za Arona, kao strogog kritičara marksističkih političkih projekata, ovo je predstavljalo ništa drugo do pokušaj amnestije jedne štetne političke utopije. Takođe, u praksi je afinitet za mladog Marksa podrazumevao čitanje celokupnog Marksovog dela kroz egzistencijalističke naočari, što je Aron smatrao krivotvorenjem.²⁵

Aron je insistirao na tome da je Marks bio proučavalac jedne konkretne epohe, te da kao što ne možemo znati šta bi on mislio o socijalističkim sistemima XX veka i da li bi bio na strani Staljina, Trockog, Maoa ili nekog četvrtog, isto tako Marks nema odgovore za nama savremeno društvo; odnosno, „mi možemo dati te odgovore u njegovo ime, ali su to naši odgovori, a ne njegovi”.²⁶

Podrazumeva se da je epitet naučnosti kad je reč o Marksovom delu posebno smetao skeptiku kao što je Aron. Za njega je ideja o nužnom prelasku iz kapitalizma u socijalizam bila proročanska, a nikako naučna, a naučni karakter je priznavao jedino Marksovoj analizi kapitalizma.²⁷

KRITIKA MARKSOVIH EKONOMSKO-POLITIČKIH KONCEPCIJA

Aron je uočavao dualnost naučnosti i humanizma (moralističke kritike) u Marksovom delu, pogotovo u ranijoj fazi. Međutim, po njemu, humanistička i naučna kritika postoje naporedo i u *Kapitalu*, a osnovno mesto susreta je koncept viška vrednosti. Marks kao humanistički kritičar se užasava što se rad pretvara u robu, dok se Marks kao naučnik raduje što je kapitalizam osuđen na propast upravo zato što tretira rad kao robu; isto tako, Marks se raduje da vidi kako tržišni mehanizmi omogućavaju da se razumeju zakonitosti kapitalizma, ali onda u ime nauke kritikuje nepravednost tog sistema. Aronov komentar je prost i jednostavan: „suviše lepo da bi bilo istinito”.²⁸ On je insistirao na dvojakoj Marksovoj prirodi – i naučnik i prorok, i sociolog i revolucionar. Po njegovom sudu, Marks je bio odveć naučno orijentisan da bi priznao da je nje-

²⁴ Ibid., p. 114.

²⁵ Max Likin, „'Nothing Fails like success'. The Marxism of Raymond Aron”, *French Politics, Culture & Society*, vol. 26, n° 3, Winter 2008, pp. 49–50.

²⁶ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 111.

²⁷ Raymond Aron, *Marxismes imaginaires*, op. cit., p. 272.

²⁸ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 269–271.

gova interpretacija kapitalizma prožeta moralnim sudom, ali je, s druge strane, izvesno bio do te mere uveren u bezvrednost kapitalističkog režima da mu je bilo sasvim prirodno da analiza vodi u želju za revolucijom.²⁹

Aron naprosto nije priznavao validnost radne teorije vrednosti, pogotovo ne za ekonomiju XX veka – supstanciju vrednosti, koja bi bila suštinski različita od monetarno izražene cene, smatrao je metafizičkom ili antropološkom kategorijom.³⁰ Isto tako, nastojao je da porekne i teoriju o tendenciji pada profitne stope, insistirajući na tome da je iskustvo pokazalo kako se najviše profita ne ostvaruje u preduzećima ili privrednim granama koje koriste više živog rada, a manje tehničkog.³¹ Takođe, drugom prilikom je navodio kako u situaciji kad je toliko mnogo hipoteza neophodno potvrditi da bi se teorija uskladila sa realnošću, teorija kao što je ta o tendenciji opadanja prosečne profitne stope jednostavno mora biti odbačena.³² U etičkom ili filozofskom smislu propast bilo čega, pa i kapitalističkog sistema, se može lako predvideti, ali da bi se to učinilo i u ekonomskom smislu moraju postojati egzaktni parametri – konkretno, po Aronovom sudu, Marksovom predviđanju nedostaje podatak da će kapitalizam prestati da funkcioniše kad stopa profita padne ispod određenog nivoa; takođe, on propušta da odredi trenutak kad raspodela prihoda postaje takva da sistem više nije u stanju da apsorbuje svoju produkciju; ne pruža ni ekonomsku analizu doktrine progresivne pauperizacije.³³

Još jedan od primera Aronovog osporavanja naučnosti Marksovih teorija tiče se teorije najamnine. Aron ne prihvata mogućnost da se vrednost radne snage izražava nejasnim merilima kao što je nivo minimalnog životnog standarda kojim Marks operiše, budući da je taj koncept kulturološki uslovljen, odnosno ne može se precizno izraziti, kao što to nauka zahteva. Sve ovo utoliko pre što pitanje najamnine, odnosno vrednosti radne snage nije sporedno, već jedno od centralnih za razumevanje Marksovih ekonomskih postavki.³⁴

Aronu nije sporan pristup u analizi društva koji polazi od ekonomije, pa preko proizvodnih odnosa dolazi do društvenih odnosa, ali mu je problematična kombinacija ovog pristupa i istorije i filozofije, jer ona dovodi do toga da se uviđa veza između razvoja proizvodnih snaga, transformacije proizvodnih odnosa, intenzifikacije klasne borbe i hoda ka revoluciji istovremeno.³⁵

²⁹ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 154.

³⁰ Raymond Aron, *Marxismes imaginaires*, op. cit., p. 299.

³¹ *Ibid.*, p. 301.

³² Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., p. 242.

³³ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., p. 169.

³⁴ Raymond Aron, *Marxismes imaginaires*, op. cit., p. 281.

³⁵ Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., pp. 157–158.

Zbog toga je govorio o mešavini proročanstva i istorijskog zakona, koja vodi do toga da kapitalizam bude prezren iz dva ugla: kao sistem koji je nepravedan i kao sistem koji nije sposoban da traje. Aron uviđa Marksovu genijalnost u tome što je uspeo da pomiri ova dva aspekta i da ih logički veže: nepravednost kapitalizma proizilazi iz viška vrednosti; propast kapitalizma leži u frenetičnoj potrazi za viškom vrednosti koja se sprovodi na štetu preduslova za stvaranje viška vrednosti.³⁶

Istorijsko-iskustvenim argumentom Aron je dokazivao neosnovanost mnogih drugih Marksovih i marksističkih optužbi na račun kapitalizma, a polazio je od toga da problemi koje je navodila radnička klasa ne zavise samo od sistema vlasništva, nego i od mnogih drugih faktora. Kad je reč o visinama nadnica, XX vek je pružio visok stepen rasta životnog standarda; smanjenje dužine radnog vremena pokazalo se kompatibilnim sa kapitalizmom; opasnost od masovne nezaposlenosti ostaje, ali samo u situacijama strukturnih kriza itd. Aron je revoluciji suprotstavljao „realno” oslobođenje, koje bi se odvijalo u okvirima postojećeg poretka i ticalo povećanja plata u skladu sa povećanjem produktivnosti, potom socijalnog zakonodavstva, slobodnog delovanja sindikata, proširenja sistema obrazovanja itd.³⁷ Insistirajući na ekonomskim blagodatima koje je Zapadni sistem dao proletarijatu, Aron njegove pripadnike naziva najslobodnijim i najbolje plaćenim robovima u istoriji.³⁸

Kako je Aron isticao, Marksova teorija klasa je univerzalna, a ne ograničena samo na klase u kapitalizmu. Odnosno, Marksova teorija klasa, isto kao i teorija ekonomije, je u isto vreme i teorija i istorija.³⁹ Aron je ukazivao na unutrašnje protivrečnosti ove teorije, tim pre što ih je Marks u različitim tekstovima različito definisao, a pojmovnu zbrku su potonji marksisti samo učinili složenijom.⁴⁰ Aron je u problematici interesa radnika video i segment opšteg interesa, a ne samo klasnog, gde opšti interes lako može potirati klasni, kao što je u slučaju preduzeća u kome je u interesu svih da se investira u proizvodnju. Takođe, po Aronu, klasna borba bi morala biti sukob ekonomskih, a ne političkih interesa – Marks greši što je ekonomske interese pretvorio u klasne političke i definisao ih kao borbu za vlast.⁴¹ Aron nije tvrdio da će kapitalizam nužno opstati, ali je smatrao da je Marks u *Kapitalu* u najboljem slučaju pokazao teškoće u funkcionisanju kapitalističkog sistema, teškoće koje se

³⁶ Raymond Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, op. cit., p. 38.

³⁷ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 116–119.

³⁸ Ibid., p. 146.

³⁹ Raymond Aron, *Le marxisme de Marx*, op. cit., p. 505.

⁴⁰ Raymond Aron, *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*, Gallimard, Paris, 1965, pp. 39–45.

⁴¹ Ibid., pp. 111–127.

moгу pogoršati vremenom, ali da nije dao teorijske dokaze njegove neumitne propasti.⁴²

Aronu je teorija industrijskog društva pružila priliku da podseti na izneverena Marksova predviđanja društvenog razvoja, kao i da ospori tezu po kojoj je organizacija proizvodnje u Sovjetskom Savezu suštinski drugačija u odnosu na zapadne zemlje. Umesto da se kapitalističko i socijalističko društvo posmatraju kao antipodi, Aron je smatrao da bi bilo bolje analizirati njihove zajedničke karakteristike.⁴³ Aron je, dakle, insistirao na tome da u jednoj modernoj fabrici pojedinci funkcionišu u okvirima koje određuje tehničko-birokratski aparat, a on je svuda sličan, bilo da se radi o privatnom preduzeću, o fabrici u javnom vlasništvu na Zapadu, ili pak o nekoj fabrici u Sovjetskom Savezu.⁴⁴ Poredeći industrijska društva na Zapadu i ono sovjetsko (i uočavajući njihove sličnosti), Aron je došao do zaključka da je osnovni parametar koji ih razdvaja politički režim, a ne nešto drugo što bi bilo više u skladu sa marksističim shvatanjima.⁴⁵

KRITIKA POLITIČKIH REPERKUSIJA MARKSOVOG UČENJA

Jedna od bazičnih Aronovih zamerki je Marksovo očekivanje da se ekonomska logika pretpostavi političkoj, budući da Aron ne vidi kako bi reorganizacija proizvodnje i distribucije, primera radi, mogla da se uspešno odrazi na rešavanje dilema oko vlade i rukovođenja političkom zajednicom – koncept odumiranja države je smatrao praktično nesprovodivim mitom. Isto kao što se politički režim kapitalizma ne može dovoljno precizno definisati samo određenjem da su na vlasti monopolisti, tako se ni politički režim nekog socijalističkog društva ne može dovoljno dobro opisati time da je proletarijat na vlasti.⁴⁶ Aron je insistirao na autonomiji sektora politike u okviru društva, u smislu da niti ekonomija direktno određuje politiku, niti obrnuto.⁴⁷

⁴² Raymond Aron, *Main currents in sociological thought 1*, op. cit., pr. 139–140.

⁴³ Pojam „industrijska civilizacija” bi bio još širi, sjedinjujući istorodne pojave na globalnom nivou. Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Gallimard, Paris, p. 50.

⁴⁴ Raymond Aron, « Note sur la stratification du pouvoir », *Revue française de science politique*, vol. 4, n° 3, 1954, p. 478.

⁴⁵ Brian Anderson, *Raymond Aron: The Recovery of the Political*, op. cit., p. 9.

⁴⁶ Ibid., p. 176.

⁴⁷ Franciszek Draus, „Raymond Aron et la politique”, *Revue française de science politique*, vol. 34, n° 6, 1984, p. 1202.

Autonomija političkog delovanja je utoliko važnija što se kroz nju ostvaruje jedan važan aspekt ljudske slobode.⁴⁸

Aron je i iz ugla filozofije istorije zastupao stav da u interpretacijama dubljih razloga i pokretača događaja, pojava i procesa uvek mora ostati mesta za slobodno delovanje pojedinca.⁴⁹ Uviđao je da ne možemo obuhvatiti istoriju u totalitetu, već možemo samo proučavati fragmente stvarnosti i nastojati da uočimo veze između njih.⁵⁰ Smatrao je da događaji otkrivaju samo izvestan „aleatorni determinizam“, odnosno da istorijski akteri uvek zadržavaju slobodu delovanja i odlučivanja.⁵¹ Takav pristup ga je udaljavao od Marksovih tumačenja istorije i predviđanja budućnosti koja su unosila faktor nužnosti, dok je Aronova koncepcija istorije bila „probabilistička“.⁵²

U tom kontekstu je najava da će diktatura proletarijata predstavljati prvu fazu odumiranja države za Arona bila samo „ideološki trik“. On se pitao zašto bi kolektivno vlasništvo najedanput donelo efikasnost proizvodnje, kao i „kojim bi se to potezom čarobnog štapića autoritarno i centralizovano planiranje uskladilo sa ličnim slobodama i demokratijom?“⁵³ Aron je naprosto odbacivao koncept klasne borbe, kao dekretom obavezujući konflikt kolektivnih bića.⁵⁴ On zahteva negiranje brojnih realnih činjenica, kao i prenebraganje nekih drugih osnova za konflikt, koje teorija nije predvidela već je do njih dovela dinamika političkog i društvenog života, tim pre što su se mnoge okolnosti promenile od Marksovog do Aronovog vremena. Takođe, isticao je i problematičnu analogiju između različitih istorijskih primera klasne borbe, smatrajući, primera radi, značajnom razliku između borbe buržoazije i proletarijata, odnosno aristokratije i buržoazije.⁵⁵ Takođe, pitao se i zašto bi istorija čijom strukturom upravljaju proizvodni odnosi morala završiti besklasnim društvom.⁵⁶ Uostalom, „ako građani ne veruju u postojanje klasa, one na izve-

⁴⁸ Ibid., 1206.

⁴⁹ Iain Stewart, „Existentialist manifesto or conservative political science? Problems in interpreting Raymond Aron's *Introduction à la philosophie de l'histoire*“, *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, vol. 16, n° 2 (April 2009) pp. 218–220.

⁵⁰ Stanley Hoffmann, « Raymond Aron et la théorie des relations internationales », *Politique étrangère*, vol. 48, n° 4, 1983, pp. 847–848.

⁵¹ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 229–237.

⁵² Daniel J. Mahoney, „Aron, Marx, and Marxism: An Interpretation“, op. cit., p. 416.

⁵³ Raymond Aron, *50 ans de réflexion politique*, op. cit., p. 667.

⁵⁴ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., p. 364.

⁵⁵ Ibid., p. 416.

⁵⁶ Ibid., p. 158.

stan način zaista i ne postoje, budući da su definisane svešću o suprostavljenosti grupa unutar nekog kolektiviteta."⁵⁷

Sem toga, postavlja se pitanje na osnovu čega je radnička klasa stekla istorijsku misiju da promeni istoriju čovečanstva, sem na osnovu ideje jednog čoveka.⁵⁸ Ulogu Marksa su u XX veku zamenili brojni marksistički intelektualci, reprodukujući ideju i ubeđujući radničku klasu u njenu misiju. Uostalom, Aron je osporavao i samo postojanje proletarijata kao takvog, jer on nije video ništa drugo sem miliona fabričkih radnika rasutih po hiljadama preduzeća, a ne i neko organsko jedinstvo koje bi bilo osnova ispunjenja istorijske misije klase.⁵⁹

Takođe, sporan mu je bio i pojam rukovodeće klase, kako u metodološkom tako i u praktičnom smislu. Teoriju po kojoj bi vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju davalo takvu društvenu moć da njeni imaoci gospodare državom i usmeravaju politiku, Aron nije smatrao logički apsurdnom, ali mu je pre svega smetalo to što se ona pokušava predstaviti univerzalno primenljivo. Štaviše, Aron je uočavao i njeno inverzno tumačenje: ako je već moguće dominirati državom kad se imaju sredstva za proizvodnju, nije li izvodljivo kontrolisati sredstva za proizvodnju ako posedujemo državu? Razume se, kao primer je naveo boljševičku partiju i njenu kontrolu nad materijalnom proizvodnjom u Sovjetskom Savezu koja proizilazi direktno iz političke moći. Aron je mitološkom predstavom smatrao i ideju da u svakom društvu postoji samo jedna dominantna klasa i da država ne predstavlja ništa drugo do instrument kojim se sprovodi ta dominacija.⁶⁰

Mitologijom posebnog ranga Aron je smatrao ideju o vršenju vlasti od strane radničke klase. Budući da neko naprosto mora vršiti vlast, opcije koje se nude su: neka manja grupa pojedinaca, politička partija itd. U sovjetskom slučaju to bi bila komunistička partija koja vlada u ime proletarijata, pa ako treba reći i u interesu proletarijata, ali se nikako ne može reći da su radnici ti koji vrše vlast. Aron dolazi do toga da je nejasno koji bi bio interes proletarijata da učestvuje u jednoj takvoj političkoj avanturi – imajući u vidu da će se, kada se revolucija okonča, radnici, osim onih koji će postati politički funkcioneri, vratiti nazad u fabrike.⁶¹

Aronu je posebno sporan bio koncept revolucije, koji se temeljno kosi s njegovim pacifističkim ubeđenjima. On je revoluciju izjednačavao s nasiljem

⁵⁷ Remon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, IKZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997, p. 239.

⁵⁸ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., p. 145.

⁵⁹ Ibid., p. 109.

⁶⁰ Raymond Aron, *La lutte des classes*, op. cit., p. 52.

⁶¹ Ibid., pp. 53–54.

i oko toga nije pravio kompromise. Za njega je revolucionarna vlast po definiciji tiranska, a revolucija i demokratija protivrečni pojmovi.⁶² S tim u vezi, on je i Francusku revoluciju smatrao istorijskim neuspehom, koji je prouzrokovao ratove i rascelio društvo, a kome je potonja legenda dala oreol podviga. Uz to, „jakobinci su dali lekciju boljševicima.⁶³ Konačno, i sami revolucionari su ljudi koji nemaju strpljenja i optimizma za reformu, već se vode mržnjom prema svetu i žudnjom za katastrofom; treba se zapitati da li je mit revolucije istovetan sa fašističkim kultom nasilja; istovremeno, „razuman čovek, naročito čovek levice, mora više voleti terapiju od hirurgije i reforme od revolucije, isto kao što mora više voleti mir od rata i demokratiju od despotizma”.⁶⁴ Aron nije mogao da pristane na logiku po kojoj će se do mira doći putem zaoštrenog rata, i gde će pobeda jedne klase dovesti do brisanja klasnih razlika.⁶⁵ Otuda i ne čudi što je otvoreno isticao kako je konzervativizam saveznik liberalizma u borbi protiv „anonimnog despotizma socijalizma”.⁶⁶ Za Arona je izbegavanje revolucije i očuvanje institucija sistema uvek figuriralo kao pitanje prvog reda – „Dok god se ustavna pravila poštuju nešto se spasava. Čuvajući legalitet kada su ljudi obuzeti strastima, održava se bar građanski mir.”⁶⁷

Konačno, Aron je posebno insistirao na religijskoj komponenti Marksovog, a pogotovo potonjeg marksističkog učenja. U osnovi se radi o zamerci da postoji paralelizam između shvatanja istorijske misije radničke klase i judeohrošćanskih učenja o patnji, iskupljenju, spasenju, carstvu božijem itd.⁶⁸ Zbog tih odlika je ovaj ideološki pravac svrstavao među, kako ih je nazivao, „sekularne religije”. Istina, za marksizam je rekao da je u najvećoj meri racionalistička od svih sekularnih religija, mada mu se u sukobu sa nacizmom to pokazalo kao slabost.⁶⁹ Takođe, ponekad je bio vrlo eksplicitan u pravljenju ovih religijskih paralela, pa je tako 1951. definisao marksizam kao „hrišćansku jeres”.⁷⁰

⁶² Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 71–72.

⁶³ Raymond Aron, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, op. cit., p. 354.

⁶⁴ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., pp. 105–106; 73.

⁶⁵ Raymond Aron, *Marxismes imaginaires*, op. cit., p. 127.

⁶⁶ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels*, op. cit., p. 47.

⁶⁷ Raymond Aron, *Demokratija i totalitarizam*, op. cit., p. 228.

⁶⁸ Ibid., p. 134.

⁶⁹ Ibid., p. 157; 160.

⁷⁰ Raymond Aron, « Du marxisme au stalinisme », *Une histoire du vingtième siècle. Anthologie éditée et annotée par Christian Bachelier*, Plon, Paris, 1996, p. 174.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Kako Misika i Volton lepo primećuju, Aron je bio svedok rušenja društava i iz toga izvukao pouku o njihovoj krhkosti – dovoljno je samo da postoji neki faktor koji remeti ravnotežu.⁷¹ Dileme nakon 1944. u Francuskoj su bile izrazito duboke. Jedan deo tog razočaranja ticao se i vere u slobodne demokratske institucije i ostale elemente liberalnog uređenja. Aron se svojim intelektualnim delovanjem i političkom agitacijom decenijama borio da te vrednosti ne padnu u zaborav ili prezrenje, kao uvod u prihvatanje revolucionarnih rešenja sa Istoka. Sartr je jednom prilikom pitao Arona zašto se interesuje za politiku ako ne veruje u revoluciju.⁷² Time je na vrlo jasan i kondenzovan način izrazio duh epohe razočarane nasleđem XX veka i uverene u to da najviše od voljnog momenta zavisi mogućnost suštinske promene društvene stvarnosti. Aron je bio na sasvim suprotnoj strani.

Njegova rekonstrukcija izvorne Marksove misli bila je, dakle, u funkciji borbe protiv njemu savremenih marksističkih iskrivljavanja i oportunističkih tumačenja. Ako je on time donekle simplifikovao Marksa, treba imati u vidu da: 1) arena borbe nije bila akademska zajednica, već politička, te je argumente trebalo učiniti jednostavnijim; 2) Marks je od strane marksista predstavljan još simplifikovanije, a u osnovi i izmenjen, ako ničim drugim onda Lenjinovim i Staljinovim intervencijama koje su postale osnova rada komunističkih političkih partija.

Mnogi elementi Aronove kritike Marksove misli i marksističke politike ipak spadaju u opšta mesta, odnosno nisu originalni. Istina, liberalni odgovor na ovakvu kritiku liberalizma bi mogao biti da nije problem u tome što su argumenti već upotrebljavani, već u tome što nisu naučeni, pa se moraju ponavljati. Premda to možda nije svesno radio, nema sumnje da je Aronu bilo u interesu da sve marksističke pokrete svede na nužnost onog doktrinarnog, kao i da za sve marksističke devijacije pronade izvor u Marksovom delu. Samu Marksovu misao shvatao je prvenstveno kao filozofiju istorije i odricao joj naučni karakter, do kog je i Marksu i marksistima bilo izuzetno stalo.

Antologija Aronovih tekstova koja je posthumno priređena i koja ima za cilj na ponudi presek njegove misli nosi naslov *Jedna istorija XX veka*.⁷³ Razume se, to nije bila istorija u klasičnom smislu, već ona koja svoj predmet proučavanja vidi u totalitetu društvenog života. Aron je, praktično, nastojao da dâ odgovore na sva krupna pitanja XX veka: problematiku rata, revolucije, ideologija, međunarodnih odnosa, tipova režima, ekonomskog razvoja,

⁷¹ Raymond Aron, *Le spectateur engagé*, op. cit., p. 14.

⁷² Raymond Aron, « Mon petit camarade », *L'Express*, le 19 avril 1980, http://www.lexpress.fr/culture/livre/extraits-choisis_486861.html.

⁷³ Raymond Aron, *Une histoire du vingtième siècle*, op. cit.

modernizacije...⁷⁴ Imajući u vidu da se Aronov opus u najvećoj meri sastoji od komentara i reakcija na ideje, događaje i ljude, bilo bi neosnovano posmatrati ga izvan istorijskog konteksta. Njegovo delo ne nudi zaokružene misaone sisteme koji bi bili zavodljivi da se posmatraju izolovano, kao nekakve univerzalne ideje. Aron kao polihistor vrsta je intelektualca koji se retko sreće u savremeno doba. Neko bi izrazio žaljenje zbog toga, a neko bi primetio da to nije slučajno, već ipak rezultat nužne specijalizacije u sferi nauke.

⁷⁴ Upitan da definiše svoje delo, Aron je rekao sledeće: „To je jedno razmišljanje o XX veku, pod svetlošću marksizma, i jedan pokušaj da se objasne svi sektori modernog društva: ekonomija, društveni odnosi, odnosi između klasa, politički režimi, odnosi između nacija i ideološke diskusije. Naposletku, Niče je zapisao da će XX vek biti doba velikih ratova, vođenih u ime filozofija. Sledstveno tome, kada nastojim da se opravdam što sam pisao članke i knjige iz domena ideološke debate, ja kažem kako sam, na kraju krajeva, učestvovao u velikim ratovima XX veka vođenih u ime filozofija”, Raymond Aron, *Le spectateur engagé*, op. cit., p. 307.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anderson, Brian, *Raymond Aron: The Recovery of the Political*, Rowman & Littlefield, Lanham, 1998.
- [2] Aron, Raymond, « Note sur la stratification du pouvoir », *Revue française de science politique*, vol. 4, n° 3, 1954.
- [3] Aron, Raymond, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Gallimard, Paris, 1962.
- [4] Aron, Raymond, *La lutte des classes. Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*, Gallimard, Paris, 1965.
- [5] Aron, Raymond, *Main currents in sociological thought 1. Montesquieu, Comte, Marx, Tocqueville, The Sociologists and the Revolution of 1848*, Penguin Books, Harmondsworth, 1965.
- [6] Aron, Raymond, *L'opium des intellectuels*, Gallimard, Paris, 1968.
- [7] Aron, Raymond, « Les bastilles de Raymond Aron », *Le Nouvel Observateur*, le 19 juin 1968, http://www.lexpress.fr/culture/livre/extraits-choisis_486861.html.
- [8] Aron, Raymond, *Marxismes imaginaires. D'une sainte famille à l'autre*, Gallimard, Paris, 1970.
- [9] Aron, Raymond, *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1977.
- [10] Aron, Raymond, « Mon petit camarade », *L'Express*, le 19 avril 1980, http://www.lexpress.fr/culture/livre/extraits-choisis_486861.html.
- [11] Aron, Raymond, *Le spectateur engagé. Entretiens avec Jean-Louis Missika et Dominique Wolton*, Julliard, Paris, 1981.
- [12] Aron, Raymond, *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*, Julliard, Paris, 1983.
- [13] Aron, Raymond, *Une histoire du vingtième siècle. Anthologie éditée et annotée par Christian Bachelier*, Plon, Paris, 1996.
- [14] Aron, Remon, *Demokratija i totalitarizam*, IKZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997.
- [15] Aron, Raymond, *Le marxisme de Marx*, Éditions de Fallois, Paris, 2002.
- [16] Draus, Franciszek, « Raymond Aron et la politique », *Revue française de science politique*, 34e année, n° 6, 1984.
- [17] Duroselle, Jean-Baptiste, „Paix et guerre entre les nations: la théorie des relations internationales selon Raymond Aron”, *Revue française de science politique*, 12e année, n° 4, 1962, pp. 936–979.
- [18] Hoffmann, Stanley, « Raymond Aron et la théorie des relations internationales », *Politique étrangère*, vol. 48, n° 4, 1983, pp. 841–857.
- [19] Judt, Tony, *The Burden of Responsibility. Blum, Camus, Aron and the French Twentieth Century*, The University of Chicago Press, 1998.
- [20] Likin, Max, „'Nothing Fails like success'. The Marxism of Raymond Aron”, *French Politics, Culture & Society*, vol. 26, n° 3, Winter 2008, pp. 43–60.

- [21] Mahoney, Daniel J., „Aron, Marx, and Marxism: An Interpretation”, *European Journal of Political Theory*, vol. 2, n° 4, October 2003, 415–427.
- [22] Stewart, Iain, „Existentialist manifesto or conservative political science? Problems in interpreting Raymond Aron’s *Introduction à la philosophie de l’histoire*”, *European Review of History – Revue européenne d’histoire*, vol. 16, n° 2, April 2009.
- [23] Winock, Michel, « L’âge d’or du communisme français », *L’Histoire*, n° 223, juillet 1998, p. 58.
- [24] Winock, Michel, „Sartre s’est-il toujours trompé?”, *L’Histoire*, n° 295, février 2005, pp. 34–45.

Dušan Marković

INTERPRETATION OF KARL MARX’S THOUGHT IN RAYMOND ARON’S WORKS

Abstract

This paper explains Raymond Aron’s critical analysis of Karl Marx’s economic and political ideas. Attitude towards Marx’s concepts is regarded through Aron’s broader political and philosophical affinities. It is obvious that Aron was motivated to contest Marx’s theories by political and socio-intellectual situation in France, dominated by Marxism in its different theoretical forms. Most of Marx’s economic theories Aron found non-scientific, while he was frightened by their political use – because of the theoretical arguments as much as because of the experiences from the countries governed by the Marxist political parties.

Key words:

Raymond Aron, Karl Marx, class struggle, socialist revolution, French left

Luka Glušac*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka i
Stručna služba Zaštitnika građana*

Mesto i uloga Zaštitnika građana (Ombudsmana) u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji**

Apstrakt

U radu se predstavljaju mesto i uloga Zaštitnika građana, kao nezavisnog kontrolnog organa ustavnog ranga, u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji, s posebnim akcentom na poglavlja 23 i 24. Specifičnosti ovog organa kao ovlašćenog predlagača zakona prikazane su kroz njegovu ulogu u pripremi Nacionalnog programa za usvajanje pravnih tekovina EU (NPAA). Autor ukazuje na to da pošto u poglavljima 23 i 24 akcenat nije na pravnim tekovinama EU, već na dokazivanju da pravna država i vladavina prava zaista „žive”, uloga nezavisnih kontrolnih organa naročito dolazi do izražaja. Kako se proces pristupanja Evropskoj uniji obavlja pod vođstvom izvršne vlasti, a sam proces operativno vode organi državne uprave, čiji rad Zaštitnik građana kontroliše, autor zaključuje da ovaj nezavisni organ u procesu pristupanja treba da ima ulogu kao u „svakodnevnom životu” – ko-

* lukaglusac@gmail.com. Stavovi izrečeni u ovom radu pripadaju autoru i ne predstavljaju nužno zvaničan stav Zaštitnika građana.

** Rad je izvorno nastao tokom istraživanja u okviru predmeta „Politika proširenja EU u XXI veku“ na doktorskim studijama. Autor se zahvaljuje prof. dr Tanji Mišćević na vrednim komentarima na ranije verzije rada. Svi eventualni propusti isključiva su odgovornost autora.

rektivnu i kontrolnu. Autor ističe i da je zbog prirode procesa pristupanja, Zaštitnik građana istovremeno i subjekat i objekat pregovora.

Ključne reči

Evropska unija, evropske integracije, nezavisni organi, Zaštitnik građana, ombudsman, pristupni pregovori, poglavlje 23

UVOD

Istorijski gledano, garancije zaštite ljudskih prava nisu bile predmet osnivačkih ugovora Evropske ekonomske zajednice, jer se smatralo da su ljudska prava pod nadležnošću država. Njihovo etabliranje stidljivo je započeto Ugovorom o osnivanju Evropske unije iz Mاستrihta 1992, da bi kasnije bilo jačano svakom dopunom ugovora. Stupanjem na snagu Lisabonskog ugovora, odnosno Ugovora o Evropskoj uniji (UEU) i Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU), zaštita osnovnih prava u EU u značajnoj meri je konsolidovana.

Član 2. UEU kao osnovne vrednosti EU navodi ljudsko dostojanstvo, slobodu, demokratiju, jednakost, vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava, uključujući prava pripadnika manjina. Povelja EU o osnovnim pravima prvi put u istoriji ove organizacije, garantuje niz građanskih, političkih, ekonomskih i socijalnih prava u jednom jedinstvenom dokumentu. Garantovana prava su bazirana na Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, Evropskoj socijalnoj povelji i drugim međunarodnim instrumentima, te u tom smislu, Povelja značajnije ne proširuje korpus već priznatih i garantovanih prava. Izuzetak je pravo na dobru upravu (čl. 41), koje *explicite* nisu sadržali drugi regionalni i međunarodni pravni instrumenti. Sa stanovišta ombudsmana, upravo je koncept dobre uprave posebno relevantan, jer je njegova osnovna uloga „borba protiv loše uprave”.¹

Slovom ugovora, Evropska unija u svom spolnjem delovanju mora da se pridržava osnovnih načela, predviđenih članom 21. UEU, koja obuhvataju demokratiju, vladavinu prava, univerzalnost i nedeljivost ljudskih prava i osnovnih sloboda, poštovanje ljudskog dostojanstva, jednakost i solidarnost, te poštovanje načela Povelje Ujedinjenih nacija i međunarodnog prava.

Evropska unija je stoga, uzimajući ih kao jednu od svojih osnovnih vrednosti, utkala garancije poštovanja ljudska prava u najveći deo svojih ugovora sa trećim stranama. Naime, klauzule o ljudskim pravima su od 1995. godine obavezan element svih ugovora sa trećim stranama o trgovini ili saradnji uop-

¹ Više o konceptu dobre, odnosno loše uprave, videti u: Marko Davinić, *Evropski ombudsman i loša uprava*, Zaštitnik građana, Beograd, 2013.

šte. Do danas je Unija sklopila preko 120 takvih ugovora. Klauzula predstavlja osnovu za saradnju u unapređenju ljudskih prava u trećim državama, kao i pravni instrument za mere u slučaju kršenja ljudskih prava², koje variraju od privremenog blokiranja sredstava, preko suspenzije ugovora, do različitih formi sankcija. Uslovljavanje u oblasti ljudskih prava u procesu pridruživanja se može posmatrati i kao *ex ante* i *ex post*.³ Gledano iz ugla celokupnog procesa ono je *ex ante*, jer je poštovanje uslov za samo članstvo. Ipak, kada se proces pridruživanja posmatra fazno, ono može biti viđeno i kao *ex post*, jer na primer, Sporazumi o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) osmišljeni za sve države Zapadnog Balkana, ali i raniji ugovori sa Rumunijom i Bugarskom (kada je prvi put uvedena), sadrže odredbu prema kojoj je poštovanje ljudskih prava bitan element Sporazuma.⁴ Dajući ovoj odredbi status „bitnog elementa” ugovora, Evropska unija je sebi omogućila da obustavi primenu ugovora, u skladu sa Bečkom konvencijom o ugovornom pravu. I SSP sa Srbijom sadrži takvu suspenzivnu klauzulu.⁵

Kao proklamovan strateški cilj države, pristupanje Republike Srbije Evropskoj uniji već neko vreme u žiži je njenog političkog, pravnog i ekonomskog života. Stoga su evropske integracije zasluženno postale i predmet velikog broja stručnih i naučnih radova. Ipak, pregledom monografskih i periodičnih publikacija primećuje se izostanak literature koja se bavi akterstvom nezavisnih državnih organa u procesu evropskih integracija. Ovim radom želimo da doprinesemo intenziviranju akademske diskusije, predstavljajući mesto i ulogu Zaštitnika građana, kao nezavisnog kontrolnog organa ustavnog ranga, u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji. Izabrali smo da se bavimo Zaštitnikom građana, zbog njegove uloge u zaštiti i unapređenju ljudskih prava, koja je posebno aktuelna zbog specifičnog statusa poglavlja 23 i 24 u pregovorima o članstvu.

Tokom procesa pristupanja, kako kroz sprovođenje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, tako i kroz same pregovore, potrebno je usvojiti pravne tekovine EU, koje se mere hiljadama stranica. U poglavljima 23 i 24, gde akcenat nije na pravnim tekovinama EU, već na dokazivanju da pravna država i vladavina prava zaista „žive”, uloga nezavisnih kontrolnih organa naročito dolazi do izražaja.

² European Commission and High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy, *Joint Communication to the European Parliament and the Council – Human Rights and Democracy at the Heart of EU External Action – Towards a More Effective Approach*, Com(2011) 886, Brussels, 2011.

³ Luka Glušac, „Evropska unija pred Savetom Ujedinjenih nacija za ljudska prava”, *Evropsko zakonodavstvo*, br. 56–57, 2016, str. 417.

⁴ Videti na primer čl. 2. SSP sa Makedonijom i čl. 2. SSP sa Hrvatskom.

⁵ Videti čl. 2. i čl. 133. SSP sa Srbijom.

Ustav određuje Zaštitnika građana kao „nezavisan državni organ”, dok Zakon o Zaštitniku građana to ponavlja i detaljnije propisuje da „niko nema pravo da utiče na njegov rad i postupanje”.⁶ „Pod ‘utiče’ se ovde ne misli da niko ne sme da Zaštitniku građana uputi predlog, mišljenje, sugestiju, kritiku i slično (što sasvim sigurno ima uticaja na njegov rad), već da nijedan organ ili pojedinac nema pravo da daje, a Zaštitnik građana obavezu da prima i sprovodi, obavezujuće opšte ili posebne instrukcije, naredbe, naloge, dozvole ili zabrane u vezi postupaka kontrole ili drugih načina ostvarivanja funkcije Zaštitnika građana”.⁷

Proces pristupanja Evropskoj uniji obavlja se pod vođstvom izvršne vlasti, a sam proces operativno vode organi državne uprave. Isti ti organi su predmet kontrole Zaštitnika građana, te je u tom smislu potrebno ostvariti pravu ravnotežu između nadležnosti različitih državnih organa, odnosno njihovog Ustavnog i zakonskog položaja, s jedne strane, i ultimativnog državnog cilja – članstva u EU, s druge. Naša osnovna hipoteza je da Zaštitnik građana, stoga, i u procesu pristupanja treba da ima ulogu kao u „svakodnevnom životu” – korektivnu i kontrolnu. Podrazumeva se i nezavisnu.

Rad ima sledeću strukturu. Prvo ukazujemo na mesto Zaštitnika građana u pravnom sistemu Republike Srbije, kroz predstavljanje njegovih nadležnosti, da bismo glavni deo rada posvetili mestu i ulozi Zaštitnika građana u procesu pristupanja EU. Prikazaćemo njegovu ulogu u oba koloseka procesa pristupanja: sprovođenju Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i pregovorima o članstvu, s posebnim akcentom na poglavlja 23 i 24. U tom kontekstu, ukazaćemo i na specifičnosti ovog organa kao ovlašćenog predlagača zakona, kroz njegovu ulogu u pripremi Nacionalnog programa za usvajanje pravnih tekovina EU (NPAA).

⁶ Čl. 2. st. 1. Zakona o Zaštitniku građana (nadalje ZoZG), „Službeni glasnik RS”, br. 79/05 i 54/07.

⁷ Saša Janković i Luka Glušac, „Zaštitnik građana (Ombudsman) Republike Srbije – pojašnjenja nekih čestih nepoznanica”, *Iustitia*, br. 3, 2015, str. 52.

NADLEŽNOSTI ZAŠTITNIKA GRAĐANA⁸

Zaštitnik građana je nezavisni državni organ koji štiti prava građana i kontroliše rad organa uprave⁹ i stara se o zaštiti i unapređenju ljudskih i manjinskih sloboda i prava. U obavljanju poslova iz svoje nadležnosti Zaštitnik građana postupa u okviru Ustava, zakona i drugih propisa i opštih akata, kao i ratifikovanih međunarodnih ugovora i opšteprihvaćenih pravila međunarodnog prava.¹⁰ Za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini.¹¹

Zaštitnik građana ima pravo predlaganja zakona iz svoje nadležnosti. Pored toga, Zaštitnik građana je ovlašćen da Vladi odnosno Skupštini podnese inicijativu za izmenu ili dopunu zakona i drugih propisa i opštih akata, ako smatra da do povrede prava građana dolazi zbog nedostataka u propisima, kao i da inicira donošenje novih zakona, drugih propisa i opštih akata, kada smatra da je to od značaja za ostvarivanje i zaštitu prava građana. Vlada, odnosno nadležni odbor Skupštine, su obavezni da razmatraju inicijative koje podnosi Zaštitnik građana. Zaštitnik građana je ovlašćen da u postupku pripreme propisa daje mišljenje Vladi i Skupštini na predloge zakona i drugih propisa, ako se njima uređuju pitanja koja su od značaja za zaštitu prava građana.¹² Pored prava na pokretanje i vođenje postupka kontrole rada organa uprave, Zaštitnik građana ima pravo da pružanjem dobrih usluga, posredovanjem i davanjem saveta i mišljenja o pitanjima iz svoje nadležnosti deluje preventivno, u cilju unapređenja rada organa uprave i unapređenja zaštite ljudskih sloboda i pra-

⁸ Više o Zaštitniku građana videti u npr: Bogoljub Milosavljević, *Komentar Zakona o Zaštitniku građana*, Službeni glasnik, Beograd, 2010; Dejan Milenković, *Javna uprava – odabrane teme*, FPN i Čigoja, Beograd, 2013; Saša Janković i Luka Glušac, „Zaštitnik građana (Ombudsman) Republike Srbije – pojašnjenja nekih čestih nepoznanica”, *Iustitia*, br. 3, 2015, str. 50–55. Vredan komparativni pregled o instituciji ombudsmana, videti u: Gabriele Kucsko-Stadlmayer (ed), *European Ombudsman-Institutions: A Comparative Legal Analysis Regarding the Multifaceted Realisation of an Idea*, Wien, Springer, 2008; Stevan Lilić, Dejan Milenković i Biljana Kovačević-Vučo, *Ombudsman – međunarodni dokumenti, uporedno pravo, zakonodavstvo i praksa*, Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd, 2002.

⁹ Organi uprave u smislu Zakona o Zaštitniku građana (čl. 1. st. 1. ZoZG) su: organi državne uprave, organ nadležan za pravnu zaštitu imovinskih prava i interesa Republike Srbije, kao i drugi organi i organizacije, preduzeća i ustanove kojima su poverena javna ovlašćenja. Zaštitnik građana nije ovlašćen da kontroliše rad Narodne skupštine, predsednika Republike, Vlade, Ustavnog suda, sudova i javnih tužilaštava (čl. 17. st. 3).

¹⁰ Čl. 2. st. 2. ZoZG.

¹¹ Čl. 2. st. 3. ZoZG.

¹² Čl. 18. ZoZG.

va.¹³ Konačno, on može i da pokrene postupak pred Ustavnim sudom za ocenu ustavnosti i zakonitosti zakona, drugih propisa i opštih akata.¹⁴

Kada nakon postupka kontrola pravilnosti i zakonitosti rad organa uprave, utvrdi da su postojali nedostaci u njegovom radu, Zaštitnik građana upućuje preporuku organu o tome kako bi uočeni nedostatak trebalo otkloniti.

ZAŠTITNIK GRAĐANA I PROCES PRISTUPANJA EU

Proces pristupanja Evropskoj uniji odvija se kroz dva paralelna procesa. Prvi je proces pridruživanja na osnovu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, čiji je glavni cilj obezbeđivanje okvira za proces usklađivanja nacionalnog zakonodavstva sa pravnim tekovinama Evropske unije, kao i za njegovo sprovođenje. Drugi proces su sami pregovori o pristupanju Evropskoj uniji, koji se vrši u okviru međuvladine konferencije o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, u kojem država kandidat treba da postigne sporazum sa zemljama članicama Evropske unije o uslovima njenog pristupanja Uniji.

Kako se, između ostalog, ističe u Zaključku Vlade kojim se prihvata analiza aktivnosti u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji¹⁵, ova dva procesa su tesno povezana i sa napretkom pregovora o pristupanju Evropskoj uniji sve više spajati će se u jedan proces. Međutim, treba ih posmatrati kao odvojene procese, zasnovane na različitim pravnim osnovama i na različitim zadacima. Dok se proces pridruživanja odnosi na kompletne pravne tekovine Evropske unije, njihovo usaglašavanje i sprovođenje u okviru nacionalnog pravnog poretka do dana stupanja u članstvo Evropske unije, proces pregovora se pretežno bavi specifičnim pitanjima u prenošenju pravnih tekovina Evropske unije i završava se okončanjem pregovora.¹⁶

Otvaranje pregovora zasniva se na činjenici da Srbija poštuje pomenute vrednosti na kojima se Unija zasniva (čl. 2 UEU), a preduslov njenog napretka ka članstvu u EU je, kako je istaknuto u Opštoj poziciji EU, pored punog ispunjavanja zadatih kriterijuma i uslova, i puno sprovođenje ključnih reformi i zakonodavstva, naročito u pogledu reforme pravosuđa, borbe protiv korup-

¹³ Čl. 24. st. 2. ZoZG.

¹⁴ Čl. 19. ZoZG.

¹⁵ Vlada Republike Srbije, *Zaključak kojim se prihvata analiza aktivnosti u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji*, 2013. Dostupno preko: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/pregovori_sa_eu/zakljucak_analiza_aktivnosti_proces_pregovora.pdf (pristupljeno 22. decembra 2016).

¹⁶ Isto.

cije i organizovanog kriminala, reforme državne uprave, nezavisnosti ključnih institucija, slobode medija, zaštite manjina i borbe protiv diskriminacije.¹⁷ Vrednosti na kojima se zasniva EU i vrednosti zbog čije zaštite je osnovan Zaštitnik građana su u potpunosti podudarne. Stoga je proces pristupanja u „interesu“ ovog organa, u smislu da služi kao dodatno sredstvo za jačanje demokratskih vrednosti, utkanih kako u srž Evropske unije, tako i ustavni poredak Srbije.

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) predviđa se obaveza Srbije da u dogovorenim rokovima uskladi domaće zakonodavstvo sa propisima koji spadaju u pravne tekovine Evropske unije. Stupanjem na snagu SSP, formirana su tri zajednička tela za njegovo sprovođenje.

Savet za stabilizaciju i pridruživanje, zadužen je za praćenje sprovođenja Sporazuma na najvišem političkom nivou. Sastav čine predstavnici Evropske komisije i Saveta Evropske unije sa strane EU i ministri u Vladi, sa strane Srbije. Osnovno zaduženje Saveta je da rešava otvorena pitanja nastala u toku sprovođenja Sporazuma.

Parlamentarni odbor za stabilizaciju i pridruživanje je forum za razmenu mišljenja između poslanika Narodne skupštine Republike Srbije i Evropskog parlamenta.

Odbor za stabilizaciju i pridruživanje, pomaže u radu Savetu za stabilizaciju i pridruživanje. Odbor je sastavljen od predstavnika Evropske komisije, s jedne strane, i predstavnika Srbije, s druge strane, na nivou eksperata. Odbor predstavlja ključno telo za sprovođenje Sporazuma i dalje preciziranje njegovih odredbi. Odbor se sastaje jednom godišnje. Zaštitnik građana redovno učestvuje na sastancima Odbora na najvišem nivou (zaštitnik građana i/ili njegovi zamenici). U sklopu pripreme za sastanke Odbora, Zaštitnik građana, kao i druge institucije, izrađuje pisane priloge, koji se prosleđuju Evropskoj komisiji. U skladu sa Ustavnim i zakonskim položajem Zaštitnika građana, Kancelarija za evropske integracije (koja objedinjuje pojedinačne priloge državnih organa), uključuje prilog Zaštitnika građana u objedinjeni dokument, koji se šalje Evropskoj komisiji, bez ikakvih izmena, tj. u integralnoj verziji.¹⁸ Time se omogućava da ovaj državni organ učestvuje u procesu izveštavanja i praćenja sprovođenja Sporazuma na način koji garantuje da se njegovi nalazi predstavljaju u autentičnoj formi. Jedna od redovnih tema Odbora jeste od-

¹⁷ Opšta pozicija EU, dostupna preko: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracki_okvir.pdf (pristupljeno 28. decembra 2016), str. 6.

¹⁸ Isti princip se primenjuje i kada Zaštitnik građana šalje priloge za Izveštaj o napretku Srbije.

nos parlamenta i nezavisnih kontrolnih organa. Ovde se posebno akcentuje razmatranje godišnjih izveštaja Zaštitnika građana u Skupštini, koje odlikuje izrazita nekonzistentnost i neretko kršenje pozitivnih propisa, u prvom redu Zakona o Zaštitniku građana i Poslovnika Narodne skupštine.

U skladu sa čl. 123. SSP, formirani su i pododbori, koji prate strukturu samog Sporazuma, i to: Pododbor za trgovinu, industriju, carine i poreze; Pododbor za poljoprivredu i ribarstvo; Pododbor za unutrašnje tržište i zaštitu konkurencije; Pododbor za ekonomska i finansijska pitanja i statistiku; Pododbor za pravdu, slobodu i bezbednost; Pododbor za istraživanje, inovacije, informaciono društvo i socijalnu politiku; i Pododbor za transport, energetiku, zaštitu životne sredine, klimatske promene i regionalni razvoj. Pored toga osnovana je i Posebna grupa za reformu javne uprave (RJU).

U skladu s svojim nadležnostima i delokrugom rada, Zaštitnik građana se opredelio da bude član Pododbora za pravdu, slobodu i bezbednost (koji pokriva i oblasti azila i migracija), Pododbora za istraživanje, inovacije, informaciono društvo i socijalnu politiku (u okviru kojeg se održava Posebna sesija o inkluziji Roma), Pododbora za transport, energetiku, zaštitu životne sredine, klimatske promene i regionalni razvoj (koji obuhvata korpus prava na zdravu životnu sredinu) i Posebne grupe za reformu javne uprave (RJU). Metodologija učešća Zaštitnika građana na sastancima Odbora primenjuje se i na pododbore i Posebnu grupu za RJU.

Pregovori o članstvu

Pravne tekovine EU podeljene su u 35 pregovaračkih poglavlja. Pravne tekovine se neprestano razvijaju, te obuhvataju i: sadržaj, načela, vrednosti i političke ciljeve Ugovorâ na kojima se Unija zasniva; akte koje su organi doneli u skladu sa Ugovorima, kao i sudsku praksu Suda pravde; sve druge akte, bilo da su pravno obavezujući ili ne, koji su doneti u okviru Unije, kao što su međuinstitucionalni sporazumi, rezolucije, izjave, preporuke, smernice; međunarodne sporazume koje je zaključila Unija, ili Unija zajedno sa svojim državama članicama, kao i sporazume koje države članice međusobno zaključče, a tiču se aktivnosti Unije.¹⁹

Vlada je radi razmatranja najvažnijih pitanja i usmeravanja poslove iz delokruga organa državne uprave u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji osnovala Koordinaciono telo za proces pristupanja Evropskoj uniji.²⁰ Istom Odlukom obrazovan je i Savet Koordinacionog tela obavlja

¹⁹ Opšta pozicija EU, op. cit, str. 9.

²⁰ Čine ga predstavnici Vlade, na čelu sa predsednikom Vlade. U njegovom radu učestvuju i direktor Kancelarije za evropske integracije i šef Pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji. Prema: Odluka

poslove u vezi sa tekućim pitanjima u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji. U slučaju da se pojavi potreba za uključivanjem drugih organa i organizacija u rad Saveta Koordinacionog tela, njegov predsednik može pozvati predstavnike tih organa i organizacija da učestvuju u njegovom radu, te u tom smislu i Zaštitnik građana može biti pozvan. Koliko je autoru poznato, to se dosad nije dešavalo.

Radi vođenja pregovora obrazovane su i pregovaračke grupe za pregovore o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji.

Pre otvaranja svakog poglavlja, obe strane predstavljaju svoje pregovaračke pozicije. U skladu sa aktima Vlade²¹, u postupku izrade pregovaračkih pozicija Srbije učestvuju: ministarstva, posebne organizacije, službe Vlade i drugi organi i organizacije, u skladu sa svojom nadležnošću; pregovaračke grupe za pripremu i pregovore o pristupanju; i pregovarački tim za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji.²² Pregovaračka grupa usvaja nacrt pregovaračke pozicije za pregovore o poglavlju za koje je obrazovana na osnovu usaglašenih stavova svih članova pregovaračke grupe kao i predstavnika drugih organa i organizacija koje su pri izradi pregovaračke pozicije uključene u rad pregovaračke grupe. Zaštitnik građana nije član pregovaračkih grupa, već je u postupku pripreme pregovaračkih pozicija, posebno za poglavlja 23 i 24, davao svoja mišljenja na nacрте dokumenata. Otvaranjem ovih poglavlja, pregovaračke pozicije dotad označene stepenom tajnosti postale su javno dostupne.²³

o osnivanju koordinacionog tela za proces pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, br. 84/13, 86/13, 31/14, 79/14 i 92/15.

- ²¹ Odluka o osnivanju Koordinacionog tela za proces pristupanja Evropskoj uniji i Odluka o obrazovanju Pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji. Pregovarački tim Srbije čine šef Pregovaračkog tima, državni sekretar u ministarstvu nadležnom za poslove finansija, državni sekretar u ministarstvu nadležnom za spoljne poslove, šef Misije Republike Srbije pri Evropskoj uniji – ambasador, direktor Kancelarije za evropske integracije, predstavnik kabineta člana Vlade zaduženog za evropske integracije i ostali članovi Pregovaračkog tima. Prema: Odluka o obrazovanju pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, broj 71/15.
- ²² Zaključak kojim se usmerava i usklađuje rad organa državne uprave u postupku izrade pregovaračkih pozicija u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, broj 71/15.
- ²³ Izuzetno, pojedine pregovaračke pozicije ili delovi pregovaračke pozicije mogu biti označeni odgovarajućim stepenom tajnosti do momenta završetka pristupnih pregovora. Pregovaračka pozicija Srbije za poglavlje 35 biće označena stepenom tajnosti „poverljivo”, tokom čitavog trajanja pregovaračkog procesa. Prema: Zaključak kojim se usmerava i usklađuje rad organa državne uprave u postupku

Pregovaračke pozicije za Poglavlje 23, kako Srbije, tako i EU, sadrže jasne stavove o potrebi unapređenja zakonskog okvira i uslova za rad Zaštitnika građana. U pregovaračkoj poziciji Srbije stoji da ona „planira da ojača kapacitet Zaštitnika građana, posebno u vezi sa njegovom ulogom kao Nacionalnog preventivnog mehanizma, tako što će obezbediti broj i strukturu zaposlenih koji su neophodni za efikasno obavljanje poslova”.²⁴ Na drugom mestu, Vlada se obavezala da će se „da bi se omogućio funkcionalan rad Zaštitnika građana, njegovi kapaciteti ojačati u 2016. godini izmenama i dopunama zakona, popunjavanjem slobodnih radnih mesta i obezbeđivanjem adekvatnih prostora”.²⁵ Uprkos ovim ohrabrujućim stavovima, tokom 2016. godine, osim popunjavanja određenog broja slobodnih radnih mesta, nije došlo do pomaka u obezbeđivanju adekvatnih prostora, tj. trajnog sedišta ovog organa, niti su donete novele Zakona o Zaštitniku građana. Pored toga, vladina pregovaračka pozicija sadrži i materijalne greške, pa tako na jednom mestu stoji da Zaštitnik građana „ima zamenicu specijalizovanu za rodnu ravnopravnost i prava osoba sa invaliditetom”.²⁶ Podsetimo, Zaštitnik građana ima jednu zamenicu za prava osoba sa invaliditetom, a drugu za rodnu ravnopravnost i prava deteta.²⁷

Evropska unija je u svojoj zajedničkoj poziciji podvukla „važnost postojanja nezavisnih, profesionalno osposobljenih i dobro opremljenih institucija ombudsmana i podstakla Vladu da aktivno i kontinuirano pruža javnu podršku relevantnim nezavisnim institucijama za zaštitu ljudskih prava”.²⁸ Kao prvu preporuku u delu zajedničke pozicije koji se bavi osnovnim pravima Evropska unija je istakla da Srbija treba da izmeni Zakon o Zaštitniku građana u cilju osnaživanja njegove nezavisnosti, te da treba da osnažuje njegov institucionalni kapacitet.²⁹

izrade pregovaračkih pozicija u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, broj 71/15.

²⁴ Vlada Republike Srbije, *Pregovaračka pozicija Republike Srbije u okviru Međuvladine konferencije o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji za Poglavlje 23 „Pravosuđe i osnovna prava”, str. 56.*

²⁵ *Isto*, str. 57.

²⁶ *Isto*, str. 38.

²⁷ Zaštitnik građana ima ukupno četiri zamenika. Ostala dva su specijalizovana za prava nacionalnih manjina, odnosno lica lišena slobode.

²⁸ Evropska unija, *Zajednička pozicija za Poglavlje 23 „Pravosuđe i osnovna prava”, str. 13.*

²⁹ *Isto*, str. 25.

Poglavlja 23 i 24

Novi pristup Evropske komisije pregovorima sa budućim državama članicama podrazumeva otvaranje pregovora u poglavljima 23 i 24 u ranoj fazi pregovora kako bi se omogućio maksimalan vremenski period koji je potreban za usvajanje neophodnog zakonodavstva, uspostavljanje institucija i praćenje sprovođenja pre nego što se pregovori zatvore.

U Izveštaju o skriningu za Poglavlje 23 istaknuto je da je Srbija pokazala dobar stepen svesti o strateškom i političkom okviru EU u ovoj oblasti, kao i da počinje da preduzima značajne reforme kako bi se uskladila sa pravnim tekovinama i ispunjavala evropske standarde.³⁰ Ipak, kako se navodi u Izveštaju, potrebni su dalji naponi, uključujući i efikasno sprovođenje normi o ljudskim pravima.³¹

Izveštaj o skriningu za Poglavlje 23 sadrži merila³² koja moraju biti ispunjena kako bi se otvorili pregovori za ovo poglavljje. Srbija, naime, treba da usvoji jedan ili više detaljnih akcionih planova koji imaju usklađeni raspored, utvrđene jasne ciljeve i rokove, kao i neophodni institucionalni okvir i adekvatne procene troškova i finansijskih izdvajanja za: 1) pravosuđe; 2) borbu protiv korupcije; i 3) osnovna prava.

Kada je reč o oblasti osnovnih prava, prema zahtevu EU, akcioni plan iz te oblasti treba da se usredsredi na zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji i obuhvati suštinske mere u oblasti obrazovanja, upotrebe jezika manjina, pristupa medijima i verskim službama na jezicima manjina, kao i mere koje osiguravaju adekvatnu zastupljenost u organima državne uprave. Zbog toga se Srbija opredelila da pored Akcionog plana za Poglavlje 23 donese i poseban Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina (usvojen marta 2016).³³ Izveštaj o skriningu za Poglavlje 24 takođe postavlja kao merilo donošenje detaljnog akcionog plana.

³⁰ Izveštaj dostupan na: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/Skrining/Screening%20Report%2023_SR.pdf (pristupljeno 27. decembra 2016).

³¹ Izveštaj sadrži i pregled normativnog uređenja zaštite pojedinačnih prava.

³² Merila (eng. *benchmarks*) su uslovi koje je neophodno prethodno ispuniti da bi došlo do otvaranja i/ili zatvaranja konkretnog poglavlja za pregovore. Mogu biti dati u različitoj formi, a najčešće su u formi zahteva za usvajanje normativnih akata – strategija i akcionih planova ili zakona i podzakonskih akata. Merila mogu biti revidirana ili dopunjena, naročito u slučajevima kada država dugo pregovara, a u međuvremenu EU usvoji nove propise u toj oblasti. Merila za otvaranje i zatvaranje poglavlja prvi put su uvedena za Hrvatsku, upravo za poglavlja 23 i 24.

³³ Akcioni plan dostupan je na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/vesti/1523-usvojen-ap-za-ostvarivanje-prava-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 28. decembra 2016).

Ovi akcioni planovi imaju za cilj puno usaglašavanje Srbije sa zahtevima ovog poglavlja i služiće kao smernice za pregovore. Komisija može da predloži da Srbija podnese nove ili izmenjene akcione planove ukoliko se pojave problemi u toku pregovora u okviru ovog poglavlja. Akcioni planovi predstavljaju svojevrstu mapu puta za državu kandidata za ispunjavanje definisanih preporuka u okviru izveštaja o skriningu. Drugim rečima, akcioni plan je zapravo operacionalizacija preporuka iz Izveštaja o skriningu. Svaka od navedenih preporuka u Akcionom planu sadrži konkretnu meru za ispunjenje preporuke, organe nadležne za njeno sprovođenje, rok za ispunjavanje navedene mere, finansijska sredstva neophodna za njeno ostvarenje, indikator rezultata i indikator uticaja.

Akcioni planovi za poglavlja 23 i 24, kao i Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina izrađeni su u širokom konsultativnom procesu, uz učešće i Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji, odnosno Privredne komore Srbije. Zaštitnik građana davao je mišljenja na nacрте ovih dokumenata. Kao kontrolni organ, uloga Zaštitnika građana se u akcionim planovima ogleda pre svega u tome što su njegovi izveštaji (godišnji i posebni)³⁴ uzeti kao indikatori uticaja da bi se procenilo da li je došlo do napretka u određenoj oblasti. U Akcionom planu za Poglavlje 23, izveštaji Zaštitnika građana i izveštaji Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture (NPM)³⁵ su indikatori uticaja za: prevenciju torture, smanjenje broja slučajeva zlostavljanja u policijskom pritvoru; efikasnu primenu alternativnih sankcija; ostvarivanje slobode misli, savesti i veroispovesti; veći stepen zaštite novinara od pretnji nasiljem; veći stepen zaštite slobode medija; anti-diskriminaciju; prava dece i osoba sa invaliditetom; pristup pravdi i besplatnu pravnu pomoć; unapređenje stanja u oblasti zaštite prava nacionalnih manjina; sprovođenje strategije za unapređenje položaja Roma; i unapređenje stanja u oblasti položaja izbeglica i interno raseljenih lica. Slično, u Akcionom planu za ostvarivanje prava nacionalnih manjina, izveštaj Zaštitnika građana je izvor verifikacije za ostvarivanje više strateških ciljeva u vezi sa ostvarivanjem prava nacionalnih manjina, uključujući i ostvarivanje prava po jednakim uslovima na celoj teritoriji države, slobodu veroispovesti, prava na upotrebu maternjeg manjinskog

³⁴ U skladu sa Zakonom, Zaštitnik građana podnosi Narodnoj skupštini Godišnji izveštaj, a može podnositi i posebne izveštaje (čl. 33. ZoZG).

³⁵ Zakonom o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka propisano je da Zaštitnik građana obavlja poslove Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture u saradnji sa ombudsmanima autonomnih pokrajina i udruženjima čijim je statutom predviđeni cilj udruživanja unapređenje i zaštita ljudskih prava i sloboda. Prema: Zakon o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori”, broj 07/11.

jezika/govora i pisma, itd.³⁶ Konačno, u Nacrtu akcionog plana za Poglavlje 24, izveštaji Zaštitnika građana i izveštaji NPM-a, takođe su predviđeni kao indikatori uticaja (izvori verifikacije) za praćenje i ocenu unapređenja položaja izbeglica i migranata, odnosno sistema azila i odgovora države na migracije. Uzimanje izveštaja Zaštitnika građana i NPM-a kao izvora za proveru dostizanja zacrtanih ciljeva dokaz je objektivnog i na činjenicama zasnovanog izveštavanja ovog organa.

Zaštitnik građana je u akcionim planovima, pored određenih aktivnosti koje se odnose na ispunjenje preporuke da se ojačaju njegovi kapaciteti (zajedno sa drugim organima u odnosu na konkretne predviđene mere)³⁷, predviđen kao nosilac i u aktivnostima koje se tiču efikasnog postupanja po njegovim preporukama (uključujući i preporuke upućene u kapacitetu NPM-a)³⁸, zajedno sa Vladom i kontrolisanim organima.

U konsolidovanim demokratijama, ombudsmeni, po pravilu, ne prate izvršenje svojih preporuka, jer je njihov posao iscrpljen upućivanjem preporuke³⁹, već je za to zadužena Vlada, čija je nadležnost, svuda u svetu, pa i kod nas, da usmerava i usklađuje rad organa državne uprave i vrši nadzor nad njihovim radom.⁴⁰ Ipak, u državama u razvoju, odnosno u onima u kojima je institut ombudsmana mlad, praksa je da ombudsman i sam prati izvršenje svojih preporuka, radi praćenja svog rada, ali i važnije, praćenja institucionalnog napretka organa uprave, jer se visok procenat izvršenja preporuka uzima kao standard koji treba dostići.⁴¹ U državama sa dužom tradicijom

³⁶ Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina dostupan je na: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/vesti/1523-usvojen-ap-za-ostvarivanje-prava-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 28. decembra 2016).

³⁷ Videti aktivnost 3.2.1. iz Akcionog plana za Poglavlje 23 i aktivnosti predviđene za njeno ispunjenje. Akcioni plan dostupan je na: <http://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023%20Treci%20nacrt-%20Konacna%20verzija1.pdf> (pristupljeno 27. decembra 2016).

³⁸ Videti aktivnost 3.2.1.6. i 3.2.1.7. iz Akcionog plana za Poglavlje 23 i aktivnost 2.1. Akcionog plana za ostvarivanje prava nacionalnih manjina.

³⁹ To je, na primer, principijelni stav švedskog ombudsmana.

⁴⁰ Čl. 123. st. 5. Ustava Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, broj 98/06.

⁴¹ Procenat izvršenja preporuka Zaštitnika građana prati se i kroz SIGMA-u, zajedničku inicijativu OECD i EU, čiji je glavni cilj jačanje osnova za unapređenje javne uprave. Izveštaji SIGMA-e uzimaju se kao polazna referenca za praćenje napretka u ovoj oblasti i u procesu pristupanja (pošto ne postoji zasebno pregovaračko poglavlje posvećeno reformi javne uprave, već je ona prožeta kroz sva poglavlja). Videti: SIGMA, *Baseline Measurement Report: The Principles of Public Administration – Serbia*, 2015. Available from: <http://www.sigmaweb.org/publications/Baseline-Measurement-2015-Serbia.pdf> (Accessed 28 December 2016).

postojanja ombudsmana, izvršenje njegovih preporuka se podrazumeva. Naime, kada nakon postupka kontrola pravilnosti i zakonitosti rad organa uprave, utvrdi da su postojali nedostaci u njegovom radu, ombudsman upućuje preporuku organu o tome kako bi uočeni nedostatak trebalo otkloniti. Reč „preporuka” upućuje da ono što se njome traži ne mora da se izvrši⁴², ali ona svakako obavezuje u smislu osnovanog očekivanja da će biti izvršena, budući da potiče od državnog organa nadležnog da kontroliše rad drugih organa i organizacija.⁴³ Preporuke, posmatrane kao pravila kojima se zahteva određeno ponašanje u određenim slučajevima, ili slučaju, imaju i sankciju, ali se to često ne vidi jer se ona ne sastoji u prinudi koju će prema onom ko se na preporuku ogлуši sprovesti država, na primer u vidu zatvorske ili novčane kazne.⁴⁴ Sankcija se ovde sastoji u tome što, u slučaju Srbije, Zakon izričito propisuje da Zaštitnik građana može o neizvršenju preporuke da obavesti javnost, Narodnu skupštinu i Vladu, a može i da preporuči utvrđivanje odgovornosti funkcionera koji rukovodi organom uprave.⁴⁵ „Ne treba potcenjivati, pogotovo ne u eri u kojoj se informacije šire brzo i daleko, sankciju koja se ogleda u javnom označavanju organa vlasti (i odgovornih u tom organu) za kršioce prava građana”.⁴⁶

Imajući sve to u vidu, ključni nosilac aktivnosti praćenja izvršenja preporuka trebalo bi da bude Vlada. Prvi pokušaj uspostavljanja takvog mehanizma ostvaren je kroz Zaključak Narodne skupštine povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2012. godinu, kojim je, između ostalog, Vlada obavezana da redovno (jednom u tri meseca) izveštava Skupštinu o postupanju organa državne uprave i imalaca javnih ovlašćenja na republičkom nivou po preporukama Zaštitnika građana.⁴⁷ Vlada to nijednom nije učinila. Sledeće godine, razmatrajući Redovni godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2013. godinu, Narodna skupština je novim Zaključkom ponovo obavezala Vladu da joj redovno (sada jednom u šest meseci) dostavlja informaciju sa podacima razvrstanim po organima i imaocima javnih ovlašćenja na nivou Republike, koja sadrži: podatke o broju preporuka koje je Zaštitnik građana uputio organima državne uprave i imaocima javnih ovlašćenja na nivou Republike; broj izvršenih i broj neizvršenih preporuka; i razloge za nepo-

⁴² Striktno formalnopravno preporuke Zaštitnika građana nisu obavezujuće.

⁴³ Saša Janković i Luka Glušac, op. cit, str. 55.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Čl. 31. st.5. ZoZG.

⁴⁶ Saša Janković i Luka Glušac, op. cit, str. 55.

⁴⁷ Zaključak Narodne skupštine povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2012. godinu, „Službeni glasnik RS”, broj 57/13.

stupanje po preporukama.⁴⁸ Vlada je na sednici održanoj 18. jula 2014. godine donela Zaključak⁴⁹, kojim je u cilju realizacije Zaključaka Narodne skupštine, naložila ministarstvima, posebnim organizacijama i službama Vlade da do 1. decembra 2014. godine dostave Generalnom sekretarijatu Vlade informacije o merama preduzetim iz svog delokruga rada na izvršenju preporuka Zaštitnika građana. Istovremeno je Generalni sekretarijat Vlade zadužen da u saradnji sa Republičkim sekretarijatom za zakonodavstvo sistematizuje prikupljene podatke i dostavi ih Vladi na odlučivanje do 31. decembra 2014. godine. Vlada je tek na sednici održanoj 23. maja 2015. godine, usvojila Izveštaj organa državne uprave o primeni preporuka iz Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2013. godinu. U saopštenju za javnost objavljenom istog dana, navedeno je da će „Vlada Srbije ovaj izveštaj uputiti Narodnoj skupštini”.⁵⁰ Ovaj Izveštaj nije dostupan na veb-sajtovima ni Vlade ni Skupštine, niti je dostavljen Zaštitniku građana radi verifikacije podataka.

Zaštitnik građana i NPAA

Nacionalni program za usvajanje pravnih tekovina Evropske unije (NPAA) predstavlja detaljan, višegodišnji plan usklađivanja domaćih propisa sa propisima EU, izrađen tako da povezuje evropsko zakonodavstvo i domaći pravni poredak kako bi se u svakom trenutku pratili tempo, obim i kvalitet tog usklađivanja. Pravo EU podeljeno je u skladu sa nadležnošću državnih organa, čime je omogućeno i redovno planiranje i praćenje njihovih zakonodavnih aktivnosti. NPAA je prvobitno usvojen za period 2013-2016. godine, da bi potom prošao prvu reviziju 2014. godine, a drugu tokom 2016. godine.

Zaštitnik građana učestvuje u procesu izrade i revizije NPAA, s tim da svoju ulogu u tom procesu sagledava iz dva ugla – kao jednog od ovlašćenih predlagača zakona⁵¹ i iz ugla svoje funkcije unapređenja.⁵² Naime, funkciju unapređenja Zaštitnik građana ostvaruje, po pravilu, sadržajnim inicijativama upućenim ovlašćenom predlagaču „prvog reda” – izvršnoj vlasti, tj. Vladi (i resornim ministarstvima), jer je ona nadležna za kreiranje i vođenje

⁴⁸ Zaključak Narodne skupštine povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2013. godinu „Službeni glasnik RS”, broj 60/14.

⁴⁹ Vlada Republike Srbije, Zaključak br. 021-7728/2014.

⁵⁰ Vlada Republike Srbije, *Usvojen Izveštaj organa državne uprave o primeni preporuka zaštitnika građana*, <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=238360>, 23. maj 2015.

⁵¹ Čl. 107. st. 2. Ustava i čl. 18. st. 1. ZoZG.

⁵² Čl. 1. st. 2 ZoZG.

politike, kako uopšte, tako i u oblasti ljudskih prava. Zaštitnik građana se zakonodavnim predlozima obraća neposredno samoj Narodnoj skupštini samo izuzetno, kada oceni da ovlašćeni predlagač „prvog reda” neće na osnovu inicijative, preporuke ili drugog predloga Zaštitnika građana, preduzeti potrebne korake u korist prava građana ili kad preti šteta od odlaganja.⁵³

Imajući to u vidu, prilog Zaštitnika građana u okviru pripreme NPAA sastoji se od popisa oblasti koje je potrebno propisima urediti i veze sa relevantnim međunarodnim i evropskim dokumentima obuhvaćenim predmetnim poglavljem. Specifičnosti Zaštitnika građana kao ovlašćenog predlagača dolaze do izražaja i u izveštavanju po Rezoluciji Narodne skupštine o zakonodavnoj politici⁵⁴, te se i tu prilog ovog organa razlikuje od predlagača „prvog reda”.

UMESTO ZAKLJUČKA: ZAŠTITNIK GRAĐANA KAO SUBJEKAT I OBJEKAT PREGOVORA

Pristupanje Evropskoj uniji zahteva napor čitave državne administracije, pa tako i nezavisnih kontrolnih organa. U slučaju pregovora Zaštitnika građana njegova uloga najvidljivija je u poglavljima 23 i 24, dok u procesu sprovođenja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju učestvuje u radu pododbora koji imaju konkretniji predznak ljudskih prava i dobre uprave.

Evropska unija bila je jedan od zagovornika uvođenja i jačanja nezavisnih kontrolnih organa, uviđajući njihov značaj za vladavinu prava. Takvo opredeljenje Unije nije usmereno samo na države kandidate, već i na države članice. Jedan od glavnih ciljeva u Akcionom planu EU za demokratiju i ljudska prava za period 2015–2019. je upravo podrška kapacitetima nacionalnih institucija za ljudska prava.⁵⁵

⁵³ Videti još o tome u: *Godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2015. godinu*, op. cit, str. 300.

⁵⁴ Vlada, skupština autonomne pokrajine, Zaštitnik građana i Narodna banka Srbije najmanje jedanput godišnje podnose izveštaje Narodnoj skupštini o sprovođenju ove rezolucije. Odbor za ustavna pitanja i zakonodavstvo, razmatra ove izveštaje i podnosi Narodnoj skupštini konačni izveštaj sa predlogom zaključaka, odnosno, preporukama za dalje unapređenje zakonodavne politike. Prema: Rezolucija Narodne skupštine o zakonodavnoj politici, „Službeni glasnik RS”, broj 55/13.

⁵⁵ European Commission and High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy, *Joint Communication to the European Parliament and the Council – Action Plan on Human Rights and Democracy (2015–2019): “Keeping human rights at the heart of the EU agenda”*, JOIN(2015) 16, Brussels, 2015. Available from: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/joint_communication_on_human_rights_and_democracy_en.pdf (Accessed 28 December

U Srbiji, prihvatanje postojanja ovih organa i važnije, njihove kontrolne uloge, nije išlo glatko i bez otpora ostatka državne administracije, posebno izvršne vlasti. Stoga su nezavisni kontrolni organi često i predmet izveštaja EU, posebno godišnjih izveštaja o napretku Srbiji i rezolucija Evropskog parlamenta, u kojima se traži da im se osigura nezavisnost, ojača normativni okvir za rad, obezbede potrebni kapaciteti, omogući nesmetan rad, ali i obezbedi sistematično praćenje njihovih preporuka, odnosno uspostavi bolji i proaktivniji odnos Narodne skupštine sa njima.⁵⁶ Kao što je istaknuto, pregovaračke pozicije i Srbije i EU sadrže nedvosmislene stavove o opredeljenosti da se jačaju njegovi kapaciteti i nezavisnost. U tom smislu, Zaštitnik građana je i subjekat i objekat pregovora o pristupanju Srbije Evropskoj uniji. Najbolji rezultati u tom celokupnom procesu bi se mogli postići ukoliko bi nezavisnim kontrolnim organima bili obezbeđeni optimalni uslovi za rad, a njihove preporuke za otklanjanje propusta i unapređenje ljudskih prava bile sprovedene, čime bi se izbeglo njihovo ponavljanje od strane Evropske komisije, što se dosad neretko dešavalo. Time bi Srbija pokazala da suštinski razume mesto i ulogu nezavisnih kontrolnih organa u svom političkom i pravnom sistemu. To svakako jeste jedan od pokazatelja prelaska iz tranzicione u konsolidovanu demokratiju.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Akcioni plan za ostvarivanje prava nacionalnih manjina. Dostupan preko: <http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/you/vesti/1523-usvojen-ap-za-ostvarivanje-prava-nacionalnih-manjina> (pristupljeno 28. decembra 2016).
- [2] Akcioni plan za Poglavlje 23. Dostupan preko: <http://www.mpravde.gov.rs/files/Akcioni%20plan%20PG%2023%20Treci%20nacr-%20Konacna%20verzija1.pdf> (pristupljeno 27. decembra 2016).
- [3] Bečka konvencija o ugovornom pravu, „Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori”, broj 30/72.
- [4] European Commission and High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy, *Joint Communication to the European Parliament*

2016), p. 7. Više o konceptu nacionalnih institucija za ljudska prava videti u: Luka Glušac, „Razvoj nacionalnih institucija za ljudska prava” u: Đorđe Stojanović i Mladen Lišanin (prir.), *Srbija i institucionalni modeli javnih politika: problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 265–301.

⁵⁶ Videti posebno godišnje izveštaje Evropske komisije o napretku Srbije za 2014, 2015. i 2016. godinu, kao i Rezoluciju Evropskog parlamenta o napretku Srbije iz 2014, 2015. i 2016. godine.

and the Council – Human Rights and Democracy at the Heart of EU External Action – Towards a More Effective Approach, Com(2011) 886, Brussels, 2011.

- [5] European Commission and High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy, *Joint Communication to the European Parliament and the Council – Action Plan on Human Rights and Democracy (2015–2019): “Keeping human rights at the heart of the EU agenda”*, JOIN(2015) 16, Brussels, 2015. Available from: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/joint_communication_on_human_rights_and_democracy_en.pdf (Accessed 28 December 2016).
- [6] Evropska unija, *Zajednička pozicija za Poglavlje 23 „Pravosuđe i osnovna prava”*, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/PG23%20Zajednička%20pozicija%20EU.pdf, (pristupljeno 18. decembra 2016).
- [7] Evropska unija. Opšta pozicija za pregovore sa Srbijom, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracki_okvir.pdf (pristupljeno 28. decembra 2016),
- [8] Glušac, Luka, „Evropska unija pred Savetom Ujedinjenih nacija za ljudska prava”, *Evropsko zakonodavstvo*, br. 56–57, 2016, str. 410–428.
- [9] Glušac, Luka, „Razvoj nacionalnih institucija za ljudska prava” u: Đorđe Stojanović i Mladen Lišanin (prir.), *Srbija i institucionalni modeli javnih politika: problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 265–301.
- [10] Godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2015. godinu. Dostupan preko: <http://www.zastitnik.rs/attachments/Godisnji%20izvestaj%20Zastitnika%20građjana%20za%202015.pdf> (pristupljeno 24. decembra 2016).
- [11] Davinić, Marko, *Evropski ombudsman i loša uprava*, Zaštitnik građana, Beograd, 2013.
- [12] *Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr und Vorratstelle für Getreide und Futtermittel*, Case 11/70. 1970, ECR 1125.
- [13] Janković, Saša i Luka Glušac, „Zaštitnik građana (Ombudsman) Republike Srbije – pojašnjenja nekih čestih nepoznanica”, *Iustitia*, br. 3, 2015, str. 50–55.
- [14] Kucsko-Stadlmayer, Gabriele (ed), *European Ombudsman-Institutions: A Comparative Legal Analysis Regarding the Multifaceted Realisation of an Idea*, Wien, Springer, 2008.
- [15] Lilić, Stevan, Dejan Milenković i Biljana Kovačević-Vučo, *Ombudsman – međunarodni dokumenti, uporedno pravo, zakonodavstvo i praksa*, Komitet pravnik za ljudska prava, Beograd, 2002.
- [16] Max.mobil Telekommunikation Service GmbH v Commission of the European Communities, Case T-54/99.
- [17] Milenković, Dejan, *Javna uprava – odabrane teme*, FPN i Čigoja, Beograd, 2013.
- [18] Milosavljević, Bogoljub, *Komentar Zakona o Zaštitniku građana*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.

- [19] Nold v. Commission, Case 4/73, 1974, ECR 491.
- [20] Odluka o obrazovanju pregovaračkog tima za vođenje pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, broj 71/15.
- [21] Odluka o osnivanju koordinacionog tela za proces pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, br. 84/13, 86/13, 31/14, 79/14 i 92/15.
- [22] Rezolucija Narodne skupštine o zakonodavnoj politici, „Službeni glasnik RS”, broj 55/13.
- [23] SIGMA, *Baseline Measurement Report: The Principles of Public Administration – Serbia*, 2015. Available from: <http://www.sigmaxweb.org/publications/Baseline-Measurement-2015-Serbia.pdf> (Accessed 28 December 2016).
- [24] Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, broj 98/06.
- [25] Vlada Republike Srbije, *Pregovaračka pozicija Republike Srbije u okviru Međuvladine konferencije o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji za Poglavlje 23 „Pravosuđe i osnovna prava”*, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg_23_pregovaracka_pozicija_srbije.pdf (pristupljeno 18. decembra 2016).
- [26] Vlada Republike Srbije, *Usvojen Izveštaj organa državne uprave o primeni preporuka zaštitnika građana*, <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=238360>, 23. maj 2015.
- [27] Vlada Republike Srbije, Zaključak br. 021-7728/2014.
- [28] Vlada Republike Srbije, *Zaključak kojim se prihvata analiza aktivnosti u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji*, 2013. Dostupno preko: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/pregovori_sa_eu/zakljucak_analiza_aktivnosti_proces_pregovora.pdf (pristupljeno 22. decembra 2016).
- [29] Zaključak kojim se usmerava i usklađuje rad organa državne uprave u postupku izrade pregovaračkih pozicija u procesu pregovora o pristupanju Republike Srbije Evropskoj uniji, „Službeni glasnik RS”, broj 71/15.
- [30] Zaključak Narodne skupštine povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2012. godinu, „Službeni glasnik RS”, broj 57/13.
- [31] Zaključak Narodne skupštine povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2013. godinu „Službeni glasnik RS”, broj 60/14.
- [32] Zakon o dopuni Zakona o ratifikaciji Opcionog protokola uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka, „Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori”, broj 07/11.
- [33] Zakon o Zaštitniku građana, „Službeni glasnik RS”, br. 79/05 i 54/07.

Luka Glušac

THE PLACE AND ROLE OF THE PROTECTOR
OF CITIZENS (OMBUDSMAN) IN THE
PROCESS OF ACCESSION OF THE REPUBLIC
OF SERBIA TO THE EUROPEAN UNION

Abstract

The author presents the place and role of the Protector of Citizens (Ombudsman), as a constitutional independent oversight authority, in the process of accession of the Republic of Serbia to the European Union, with a particular attention on negotiation chapters 23 and 24. *Differentia specifica* of this authority as authorized bill proposer is presented through his role in the preparation of the National Program for the Adoption of the Acquis (NPAA). The author points out that the role of independent oversight authorities especially comes under the spotlight in Chapters 23 and 24 where emphasis is not that much on the EU Acquis, but on proving that *Rechtsstaat* and the rule of law do exist in practice. The accession process to the European Union is carried out under the leadership of the executive branch, and the entire process is operationally led by the state administrative bodies, which work the Protector of Citizens oversights. Thus, the author concludes that in the accession process this independent authority should have the same role as in "everyday life" – corrective and oversight. Due to the nature of the accession process, the Ombudsman is both subject and object of the accession negotiations.

Keywords:

European Union, European integrations, independent authorities, oversight, the Protector of Citizens, ombudsman, accession negotiations, Chapter 23, human rights

Стеван Гајић*

Институт за европске студије

Сједињене Америчке Државе: град на брду или капиталистичка империја – Фредерик Даглас и Вилијам Де Бојс**

Апстракт

Афроамерички политички мислиоци Фредерик Даглас и Вилијам Де Бојс видели су Сједињене Америчке Државе и њихову мисију и улогу у свету на готово дијаметрално супротан начин. За првога, САД треба да буду, у пуританском национално-месијанистичком кључу, светио-ник човечанства, као република у којој ће појединац, ослобођен свих стега, имати могућност да се оствари према личним способностима. Даглас није ипак, без сумњи, целог живота остајао при том ставу. Де Бојс је, пак, САД сматрао местом вечите борбе Афроамериканаца за остварење и подизање из неравноправног положаја, борбе не само за голи опстанак, него и за идентитет у земљи коју су белачки оци-осни-вачи правили према себи и за себе. Он је САД сматрао местом где ће

* stevangajich@yahoo.com

** Рад је проистекао из докторске дисертације „Два виђења будућности Афроамериканаца у Сједињеним Државама: Фредерик Даглас и Вилијам де Бојс“, одбрањен на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Института за европске студије „Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције, идентитет“ (179014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

борба за еманципацију увек бити неравноправна и земљом у којој се положај Афроамериканца може поправљати, али никад у потпуности и трајно поправити. Рад се бави суштинском потрагом за идентитетом Афроамериканца у САД и различитим погледима и могућим решењима тог проблема.

Кључне речи:

Фредерик Даглас, Вилијам Де Бојс, раса, месијанизам, империјализам, капитализам, социјализам, еманципација, борба.

АМЕРИЧКА ИДЕОЛОГИЈА И АФРОАМЕРИКАНЦИ

Фредерик Даглас (Frederick Douglass) и Вилијам Едвард Бургхард Де Бојс (William Edward Burghardt Du Bois), свакако међу најмаркантнијим афроамеричким мислиоцима, антиподи су кад је реч о смислу постојања и улози америчке нације и америчке државе. Њихова виђења оштро су сукобљена у односу на месијанску идеологију Сједињених Америчких Држава, мит дубоко укоренен у америчко друштво, чије манифестације јасно препознајемо и у наше време. У овом раду су приказана и супротстављена гледишта ове двојице мислилаца о смислу постојања и будућности САД.

Идеологија месијанства заснована на откривању Нове Земље тесно је повезана с протестантизмом и митом о новом Јерусалиму за нови изабрани народ Израил. Овакве визије постоје у различитим варијантама протестантске политичке мисли и низу протестантских секти, почев од Френсиса Бејкона (Francis Bacon) и његове *Нове Атлантиде*, до основача мормона Џозефа Смита (Joseph Smith) који је у потрази за светом земљом у оквиру самих Сједињених Држава изгубио живот пре него што су се његови следбеници коначно сместили у неприступачној Јути у којој је на најнеплоднијем делу земље поред Сланог језера основана њихова престоница Солт Лејк Сити. Један од циљева овог рада је и осветљивање начина на који су Афроамериканци доживљавали тај месијански мит, како су га за себе осмишљавали и какав су однос имали према месијанској идеологији чији су носиоци били бели очеви-оснивачи Сједињених Држава.

Основа разлика између Дагласа и Де Бојса, када је у питању идеологија САД, полази од њиховог виђења места, улоге, прошлости и будућности Афроамериканца у њима. За Дагласа као доследног либерала субјекат представља појединац. Стога је и крајњи циљ борбе Афроамериканца за еманципацију потпуно политичко и правно изједначавање које ће временом од свих народа САД еволутивним процесом створити „мешану расу“, односно човека „мешане расе“, идеалног појединца, који је ограничен само својим радом и способностима, али не и некаквим не-

објективним аршином који би га спутавао. Де Бојс, за кога је историјски субјект представља група (раса, нација, класа, пол итд.), с друге стране, никако није могао са овим да се сложи. Због тога је он и у светским ратовима видео Афроамериканца као борца не само за своју земљу него и за сопствени друштвени статус, који се може поправљати али никако и до краја остварити. Из овога произилази да ни САД не могу бити некакав идеал нације са светском месијанском улогом, већ су само једна од колонијалних сила одговорних за беду и потлаченост "обојених" (Де Бојсов термин) људи читавог човечанства.

Опис америчке идеологије месијанства како га је представио француски теоретичар и оснивач француске Нове деснице (Nouvelle Droite) Ален де Беноа (Alain de Benoist) у књизи *Карл Шмит данашњице* умногоме одговара начину на који је Фредерик Даглас видео Сједињене Америчке Државе у свом говору "Our Composite Nationality" из 1869. године. „Месијанска визија, наслеђена од пуританизма и калвинистичке доктрине предодређења, која је дуго цементирала консензус америчког друштва, добила је нов елан”, пише он. „Мит о Америци као 'изабраној нацији' која има задатак да наметне Добро целом свету и коју снаге Зла неће моћи да победе, јер је створена провиђењем, реактивиран је као у време Великог буђења између 1730. и 1760. године, и то са силом каква је ретко виђена не само у домену политике и дипломатије него и геополитике. 'Наш национализам', писали су Вилијам Кристол и Дејвид Брукс, 'је национализам изузетне нације заснован на универзалном принципу који је Линколн назвао апстрактном истином примењеном на све људе и на сва времена'. Та визија се суочава са увереношћу да се преноси оно што је најбоље у домену политике и друштва: 'Американци не би требало да негирају да је од свих нација на свету њихова најправеднија (...) и да представља најбољи модел за будућност'. Кенет Колмен наводи: 'Ако САД представљају народ којег је Бог изабрао, онда је скоро немогуће замислити ситуацију у којој интереси човечанства не би били слични интересима САД... А, ако су те вредности довољно добре за наш народ, онда су довољно добре и за друге’”.¹ На овај начин Беноа описује велики повратак америчког религијско-политичког месијанизма у политику Сједињених Држава у време администрације председника Џорџа Буша Млађег после терористичких напада 11. септембра 2001. године на Њујорк и Вашингтон.

¹ Беноа, АД 2013, *Карл Шмит данашњице: „Праведан рат”, тероризам, ванредо стање, „Номос земље”, МИР Publishing, Београд, стр. 44–45.*

Питање је, ипак, да ли је Даглас доследно и увек био део америчке месијанистичке традиције² о којој пише Беноа. У прилог тези да је он несумњиви део те традиције говори и то да је Даглас, чак и разорно критикујући америчко друштво, оштро као готово нико пре њега, увек то чинио критикујући ропство, односно оно што је видео као крупну девијацију и одступање од *Декларације независности* и Устава Сједињених Држава, два темељна оснивачка акта Уније. При томе је о присталицама ропства без имало устежања говорио као о издајницима Сједињених Држава. О томе да је Даглас био део поменуте традиције, каткад чак и на позицијама америчког империјализма, говори и чињеница да се он, у случају Санто Доминга (данашња Доминиканска Република) седамдесетих година 19. века, не само отворено залагао за припајање те територије Сједињеним Државама, већ и да је предводио кампању за анексију Санто Доминга. Због оваквих ставова, и због његових упорних залагања у одбрану *Декларације независности*, оснивачког документа Сједињених Држава који су писали бели англосаксонски очеви-оснивачи, део познавалаца његовог дела жестоко му замера да су његови идеали у основи идеали белих Американаца.

Амерички политиколог Питер Мајерс (Peter Myers) такве оцене сматра тенденциозним „подметањима”, указујући у својој књизи: „Понављани напад у скоријим деценијама је да је Даглас, узалуд покушавајући да побегне од реалности расне и етничке поделе, несвесно издавао евроцентричну пристрасност залажући се за норме беле цивилизације као универзалне. Најранија и најпознатија међу овим подметањима је сугестија историчара Питера Ф. Вокера да је Даглас био заокупљен 'безнадежном тајном жељом да буде белац'. Мање повређујуће речене, али у сличном духу, су Мартинове (амерички професор историје, Афроамериканец Волдо Мартин Млађи, Waldo E. Martin Jr. – прим. С. Г.) опаске које се тичу

² Лик Фредерика Дагласа увршћен је у пиједестал америчких великана на чувеној слици (икони) мормонског сликара Џона Мекногтна (Jon McNoughton) „Једна нација под Богом” (One Nation under God). Овај уметник је у центар композиције, којом је наглашена изузетност и месијанска улога америчке нације, ставио Исуса Христа који у десној руци држи Устав Сједињених Држава. Испред њега су представници различитих америчких грађана, са његове десне стране праведници а са леве грешници, док су иза Христа сви велики председници, војници свих америчких ратова, од рата за независност до Ирака и Авганистана, а иза свих њих зграде Капитола и Уставног суда Сједињених Држава. Интересантно је да се Даглас нашао на икони мормона, изразито националистичке и месијанистичке, некада и ексклузивно беле америчке секте. Слика са детаљним објашњењима самог уметника је на његовој званичној интернет страници: <http://jonmcnaughton.com/content/ZoomDetailPages/OneNationUnderGod.html>

Дагласове англофилије и еврофилије, што повлачи за собом концепцију асимилације у којој је Даглас тражио од црнаца да постану 'као белци'³. Иако је ова врста критике можда донекле и претерана, а када је упућују афроамерички аутори свакако помало и отровна, јер у себи недвосмислено садржи оптужбу за расну издају, не би се могло рећи да је потпуно неоснована. О томе не сведоче само Дагласови тумачи и биографи, већ пре свих сам Даглас, посебно у последњој аутобиографији *Живот и времена Фредерика Дагласа* из 1881. године у којој правда своје залагање за анексију Санто Доминга током седамдесетих година 19. века.

ДАГЛАСОВА ВИЗИЈА АМЕРИЧКЕ ИЗУЗЕТНЕ-КОМПОЗИТНЕ НАЦИЈЕ: ПЕРИОДИ СТРЕПЊЕ ЗА БУДУЋНОСТ АФРОАМЕРИКАНАЦА

Међу Дагласовим биографима постоји консензус о томе да његово дело и мисао припадају корпусу америчког национализма, а и сам Даглас је желео да се тако представи, посебно после говора "Our Composite Nationality", када је био активни политичар и члан Републиканске странке. Духом америчког национализма посебно одише његова трећа аутобиографија *Живот и времена Фредерика Дагласа* написана петнаестак година по окончању Америчког грађанског рата.

Амерички историчар Роберт Лавин (Robert S. Levine) пише да је Даглас 1871. године, као уредник и издавач недељника „Нова национална ера“ (New National Era), у чланку објављеном у том часопису, активно подржао иницијативу председника Јулисиза Гранта (Ulysses S. Grant) да Сједињене Државе анектирају Санто Доминго. И не само да се залагао за припајање већ је, одговарајући на приговоре да анексија Санто Доминга за собом може да повуче и анексију Хаитија, поручио да Хаити могу да задесе и много горе ствари од анексије, иако је некада са дивљењем писао о тој независној црној републици. Лавин подсећа да је Даглас раније Хаити сматрао „... инспиришућом црном републиком, самим моделом

³ “A recurrent charge in recent decades is that Douglass, seeking vainly to escape the reality of racial and ethnic division, betrayed an unconscious Eurocentrist bias by espousing as universal the norms of white civilization. Earliest and most notorious among these imputations is historian Peter F. Walker’s suggestion that Douglass was animated by a ‘hopeless secret desire to be white’. Less abrasively put but in a similar spirit are Martin’s remarks concerning Douglass’s Anglophilia and Europhilia, entailing a conception of assimilation in which Douglass urged blacks to become ‘like whites’”. Myers, CP 2008, *Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism*, University Press of Kansas, Lawrence, p. 11.

црног револуционизма и независности”,⁴ али је у поменутом чланку Хаити описао као могућу „државу у овој Америчкој унији – Америчкој унији која би, уколико се дугорочни анексиони пројекат председника Гранта покаже успешним, укључио не само Санто Доминго већ временом и Кубу, као ’део велике републике западног света’”.⁵

Јасно је да су крајем шездесетих и током седамдесетих година 19. века, заправо све до 1877. године када је пропала Реконструкција,⁶ Дагласов оптимизам и, што не рећи, империјалистичка еуфорија, достигли врхунац. Даглас, који је некада иступао против америчких освајачких ратова као што је био рат са Мексиком, сада анексију нових територија, у овом

4 “... an inspirational black republic the very model of black revolutionism and independence”. Levine, RS 2008, *Dislocating Race and Nation: Episodes in Nineteenth-Century American Literary Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, p. 200.

5 “State in this American Union – an American Union that, should President Grant’s long-term annexationist project prove to be successful, would incorporate not only Santo Domingo but eventually Cuba as ‘part of the Great Republic of the Western World’”. Ibid., pp. 200–201.

6 Иако су се после Америчког грађанског рата догађаји развијали у прогресивном смеру, односно сагласно Дагласовим политичким стремљењима, при чему је најважније укидање ропства у читавој Унији зато што је оно препознато као зло којег се Сједињене Државе са гнушањем одричу, 1877. године збио се корак уназад: окончан је период такозване Реконструкције, што се показало прекретницом за Сједињене Државе. Под тим појмом подразумева се федерално смиривање Југа, његова економска обнова и постепено укључивање у политички живот Сједињених Држава. Наравно, већина белаца Југа ово је видела као окупацију, што у доброј мери одговара истини јер су федералне трупе, односно снаге победника у плавим униформама, контролисале јавни ред током 12 година. Реконструкција до данашњег дана остаје један од периода америчке историје о којем не постоји општеприхваћен консензус. Крај Реконструкције је резултат компромиса, како га је у својој књизи *Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism* описао Питер Мајерс: „Два практична збивања била су од одлучујуће важности за... судбину амандмана о Реконструкцији. Драматичнији од два био је Компромис из 1877. политички аранжман направљен да реши спорне председничке изборе из 1876. Како би добио место председника, републиканцу Ратерфорду Хејсу била је потребна подршка јужних демократа у Конгресу, а цена за ту подршку била је уклањање федералних трупа које су остале у државама старе Конфедерације”. Исте 1877. године основан је злогласни Кју клукс клан и започета је серија линчева против Афроамериканаца која је трајала до дубоко у 20. век. Иако ће Даглас бити запамћен као непоправљиви оптимиста, ови догађаји навели су га да ипак са стрепњом размишља о будућности Афроамериканаца у Унији.

случају читавих Кариба, види као пожељан исход. Наравно, уколико су неки предуслови испуњени, од којих је најважнији да народи који улазе у Унију заједно с новим територијама, буду вољни да прихвате овакав аранжман.

Утисак је да је Даглас у трећој аутобиографији пружио чврсте доказе своје привржености идеологији “Manifest Destiny”, која је резултат пуританског наслеђа белих америчких досељеника. Пуритански проповедник и гувернер масачусетске Беј колоније Џон Винтроп (John Winthrop) одржао је 1630. године (три године после појаве Бејконове *Нове Атлантиде*) проповед о *Граду на брду* (City upon a hill), што је алузија на Христову *Беседу на гори*, и сматра се првом објавом америчке изузетности на америчком тлу.

Експлицитни доказ Дагласове вере у идеологију “Manifest Destiny” – која истиче посебне врлине америчких људи и њихових институција и неопходност и неминовност да се цео свет угледа на Сједињене Државе, које су Богом и судбином предодређене и дужне да исправе све старе грешке Запада и створе савршено друштво које ће бити светионик човечанству, уреде нови свет, бољи од старог – у најмању руку када је о анексији Санто Доминга реч, види се у његовој трећој аутобиографији: „Бити за анексију у време када је Санто Доминго тражио место у нашој Унији, била је сасвим различита ствар у односу на оно када су Куба и Централна Америка захтеване надгласавањем и експедицијама. Када је робовласничка моћ владала, а дух неправде и тлачења заокупљао и контролисао сваки део наше владе, ја сам био за ограничавање нашег доминиона на најмању могућу маргину, али пошто су слобода и једнакост постале закон наше земље, ја сам за ширење нашег доминиона кад год и где год такво ширење може мирно и часно бити остварено, уз одобравање и жељу свих заинтересованих страна. Санто Доминго је желео да дође под нашу владу под овако описаним условима, и из више разлога које ја могу овде дати тада сам веровао и сада верујем да би било мудро примити га у наше сестринство држава”.⁷

⁷ “To favor annexation at the time when Santo Domingo asked for a place in our Union, was a very different thing from what it was when Cuba and Central America were sought by fillibustering expeditions. When the slave power bore rule, and a spirit of injustice and oppression animated and controlled every part of our government, I was for limiting our dominion to the smallest possible margin, but since liberty and equality have become the law of our land, I am for extending our dominion whenever and wherever such extension can peaceably and honorably, and with the approval and desire of all the parties concerned, be accomplished. Santo Domingo wanted to come under our government upon the terms thus described, and for more reasons than I can stop here to give, I then believed, and do now believe, it would have been wise to have received her into our sisterhood of

Афроамерички историчар Волдо Мартин Млађи, управо у идеологији “Manifest Destiny”, види овакве Дагласове тежње: „Док је тврдио да је против анексије ‘без обзира на праведна права и осећања других нација’, и веровао да је појам Manifest Destiny био ‘често само друго име за пиратство’, његово проанексионо рационалисање мирисало је на Manifest Destiny. Док год је робократија доминирала владом, он се противио спољној експанзији Сједињених Држава. Али чим су слобода и једнакост постале закон земље, он би се преокренуо и почео да симпатише експанзионизам Сједињених Држава”.⁸

Мартин такође пише да се већина Доминиканаца, упркос Дагласовом уверењу, противила да њихова држава буде припојена великом суседу: „Даглас је претпостављао да је проанексионо осећање међу Доминиканцима било највеће међу ‘патриотски настројеним и интелигентним грађанима’. Он је пропустио да види да је већина Доминиканаца била против анексије”.⁹

Можда не би требало да чуди то што је Даглас 1871. године пројављивао отворено америчке империјалистичке тежње. То су ипак биле године непосредно по окончању Америчког грађанског рата из којег је Даглас, према сопственом осећању (а тако је изгледало и у очима других), изашао као несумњиви победник. За овај рад је можда још и важније то што је Даглас био велики оптимиста у погледу анексије Санто Доминга и других територија, две године пошто је одржао говор “Our composite nationality”, који је инспирисан духом Бејконове *Нове Атлантиде*, што ће у крајњој линији рећи – англосаксонског империјализма. Наравно, овде треба имати у виду и да се све ово догодило пре 1877. године када је пропала Реконструкција, односно када се у Дагласа опет увукао црв сумње у извесност повољне будућности Афроамериканаца на тлу Сједињених

states”. Douglass, F., 1881, *Life and Times of Frederick Douglass, Written by Himself: His Early Life as a Slave, His Escape from Bondage, and His Complete History to the Present Time*, Park Publishing co., Hartford, Conn., Electronic Edition. Available from: <http://docsouth.unc.edu/neh/douglasslife/douglass.html>.

- ⁸ “While he claimed to be against annexation ‘without regard to the just rights and feelings of other nations,’ and to believe that the notion of manifest destiny was ‘often but another name for piracy,’ his proannexation rationale smacked of manifest destiny. As long as the slavocracy dominated the government, he had opposed United States expansion abroad. Once freedom and equality became the law of the land, however, he reversed himself and began to favor United States expansionism”. Martin, Jr., W 1984, *The Mind of Frederick Douglass*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, p. 87.
- ⁹ “Douglass surmised that the proannexation sentiment among Dominicans was greatest among ‘the patriotic and intelligent citizens.’ Most Dominicans, he had failed to observe, opposed annexation”. Ibid., pp. 88.

Држава. Кад је о Дагласу реч то није изненађујуће, јер је он током целог свог живота настојао да стално критички преиспитује сопствене ставове, и одмерава их према ономе што се збива у стварном животу, посебно ако се они нису уклапали у променљиву политичку реалност. Отуда и осцилације у ставовима током његове дуге каријере. Због тога, иако заводљива, теза да је Даглас био амерички империјалиста, не може бити узета здраво за готово без целовитог сагледавања његовог дела.

Лавин је, на основу анализе Дагласових списа и говора, указао да је он током барем два периода свог живота у најмању руку жестоко посумњао у место Афроамериканаца у оквирима америчке нације. Стога је неопходно да у анализу буду укључена раздобља Дагласових дубоких сумњи, на ивици потпуног одрицања од вере у светлу будућност Афроамериканаца у Сједињеним Државама. О томе документовано сведоче Лавинове књиге *Dislocating Race and Nation: Episodes in Nineteenth-Century American Literary Nationalism* и *The Lives of Frederick Douglass*. Пажљиво анализирајући Дагласове текстове, Лавин је предочио доказе да је он проживљавао дубоке кризе вере у будућност Афроамериканаца први пут крајем педесетих година 19. века, посебно после серије догађаја између 1857. и 1861. године, а други пут крајем осамдесетих година, када је постало јасно да је Реконструкција у потпуности пропала и када су линчеви црнаца постали масовни.

Лавин пише да је први период Дагласове сумње делимично остао у сенци његових раније написаних радова: „... *Наратив* (1845), 'Шта је за роба 4. јул?' (1852), *Херојски роб* (1853) и *Моје ропство и моја слобода* (1855) – све су биле написане пре ових година... за већину теоретичара књижевности, Дагласова каријера суштински се завршила 1855”.¹⁰ У свим овим радовима Даглас се обрушава на ропство, али тако да то ни најмање не помућује његову веру у заједничку светлу будућност и Афроамериканаца и Сједињених Држава. То се, међутим, драматично мења 1857. године када је Врховни суд Сједињених Држава на мала врата увео ропство на територији читаве земље. Дагласова сумња и страх трају све до избијања Америчког грађанског рата 1861. године, што је у његовим очима изразито позитиван догађај, јер је то била јединствена прилика да коначно буде укинута ропство.

Према Лавину, Даглас се током четрдесетих и раних педесетих година 19. века жучно противио емиграцији и колонизацији Афроамериканаца ван територије Сједињених Држава и залагао се за

¹⁰ “... *Narrative* (1845), 'What to the Slave Is the Fourth of July?' (1852), *The Heroic Slave* (1853), and *My Bondage and My Freedom* (1855) – were all published prior to those years... for most literary scholars Douglass's career in effect ended in 1855”. Levine, RS 2008, *Dislocating Race and Nation: Episodes in Nineteenth-Century American Literary Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, p. 183.

њихова пуна грађанска права. „Али са Канзас-Небраска актом 1854. који поништава одредбе Мисури компромиса,¹¹ порастом насиља на територијама Канзас и Небраска, учвршћивањем јужњачке проробовласничке позиције, повећаним утицајем беле супремацистичке расне 'науке', и одлуке Врховног суда у случају *Дред Скот* 1857, Даглас је имао добар разлог да се упита о афроамеричкој будућности у Сједињеним Државама. Дејвид Блајт сугерише да је чак уз сав обесхрабрујући развој од средине до касних 1850-тих Даглас успевао да потисне своје сумње и радио на поправљању црначког положаја у Сједињеним Државама због његове 'физичке везаности за амерички национализам'. Као што ће моја анализа Дагласа 1857–61. сугерисати, Даглас није био баш тако везан за Сједињене Државе као што то Блајт и други мисле. И посебно током периода 1859–61. користио је свој месечник да истражи могућност емиграције на Хаити”.¹²

¹¹ Мисури компромисом (Missouri Compromise) изгласаним у форми закона тесном већином у Сенату и Представничком дому Конгреса Сједињених Држава 1920. године, нова држава Мисури (део територије бивше Француске Луизијане) примљена је у састав Уније као робовласничка држава, чиме је изједначен број робовласничких држава (slave states) и тзв. слободних држава (free states). Изгласаним законом ропство је забрањено на свим територијама Уније северно од паралеле 36 степени и 30 минута (јужна граница Мисурија), изузев државе Мисури у којој је оно дозвољено и северно од те линије. Мисури компромис је практично опозван 1854. године усвајањем Канзас-Небраска акта (та промена била је и главни катализатор оснивања Републиканске странке, партије антиробовласничке оријентације), којим је на мала врата изиграна забрана ропства северно од линије повучене Мисури компромисом, а одлуком Врховног суда у случају *Дред Скот* против Сенфорда 1857. године, Мисури компромис проглашен је неуставним, што је све заједно одлучујуће допринело изазивању Америчког грађанског рата.

¹² “But with the 1854 Kansas-Nebraska Act’s repeal of the provisions of the Missouri Compromise, the upsurge of violence in the Kansas and Nebraska Territories, the hardening in the South of the proslavery position, the increasing sway of white-supremacy racial ‘science’, and the Supreme Court’s *Dread Scott* ruling of 1857, Douglass had good reason to wonder about African Americans’ future in the United States. David Blight suggest that, even with all of the discouraging developments of the mid- to late 1850s, Douglass sought to repress his doubts and work to improve blacks’ situation in the United States because of his ‘psychological attachment to American nationalism.’ As my analysis of Douglass circa 1857–61 will suggest, Douglass was not quite as attached to the United States as Blight and others would have it, and during the period 1859–61 in particular he used his monthly to explore the possibility of Haitian emigration”. Levine, RS 2008, *Dislocating Race and Nation: Episodes in Nineteenth-Century American Literary Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, p. 186.

Лавин додаје да су Дагласови биографи, понукани самом Дагласовом аутобиографијом из 1881. године, готово по правилу игнорисали чињеницу да је он размишљао о емиграцији. Сам Даглас је у аутобиографији желео да се представи као републикански лојалиста који није престајао да верује у позитивну судбину нације, због чега није помињао ни свој уреднички рад за "Douglass' Monthly" из тог времена. Лавин тврди да он управо због тога није подржао Браунову побуну, односно напад на војни гарнизон у Харперс Ферију 1859. године, само зато што није могао да подржи напад на федералну владу. Како Лавин каже, упркос чињеници да је у поменуто време посредством свог месечника жестоко нападао Линколна због расизма, жеље да се капитулира пред Југом и размишљања о исељавању црнаца у Латинску Америку, Даглас је Линколна у аутобиографији из 1881. године представио као херојског председника који је од момента избора желео да избаци ропство из Сједињених Држава.

Кулминација другог периода Дагласових сумњи одсликана је у два његова јавна наступа почетком јануара 1893. године, као и памфлету неколико аутора "The Reason Why the Colored American Is Not in the World's Columbian Exposition: The Afro-American's Contribution to Columbia Literature", из августа 1893. године, који је Даглас уредио. Лавин наводи да је Даглас почетком јануара 1893. године одржао два говора "Haiti and Haitian People" (Хаити и хаићански народ) и "Haiti among the Foremost Civilized Nations of the Earth" (Хаити међу најцивилизованацијим државама света). Према Лавину, у првом од тих говора нема ни трага од уобичајене Дагласове реторике о „белим синовима” и „очевима-оснивачима” из 1776. године, а у другом је рекао да је независност Хаитија значајнија и од Америчке револуције јер се хаићански народ није борио само против Француза већ и против „владајуће расе света”. Лавин констатује: „Откривајући 'успех црнаца', Даглас овде оставља по страни представе о 'компаративној националности' како би пригрлио хемисферичну црну националност”.¹³

Лавин указује да Даглас напушта дугогодишњу колотечину осликовања идентитета Афроамериканаца и њихове будућности: „У овом великом говору из 1893, Даглас је представио слику црнства веома различитом од расне непрепознатљивости или хибридности или само једноставног растварања (расе – прим. С. Г.) које он слика у свом идеализованом појму 'компаративне националности'... Величањем Хаићанске револуције и продуженим примером Хаитија као 'земље црног човека сада и заувек', Даглас повезује афричке Американце с њиховим јужним суседом и ко-

¹³ Reveling in 'the success of the blacks,' Douglass here sets aside notions of a 'composite nationality' in order to embrace a hemispheric black nationality". Ibid., p. 234.

ристи тај хемисферички национализам како би призвао већу дијаспоричну концепцију 'судбине афричке расе'. У ономе што треба узети као веома драматичан заокрет у Дагласовој мисли, он објављује својим слушаоцима: 'Народ Хаитија, због разлога предачког идентитета, је интересантнији обојеним људима Сједињених Држава него свима осталима, јер црнац, као Јеврејин, никад не може одвојити свој идентитет и расу'¹⁴. Лавин показује запањујућу чињеницу да је Даглас овим говорима довео у питање читаву своју каријеру, односно целу конструкцију будућности Афроамериканаца. Даглас резигнирано у овом говору истиче да ће Афроамериканци, попут Јевреја (за које је у Дагласово време било уврежено мишљење да они, ма колико интегрисани у неко друштво, увек задржавају своје националне особености – Дагласовим речима, идентитет и расу), својом расом увек бити одвојени од остатка Сједињених Држава и да никада у потпуности неће бити прихваћени као своји.

А онда нови, и коначни, заокрет, односно повратак идејама по којима је Даглас остао препознатљив: „Дагласов последњи велики говор 'Поуке часа' (1894), који оштро критикује 'ђаволску' праксу линчовања и истиче да су црнци 'мешане расе' од 'белих и црних' америчких предака и да би због тога било тешко замислити 'њихову родну земљу било где ван Сједињених Држава'. Овај говор узиман је као вредна завршна тачка Дагласове дуге посвећености расној правди у мултикултурним Сједињеним Државама и коначно сумирање његовог антиемиграционизма. Али какву врсту приче бисмо излагали о Дагласовом животу да он није умро фебруара 1895. већ убрзо после његова два хаићанска говора из јануара 1893?"¹⁵

¹⁴ "In this great Haitian speech of 1893, Douglass presents an image of blackness very different from the racial indistinctiveness or hybridity or just plain dissolution that he images in his idealized notion of a 'composite nationality'... With his celebration of the Haitian revolution and the continued example of Haiti as 'the black man's country, now and forever,' Douglass links African Americans to their southern neighbor and uses that hemispheric nationalism to invoke a larger global diasporic conception of 'the destiny of the African race.' In what has to be taken as a rather startling turn in Douglass's thought, he declares to his auditors: '[T]he people of Haiti, by reason of ancestral identity, are more interesting to the colored people of the United States than to all others, for the Negro, like the Jew, can never part with his identity and race.'" Ibid., p. 235.

¹⁵ "Douglass's last major speech is 'The Lessons of the Hour' (1894), which assails the 'fiendish' practice of lynching and asserts that blacks are of a 'mixed race' of 'white and black' U.S. ancestors and that it would therefore be difficult to imagine 'their native land anywhere outside of the United States.' That speech has been taken as a worthy end point to Douglass's equally long commitment to racial justice in a multiracial United States and a final summing up of his antiemigration-

Лавин је, у сваком случају, бацио ново светло на Дагласов живот и указао на извесне недоследности које су – утисак је – многи амерички истраживачи испуштали из видног поља. Да ли је и извесна апологетика у односу на Дагласа резултат чињенице да је он одавно стекао несумњиви статус националне величине, питање је за њих. Било како било, после Лавина тешко да је одржива позиција посматрања Дагласа искључиво кроз појмове „мешане расе“ и „композитне националности“.

АФРОАМЕРИКАНЦИ У САД – УСУД ВЕЧИТЕ НЕЈЕДНАКИ

Вилијам Де Бојс је, с друге стране, током живота, од умереног песимисте, доспео до позиције потпуног разочарења у будућност Афроамериканаца у Сједињеним Државама, у чему његово лично искуство има веома велики значај. Ни Де Бојсов однос према Сједињеним Државама, међутим, не да се описати тако једноставно и праволинијски. Чак ако генерално и може да се каже да је његов однос према месту Афроамериканаца, и америчкој улози уопште, обојен песимизмом, његови ставови о Сједињеним Државама врло су неједнозначни, понекад и противречни, о чему посебно сведочи Де Бојсово променљиво мишљење о Првом светском рату и ангажовању Афроамериканаца у том рату. Иако је показивао несумњиве симпатије према социјалистичким идејама, ипак је подржао намеру председника Вудра Вилсона да Сједињене Државе зарате са Централним силама, јер је тај рат видео као рат за ослобађање Африке и свих народа под колонијалним јармом. У томе се разликовао од социјалистичких партија у Европи (иако су се на крају те позиције држали само руски бољшевици и Српска социјалдемократска партија Димитрија Туцовића), које су рат виделе као империјалистички у коме су европски радници послати у међусобну кланицу.

Де Бојс је узрок рата видео првенствено у сукобљеним интересима колонијалних сила, које су се међусобно надметале за потчињавање великих делова света насељених претежно „обојеним“ људима у Африци, Азији и у многобројним острвским земљама јужних мора. Он је као посебно ужасне означио последице које је претрпела Африка на коју је био усмерен најжешћи удар: „Та злокобна трговина (робљем), на којој су Британска империја и Америчка република умногоме изграђене, коштао је црну Африку не мање од 100 милиона душа, уништавања њеног

ism. But what kind of narrative would we be telling about Douglass's life had he died not in February 1895 but shortly after delivering his two Haitian speeches in January 1893?". Ibid., p. 236.

политичког и друштвеног живота и оставила је континент у тачно том стању беспомоћности које призива агресију и експлоатацију”.¹⁶

Према Де Бојсу, основни катализатор рата била је појава Немачке као нове јаке индустријске силе у центру Европе, која је осетила „неправду” што јој је препуштен тако мали део колача за експлоатацију. Де Бојс је сматрао да ће међусобна љубомора и завист, као и похлепа, неминувано изазвати рат и довести империје до краха. Истовремено, он је рат видео као прилику за слабљење сучељених империја, што ће олакшати ослобађање „обојених” народа Африке и Азије и њихово извлачење из статуса потчињености и експлоатације као резултата те потчињености. Ослобађање ће, међутим, подразумевати и оружану борбу потлачених народа, који неће вечно трпети стране господаре, при чему су ти народи дубоко свесни да су отпор, па и оружана борба, неопходни међукорак до слободе, предвидео је Де Бојс, што је касније само потврђено у Кини, Индонезији, Кенији, Вијетнаму, Алжиру, Индији и низу других земаља.

Да је Де Бојс на неки начин био пророк показало је и његово предвиђање да исход рата може да буде деколонизација и пропаст великих империја. И, заиста, више империја је пропало као резултат Првог светског рата, али деколонизација је ипак одложена и на дневни ред је доспела тек по окончању Другог светског рата. Према Де Бојсу, демократија је једини начин да буде постигнут трајни мир у свету: „Ако, међутим, желимо прави мир и праву културу, морамо ићи даље. Морамо проширити демократски идеал жутим, браон и црним људима”.¹⁷

Де Бојс је сматрао да и Афроамериканци, као заинтересована страна, морају да понесу терет рата: „Ми обојене расе немамо обичан интерес за исход. То што немачка моћ представља данас, шири смрт за настојања црнаца и свих тамнијих раса за једнакост, слободу и демократију. Немојмо оклевати. Нека, док овај рат траје, заборавимо наше зађевице и збијмо наше редове раме уз раме са нашим белим суграђанима и савезничким нацијама које се боре за демократију”.¹⁸

¹⁶ “That sinister traffic, on which the British Empire and the American Republic were largely built, cost black Africa no less than 100,000,000 souls, the wreckage of its political and social life, and left the continent in precisely that state of helplessness which invites aggression and exploitation”. Du Bois, WEB 1915, “The African Roots of War”, *The Atlantic Monthly*, Boston, Massachusetts, p. 708.

¹⁷ “If we want real peace and lasting culture, however, we must go further. We must extend the democratic ideal to the yellow, brown, and black peoples”. Ibid., p. 712.

¹⁸ “We of the colored race have no ordinary interest in the outcome. That which the German power represents today spells death to the aspirations of Negroes and all darker races for equality, freedom and democracy. Let us not hesitate. Let us, while this war lasts, forget our special grievances and close our ranks shoulder to

По повратку са фронта борци су се суочили са незапосленошћу зато што су њихова места у међувремену заузели други или, у најбољем случају, посао су добијали са смањеним надницама, јер су послодавци искористили одсуство белих радника послатих у рат да оборе цену рада, попунивши црнцима упражњена радна места. То је покренуло талас расног насиља у Сједињеним Државама и серију нових линчева црнаца. Резигниран и огорчен, Де Бојс пише: „Ми се враћамо из рата! 'Криза' (назив часописа који Де Бојс уређује – прим. С. Г.) и десетине хиљада црних мушкараца били су мобилисани у великој борби. За крваву Француску и оно што она значи, што је значила и што ће значити нама и човечанству и против претње немачке расне ароганције борили смо се радо и до задње капи крви; за Америку и њене највише идеале борили смо се далеко од наде; за доминантну јужњачку олигархију укопану у Вашингтону ми смо се борили са горком резигнацијом, за Америку која представља зурење у линчовање, одузимање права гласа, касту, бруталност и ђаволску увреду – због тога, у омраженом обрту и мешању ствари, били смо такође осветољубивом судбином принуђени да се боримо. Али данас, ми се враћамо! Враћамо се из ропства униформе, коју нам је светско лудило захтевало да навучемо, у слободу цивилног руха. Ми стојимо поново да погледамо Америку право у лице и назовемо ствари правим именом. Ми певамо: Ова земља наша, упркос свему што су њене боље душе учиниле и сањале, још је срамотна земља. Она *линчује*. И линчовање је варваризам степена презрене гадости неупоредиве у људској историји. Ипак, за 50 година линчовали смо два црнца седмично и држали смо се овога током целог рата”.¹⁹

shoulder without our own white fellow citizens and the allied nations that are fighting for democracy”. Du Bois, W. E. B. 1918, “Close Ranks”, In *Let Nobody Turn Us Around: Voices of Resistance, Reform, and Renewal; An African American Anthology*, Bowman & Littlefield Publishers, Inc., 2000, New York, pp. 242–243.

¹⁹ “We are returning from war! The Crisis and tens of thousands of black men were drafted into a great struggle. For bleeding France and what she means and has meant and will mean to us and humanity and against the threat of German race arrogance, we fought gladly and to the last drop of blood; for America and here highest ideals, we fought in far off hope; for the dominant southern oligarchy entrenched in Washington, we fought in bitter resignation, For the America that represents and gloats in lynching, disfranchisement, caste, brutality and devilish insult – for this, in the hateful upturning and mixing of things, we were forced by vindictive fate to fight, also. But today we return! We return from the slavery of uniform which the world’s madness demanded us to don to the freedom of civil garb. We stand again to look America squarely in the face and call a spade a spade. We sing: This country of ours, despite all its better souls have done and dreamed, is yet a shameful land. It *lynches*. And lynching is barbarism of a degree

У истом тексту, изливајући и даље огорчење, Де Бојс пркосно поручује да су црни борци који се враћају у Америку „војници демократије” који неће тек тако одустати од сопствене отаџбине. Она јесте препуна мана, али то је *њихова* земља коју су дужни да учине бољом, у борби која их тек чека: „Ово је земља у коју се ми војници демократије враћамо. Ово је отаџбина за коју смо се борили! Али ово је *наша* отаџбина. Било је исправно што смо се борили. Мане наше земље, наше су мане. Под сличним околностима, опет бисмо се борили. Али тако нам Бога на небу, кукавице смо и магарци ако сада, кад је рат готов, не саберемо сваку унцу нашег мозга за још озбиљнију, дужу и жилавију битку против сила пакла у нашој сопственој земљи. Ми се враћамо. Ми се враћамо из борбе. Ми се враћамо у борбу. Прокрчимо пут за демократију! Спасили смо је за Француску и великог нам Јехове спасићемо је за Сједињене Америчке Државе, јер знамо разлог зашто”.²⁰

Од краја Првог светског рата Де Бојс је постајао све већи песимиста у погледу положаја Афроамериканаца у Сједињеним Државама, што не значи да је посустао у борби за обесправљене, настављајући снажно ангажовање у оквиру NAACP и у часопису „Криза”. Упоредо с тим, све више се окретао глобалним темама и активностима у међународном панафричком покрету, постајући и сам све препознатљивија међународна фигура. Посебну пажњу обраћао је на социјалистичке покрете и социјално буђење у свету, поготово на збивања у Немачкој и другим европским земљама, укључујући неизоставни Совјетски Савез, где се једино догодила социјалистичка (бољшевичка) револуција. Према „првој земљи социјализма” имао је озбиљне резерве, али је показивао и одређене симпатије. У сваком случају, у његовом фокусу више нису биле само Сједињене Државе.

of contemptible nastiness unparalleled in human history. Yet for fifty years we have lynched two Negros a week, and we have kept this up right through the war”. Du Bois, WEB 1919, ‘Returning Soldiers’. Available from: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/returning-soldiers/>.

²⁰ “This is the country to which we Soldiers of Democracy return. This is the fatherland for which we fought! But it is *our* fatherland. It was right for us to fight. The faults of our country are our faults. Under similar circumstances, we would fight again. But by the God of Heaven, we are cowards and jackasses if now that that war is over, we do not marshal every ounce of our brain and brawn to fight a sterner, longer, more unbending battle against the forces of hell in our own land. *We return. We return from fighting. We return fighting.* Make way for Democracy! We saved it from France, and by the Great Jehovah, we will save it in the United States of America, or know the reason why”. Du Bois, WEB 1919, ‘Returning Soldiers’. Available from: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/returning-soldiers/>.

После посете Совјетском Савезу 1926. године, Де Бојс је у чланку „Russia, 1926”, објављеном исте године у новембарском издању његовог часописа „Криза”, написао: „Стојим у запрепашћењу и чуду откривењем Русије које ми се појавило. Можда сам делимично обманут и полунформисан. Али, ако је оно што сам видео сопственим очима и чуо сопственим ушима у Русији бољшевизам, ја сам бољшевик”.²¹ Де Бојсу, као неком ко је пре свега видео групе а не појединце као субјекте историје, била је привлачна лењинистичка идеја креирања националних република и совјетски модел „пријатељства народа” (дружба народова) у оквиру једне шире државне творевине. Он је посебну вредност видео у томе што у таквој држави ни један од многих народа не губи посебност, иако су сви део шире нације у којој постоји заједнички језик, али истовремено не ишчезава ни један од посебних језика, нити култура било којег народа. Народи, међусобно здружени, остају у заједничкој државној заједници у којој нема расне или етничке дискриминације. Тај модел државне организације Де Бојс је видео као потпуну супротност моделу америчког котла за претапање народа (melting pot).

Током великог путовања, које је предузео 1936. године, Де Бојс је посетио и нацистичку Немачку, где он лично није доживео никакву непријатност, штавише третиран је са уважавањем. Пишући по повратку у Сједињене Државе о утисцима које је на њега оставила Немачка, није пропустио да укаже на поштовање које му је указивано, чак и на извесну топлину коју је доживео у контактима. Такође није прећутао знатан привредни полет Немачке под нацистичком влашћу. Све то, међутим, није га омело да уочи ужасно поступање немачких власти према Јеврејима, које је у листу „Питсбург куријер” описао као „... напад на цивилизацију, упоредив једино са шпанском инквизицијом и афричком трговинском робљем”.²² У чланку „Хитлерова држава”, објављеном у истом листу седам дана раније – као и у више других написа о Немачкој у којима је

²¹ “I stand in astonishment and wonder at the revelation on Russia that has come to me. I may be partially deceived and half-informed. But if what I have seen with my own eyes and heard with my own ears in Russia is Bolshevism, I am Bolshevik”. Du Bois, WEB 1926, ‘Russia, 1926’, *Crisis*, 33, November 1926. Available from: <https://books.google.rs/books?id=5yqvw8mP11wC&pg=PA11&lpg=PA11&dq=russia,1926+the+crisis+du+bois+I+am+bolshevik&source=bl&ots=p9d3j8K8rR&sig=vYJ2PQrWFjz1wfcqZZdKG6XaiFI&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwixg4HqnZXNAhUF1xQKHbtCzsq6AEIGjAA#v=onepage&q=russia%2C1926%20the%20crisis%20du%20bois%20I%20am%20bolshevik&f=false>

²² “... an attack on civilization, comparable only to the Spanish Inquisition and the African slave trade”. Du Bois, W. E. B. 1936, *The Pittsburgh Courier*, 19 December 1936.

веома оштро и са упадљивим огорчењем писао о природи немачког нацистичког режима – констатовао је да се Хитлерова страховлада заснива на „шпијунажи” и „хитром и суровом кажњавању” које може да се спроводи и „без суђења, до хладнокрвног убиства”.²³

Први импулс Де Бојса је, као испрва и у Првом светском рату, било противљење америчком учешћу у светском сукобу. Тако се у почетку противио и уласку земље у Други светски рат, посебно на Пацифику, под утиском сопствене идеје, која га је тада заокупљала, о Кини и Јапану као постојбинама обојених људи које се одупиру притиску белих империјалиста. Оно што је за њега било посебно увредљиво, када је рат већ почео, било је третман црних бораца у америчкој војсци који је, као и у Великом рату, био дискриминаторски. Црни војници често би били искључивани из борбе и служили су као помоћно радно особље на фронту. То није могло а да директно не асоцира на ропство и Афроамериканци су га доживљавали као доказ недостојанственог третмана. Такође, црни официри били су реткост: за Афроамериканце су, уопште, и у рату била резервисани нижи чиновни и дужности које су сматране другоразредним. Де Бојс је, као и многи Афроамериканци, доживео као понижавајућу првобитну намеру америчких власти да учешће црнаца у оружаним снагама ограничи на само 5,8 процената и – практично као и у Првом светском рату – онемогући формирање црначких борбених јединица.²⁴ Касније је, међутим, председник Френклин Розевелт (Franklin Delano Roosevelt) – свакако и због претње црначких првака да би могли да подрже његовог противкандидата на председничким изборима 1940. године – поставио неколико црнаца на командне војне положаје.

По окончању Другог светског рата Де Бојс је појачао своју, ионако запажену, међународну активност. Тако је 1945. године, као део трочлане делегације НААСР, учествовао на конференцији у Сан Франциску на којој су основане Уједињене нације, залажући се за то да светска организација подржи расну једнакост и омогући окончање колонијализма у свету. Де Бојс је у том смислу поднео и одговарајући формални предлог, што је подржало више земаља, укључујући Совјетски Савез, али су га игнорисале водеће западне земље, па предлог НААСР није укључен у Повељу УН.²⁵ Осим овога, Де Бојс је Уједињеним нацијама 1951. године предложио и документ „Ми оптужујемо за геноцид” (We Charge Genocide), уз петицију, стављајући на терет Сједињеним Државама дис-

²³ Du Bois, W. E. B. 1936, "The Hitler State", *The Pittsburgh Courier*, 12 December 1936.

²⁴ Lewis, DL 1994, *W. E. B. Du Bois 1868–1963 A Biography of Race*, Henry Colt & Company, New York, p. 633.

²⁵ Ibid., p. 657.

криминацију према Афроамериканцима и оптужујући их за геноцид. Имајући и ово у виду, не треба да чуди што је FBI баш 1951. године извео Де Бојса на монтирни процес и практично му отада до краја живота „ди-сао за вратом“.

Доследно својој интелектуалној независности, Де Бојс ни у годинама Хладног рата није у јавности наступао као некритички апологета комунизма и Совјетског Савеза, нити је себе дефинисао као комунисту, али је истовремено указивао на повезаност капитализма с расизмом и сматрао је да социјализам може да сузбије зло расизма, као и сиромаштво.²⁶ Већ и то било је више него довољно да, посебно у то време када је FBI агресивно појачавао притисак на све које је сумњичио да су комунисти или симпатизери комуниста, практично стекне статус државног непријатеља.

Де Бојс је поводом смрти Јосифа Стаљина (Иосиф Виссарионович Джугашвили Сталин), уз речи хвале за вођу Совјетског Савеза, пре свега одајући му признање што је поразио Хитлерову Немачку и Мусолинијеву Италију, истакао оно што је видео као основни совјетски квалитет – очување групних идентитета и равноправност међу народима. „Стаљин није био човек конвенционалног учења; био је много више од тога: он је био човек који је мислио дубоко, читао са разумевањем и слушао мудрост, без обзира одакле долази. Био је нападан и клеветан као мало који човек од моћи; ипак ретко кад је губио своју пристojност и равнотежу; нити је дозволио да га напад избаци из убеђења нити га изазове на одустајање од ставова за које је знао да су тачни. Као једна од презрених мањина човечанства прво је усмерио Русију ка превазилажењу расних предрасуда и стварање једне нације од њених 140 група, без уништавање њихових посебности“.²⁷

Овакав Де Бојсов став није изненађујући, посебно зато што је изнесен у годинама непосредно пошто је мислилац крајем 1951. године био изложен срамотном монтираном процесу за велеиздају, који је привукао и међународну пажњу. Откад је FBI почео да га прати, иако је Де Бојс тада био у дубокој старости, шиканирање које је у макартистичком хистеричном раздобљу годинама доживљавао од сопствене

²⁶ Ibid., p. 669.

²⁷ “Stalin was not a man of conventional learning; he was much more than that: he was a man who thought deeply, read understandingly and listened to wisdom, no matter whence it came. He was attacked and slandered as few men of power have been; yet he seldom lost his courtesy and balance; nor did he let attack drive him from his convictions nor induce him to surrender positions which he knew were correct. As one of the despised minorities of man, he first set Russia on the road to conquer race prejudice and make one nation out of its 140 groups without destroying their individuality”. Du Bois, WEB 1953, ‘On Stalin’, *National Guardian* 16 March 1953. Available from: <http://www.hartford-hwp.com/archives/45a/700.html>

државе, није престајало док се коначно није иселио у Гану у којој га је оберучке прихватио његов пријатељ, председник те афричке државе Кваме Нкрумах. У то време Де Бојс је у целом свету био познат, а у читавој Африци доживљаван је као херојска фигура. Истовремено се према њему сопствена земља односила мањехински. Када је амерички конзулат у престоници Гане Акри одбио да му продужи пасош, Де Бојс је са отвореним презиром демонстративно одбацио америчко држављанство. Био је то тренутак својеврсног парадокса: он који се целог живота борио против емиграције Афроамериканаца и за њихова свеобухватна грађанска права у Сједињеним Државама, дословно је натеран да под старе дане постане емигрант. Због свих ових догађаја Де Бојсов став је при самом крају његовог живота постао најрадикалнији кад је реч о положају Афроамериканаца. У најкраћем, закључио је да ће они вечито у Сједињеним Државама остати у неједнаком положају.

ЗАКЉУЧАК

Суштинска разлика између Фредерика Дагласа и Вилијама Де Бојса у погледу положаја и улоге коју Сједињене Државе треба да имају у свету, као и места Афроамериканаца у САД, налази се у темељу супротстављених идеолошких погледа те двојице мислилаца. За Дагласа као доследног либерала појединац је субјекат историје. САД као либерална империја има савршено (или скоро савршено) уређење, засновано на Џеферсоновој *Декларацији независности* на коју се Даглас позивао током читаве каријере. Даглас сматра да *Декларацију независности*, као ни Устав САД, ни на који начин не треба посматрати као документа обојена културом белаца, писана од белаца и за белце, што је Де Бојсов став. Де Бојсов поглед заснован је на чињеници да је управо група – етничка, верска, расна или нека друга – субјект историје. Група је та која ствара сопствени идентитет и културу, а документа на основу којих је стварана америчка држава не могу бити посматрана као универзална. Због тога за Де Бојса ни амерички империјализам нема никакво универзалистичко оправдање, готово не са становишта некаквог апстрактног хуманизма.

Посебно је интересантно, на шта је једино Лавин јасно указао, да је Даглас два пута током дуге каријере жестоко посумњао у сопствена темељна либерална уверења и да се у та два раздобља на неки начин приближио ставовима који истичу колективни идентитет као одређујући. У сваком случају, немогуће је бавити се феноменом америчке империјалне идеологије, засноване на протестантском месијанизму, без разматрања њених одјека и последица међу афроамеричким теоретичарима и водећим политичким првацима, као и начина на који су се они одређивали према тој идеологији.

БИБЛИОГРАФИЈА

- [1] Беноа, Алан, *Карл Шмит данашњице: „Праведан рат“, тероризам, ванредно стање, „Номос земље“*, МИР Publishing, Београд, 2013.
- [2] Bacon, Francis, *New Atlantis*, 1627, Pennsylvania State University, An Electronic Classics Series Publication, Copyright 1998–2012.
- [3] Douglass, Frederick, *Life and Times of Frederick Douglass, Written by Himself: His Early Life as a Slave, His Escape from Bondage, and His Complete History to the Present Time*, 1881, Park Publishing co., Hartford, Conn., Electronic Edition.
- [4] Douglass, Frederick, *My Bondage and My Freedom*, Miller, Orton & Co., New York & Auburn, 1857.
- [5] Douglass, Frederick, *Narrative of Life of Frederick Douglass, An American Slave*, Anti-Slavery Office, Boston, 1845.
- [6] Douglass, Frederick, *The Heroic Slave: A Thrilling Narrative of the Adventures of Madison Washington, in Pursuit of Liberty*, 1853, Wildside Press, LLC, 2012.
- [7] Douglass, Frederick, 'What to the Slave Is the Fourth of July?', 1852, Available from: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/what-to-the-slave-is-the-fourth-of-july>.
- [8] Du Bois, W. E. B., "Close Ranks", In *Let Nobody Turn Us Around: Voices of Resistance, Reform, and Renewal; An African American Anthology*, Bowman & Littlefield Publishers, Inc., New York, 2000.
- [9] Du Bois, W.E.B., 'On Stalin', *National Guardian* 16 March 1953. Available from: <http://www.hartford-hwp.com/archives/45a/700.html>
- [10] Du Bois, W.E.B., 'Returning Soldiers'. Available from: <http://teachingamericanhistory.org/library/document/returning-soldiers/>.
- [11] Du Bois, W.E.B., 'Russia, 1926', *Crisis*, 33, November 1926. Available from: <https://books.google.rs/books?id=5yqvw8mI1wC&pg=PA11&lpg=PA11&dq=russia,1926+the+crisis+du+bois+I+am+bolshevik&source=bl&ots=p9d3j8K8rR&sig=vYJ2PQrWFjz1wfcqZZdKG6XaiFI&hl=en&sa=X&ved=0ahUKewixg4HqnZXNAhUF1xQKHbtcCzsQ6AEIGjAA#v=onepage&q=russia%2C1926%20the%20crisis%20du%20bois%20I%20am%20bolshevik&f=false>
- [12] Du Bois, W.E.B., "The African Roots of War", *The Atlantic Monthly*, Boston, Massachusetts, 1915.
- [13] Du Bois, W. E. B., "The Hitler State", *The Pittsburgh Courier*, 12 December 1936.
- [14] Du Bois, W. E. B., *The Pittsburgh Courier*, 19 December 1936.
- [15] Du Bois, W.E.B., *The Souls of Black Folk*, Oxford University Press, New York, 2007.
- [16] Levine, Robert S., *Dislocating Race and Nation: Episodes in Nineteenth-Century American Literary Nationalism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2008.

- [17] Levine, Robert S., *The Lives of Frederick Douglass*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2016.
- [18] Lewis, David L., *W. E. B. Du Bois 1868-1963 A Biography of Race*, Henry Colt & Company, New York, 1994.
- [19] Martin, Waldo Jr., *The Mind of Frederick Douglass*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1984.
- [20] Myers, Peter C., *Frederick Douglass, Race and the Rebirth of American Liberalism*, University Press of Kansas, Lawrence, 2008.

Stevan Gajić

UNITED STATES OF AMERICA: A CITY UPON
A HILL OR A CAPITALIST EMPIRE – FREDERICK
DOUGLASS AND W.E.B. DU BOIS

Abstract

African American political thinkers Frederick Douglass and W.E.B. Du Bois saw the United States of America and its mission and role in the world in almost diametrically opposite ways. For the former, the USA are—in a puritan national-messianic key—to become the beacon for all mankind, as a republic in which an individual, liberated from all chains, would have the opportunity to realise oneself according to personal abilities. Yet Douglass did not remain on these positions without his doubts throughout his life. Du Bois, however, saw the USA as a place of eternal struggle of African Americans for their realisation and elevation of their unequal status; a struggle not only for their bare existence, but also for their identity, in a country which was made by and for the white founding fathers. He considered USA a place where the battle for emancipation would always be unequal and a country in which the status of African Americans could gradually improve, but could never be fully and definitively improved. This paper is dealing with the essential search for identity of African Americans in the USA, as well as with different approaches to and possible solutions for this problem.

Key words:

Frederick Douglass, WEB Du Bois, race, messianism, imperialism, capitalism, socialism, emancipation, struggle.

Nenad Stekić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet bezbednosti*

Autokratski mir: Izgledi za empirijska istraživanja

Apstrakt

Teza o miroljubivom ponašanju demokratskih političkih režima u međunarodnom sistemu konceptualizovana je u okviru teorije demokratskog mira osamdesetih godina 20. veka. Vođen Kantovim idejama o „separatnom miru” između određenih tipova političkih režima, Majkl Dojl 1983. godine, razvija teorijske postulate ove teorije. Dijadička varijanta demokratskog mira predstavlja pretpostavku prema kojoj su dve države sklonije miru u njihovim međuosobnim odnosima. U poslednje vreme se pojavilo nekoliko radova sa idejom tzv. „negativne verzije” teorije demokratskog mira, odnosno tezom o autokratskom miru. Prema postulatima ove ideje, države autokratskog političkog režima su manje sklone ratu u njihovim međuosobnim odnosima. Teza o autokratskom miru preuzima analitičke kategorije od teorije demokratskog mira, poput dijada, prostorno-vremenske rasprostranjenosti, varijabli, određivanja autokratičnosti jedne države i tumačenja empirijskih nalaza. Cilj ovog članka je da prikaže najvažnije akademske diskusije u vezi sa potencijalom empirijskog ispitivanja sukoba upotrebom teze o autokratskom miru.

Ključne reči:

Autokratija, politički režim, autokratski mir, teorija demokratskog mira, dijada, oružani sukobi

* nenad.stekic@fb.bg.ac.rs

UVODNA RAZMATRANJA

Teoriju demokratskog mira utemeljio je 1983. godine Majkl Dojl (Michael Doyle).¹ U svom članku „Kant, liberalno nasleđe i spoljni poslovi”, ovaj autor je razvio ideju o tzv. „separatnom” miru između demokratskih političkih režima i pri tome ponudio nekoliko pretpostavki o ponašanju demokracija u međunarodnom sistemu.² Dojlov članak inspirisao je mnoge autore da realizuju empirijska istraživanja, sa ciljem utvrđivanja eksplanatornog potencijala teorije. Ispitivanja postulata teorije demokratskog mira vrše se decenijama, a među njima su najizraženija empirijska istraživanja korelacije između stepena demokracije određene države i intenziteta sukoba između ovakvih država.³ Među prvim autorima u sistematskom ispitivanju pomenute korelacije ističe se Rudolf Ramel (Rudolph J. Rummel), koji je ispitivao preko šezdeset hiljada dijada za period između 1976. i 1980. godine.⁴ Zanimljivo je da postoji mali broj članaka koji se bave nadogradnjom teorijskih postavki, odnosno pružanjem novih argumenata radi daljeg razvoja teorije. Međutim, u korpusu akademskih radova, do sada je još uvek nedovoljno empirijskih istraživanja o autokratskom miru. Jedan od mogućih razloga za ovo je nedostatak utemeljenih teorijskih pretpostavki ove varijante teorije, prema kojima bi se dizajnirala istraživanja.

Negativni ekvivalent ideji o autokratskom miru, predstavlja teorija demokratskog mira koja u svom bazičnom obliku zapravo i ne predstavlja teoriju. Prema pojedinim autorima, ona je ništa drugo nego teza o demokratskom

¹ Iako je postojalo nekoliko pokušaja ustanovljavanja istovetnih principa i teorijskih postulata i pre Dojlovog članka, oni nisu doživeli veću ekspanziju zbog lingvističke ograničenosti na nemačku akademsku javnost. Videti više: Ernst-Otto Czempiel, „*Schwerpunkte und Ziele der Friedensforschung*” Kaiser (Vol. 4), Munich, 1972

² Michael W. Doyle, „Kant, liberal legacies, and foreign affairs”, *Philosophy & Public Affairs*, vol. 12, no. 2, pp. 205–235.

³ Videti više u: Bruce Russett, *Grasping the democratic peace: Principles for a post-Cold War world*. Princeton university press, 1994; Henry S Farber and Joanne Gowa. „Politics and peace.” *International Security*, vol. 20, no. 2, pp. 123–146; David L Rousseau and Christopher Gelpi, „Assessing the dyadic nature of the democratic peace, 1918–88.” *American Political Science Review*, vol. 90, no. 03 (1996): 512–533; Steve Chan, „In search of democratic peace: Problems and promise.” *International Studies Review*, vol. 41, no. 1, pp. 59–91.; Bruce Bueno, James D. Morrow, Randolph M. Siverson, and Alastair Smith, „An institutional explanation of the democratic peace.” *American Political Science Review*, pp. 791–807.

⁴ Rudolph J. Rummel, „Libertarianism and international violence” *Journal of Conflict Resolution*, vol. 27, no. 1, pp. 27–71.

miru.⁵ Njena osnovna polazišta, postulati, pretpostavke, pojmovi i empirijski nalazi su tematizovani tokom poslednjih nekoliko decenija. Međutim, u poslednjih 15 godina, primetan je trend pada broja akademskih radova posvećenih ovoj temi. To je posledica neažuriranja postulata teorije usled brojnih faktora koji se javljaju, poput novih članica dijada, a na koje tradicionalna viđenja teorije demokratskog mira ne mogu da pruže adekvatan odgovor.

Realizacija empirijskih istraživanja čiji bi osnovni zadatak bio određivanje nivoa značajnosti korelacija između autokratskih političkih režima (čak i podvrsta među njima) i međusobnih sukoba, ima više opravdanja. Potreba za ovakvim istraživanjima proizilazi iz činjenice da u svetu postoji veliki broj država sa ovakvim tipom političkog režima. Prema podacima organizacije Freedom House, na evroazijskom prostoru je u 2016. godini, bilo sedam država (Belorusija, Kazahstan, Uzbekistan, Tadžikistan, Rusija, Azerbejdžan i Turkmenistan), na čijem čelu se nalaze lideri, od kojih su neki toj poziciji više od 20 godina.⁶ Mada je osnovni preduslov postojanja demokratije, održavanje redovnih i fer izbornih procesa,⁷ u poslednjih nekoliko decenija primetno je manje država bez redovnog i fer izbornog procesa. Broj ovakvih država predstavlja jednu trećinu ukupnog broja država.⁸ Opravdanost empirijskih ispitivanja korelacije između nivoa autokratske i njihovih međusobnih ratova svoje uporište nalazi pre svega u činjenici da je danas u svetu oko jedna četvrtina od ukupnih država, koje nisu politički slobodne države.⁹ Prema izveštaju međunarodne organizacije *Freedom House*, pod nazivom Indeks slobode, u svetu je u 2016. godini, bilo 25% država sa nekim vidom autokratskog

⁵ Bruce Russett, *Grasping the democratic peace: Principles for a post-Cold War world*, op. cit., str. 78.

⁶ To je slučaj sa Uzbekistanom, na čijem čelu se do svoje smrti (septembar 2016. godine), nalazio Islam Karimov, odnosno Kazahstanom, čiji se lider Nursultan Nazarbajev i dalje nalazi na mestu predsednika od 1991. godine. Nazarbajev nosi titulu „lidera nacije“, a 2015. godine je osvojio nov mandat sa 98% glasova.

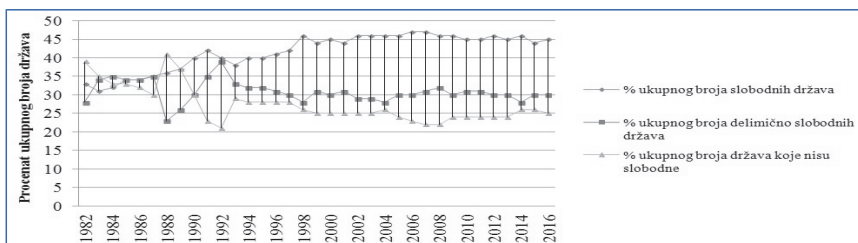
⁷ Gisela Geisler, "Fair? What has fairness got to do with it? Vagaries of election observations and democratic standards", *The Journal of Modern African Studies*, vol. 31, no. 4, pp. 613–637.

⁸ U periodu između 1995. i 2015. godine, primetna je relativna stagnacija u pogledu broja država koje nemaju redovne i fer izbore. Prema podacima FH-a, 1995. godine postojalo je 74, dok je 2015. godine, takvih država bilo 69. (Freedom House Electoral Democracy Data, dostupno na: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world> (7.2.2017. 15:50))

⁹ Prema izveštaju „Indeks slobode“ (Freedom House), u 2016. godini je u svetu bilo čak 48 država koje nisu slobodne. Ibid.

režima (države koje nisu slobodne).¹⁰ U istoj godini, Freedom House je indeksirao oko 30% država koje su delimično autokratske (delimično slobodne), dok je preostalih 45% od ukupnog broja država u svetu u 2016. godini, bilo demokratsko, odnosno slobodno.¹¹

Grafik 1. Indeks slobode u svetu u periodu 1982–2016.

Izvor: Adaptirano na osnovu podataka iz izveštaja „Indeks slobode” (Freedom House)

Najveći trend pada broja autokratskih režima dogodio se početkom poslednje decenije 20. veka, kada je sa oko 40%, broj autokratija pao na 20%. Od tada je ovaj procenat manje-više u stagnaciji. Preliminarna pretraga akademskih radova koji se bave autokratskim mirom, pokazala su da je stvaranje teze o autokratskom miru¹², otpočelo centralnom idejom proisteklom iz članka Džejmisa Reja (James Ray), koji se, istražujući demokratski mir u svojim nekoliko članaka iz 1993., 2000., i 2005. godine, u jednom od njih zapitao da li je zapravo „demokratičnost” države, varijabla koja je teorijski relevantna, odnosno da li postoji slična pravilnost (separatnog mira) između autokratskih država.¹³

Cilj ovog članka je da prikaže najvažnije akademske diskusije u vezi sa potencijalom empirijskog ispitivanja sukoba upotrebom teze o autokratskom

¹⁰ Freedom in the World 2016 Table of Country Scores, Washington, 2016
Dostupna na: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2016/table-scores> (13.3.2017.)

¹¹ Ibid.

¹² Postoje viđenja prema kojima „diktatorski mir”, treba izbegavati, jer se termini „diktator/diktatura/diktatorski mir” mogu javiti u pežorativnom značenju, i zbog toga je adekvatnije koristiti termine „autokrata/autokratija/autokratski mir”. U ovom članku će za sve nedemokratske režime, biti korišćen pojam „autokratije/autokratski mir”. Tako, Sebastijan Davenport, navodi da je adekvatan naziv i „mir među tiranijama” (tyrannic peace).

¹³ James Lee Ray, *Democracy and international conflict: An evaluation of the democratic peace proposition*. Reaktion Books, London, 1998, p.68.

miru. Uvidom u dosadašnji korpus akademske literature, autor će pokušati da prikaže dosadašnje rasprave u vezi sa „agresivnošću” autokratija u međunarodnim odnosima, odnosno začecima ideje o autokratskom miru. Pored toga, autor će nastojati da prikaže i dosadašnja empirijska istraživanja u vezi sa empirijskim istraživanjima autokratskog mira.

Članak je strukturisan na sledeći način. Prvi deo članka bavi se ključnim obeležjima političkog režima sa aspekta teorije demokratskog mira. U tom delu ponuđena su viđenja demokratskog, odnosno autokratskog tipa političkog režima od strane autora koji su se bavili istraživanjima ovog fenomena, ali i prema metodološkim dokumentima, dostupnih baza podataka o stepenu demokracije država. Drugi, centralni deo članka zauzimaju rasprave u vezi sa osnovnim pretpostavkama teze o autokratskom miru, njenim osnovnim pojmovima poput autokratskih dijada, prostornog i vremenskog dometa autokratskog mira i hipotezama u empirijskim istraživanjima.

DETERMINANTE POLITIČKOG REŽIMA KAO PREDUSLOV EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Najčešća podela političkih režima u akademskoj zajednici odnosi se na distinkciju demokratskih i autokratskih režima. Međutim, u političkim naukama se iskristalisao stav da između ova dva tipa političkog režima, postoji i treći tip političkog režima koji predstavlja mešavinu demokratije i autokratije, i naziva se anokratija. Prema Uputstvu baze podataka Polity IV, režim je određen kao „set formalnih i/ili neformalnih pravila za izbor lidera i politika”.¹⁴ Veoma važan element ovih pravila je identitet grupe iz koje je lider izabran (npr. u profesionalizovanom vojnom režimu, grupa iz koje je lider, sastoji se od oficira visokog ranga).¹⁵

Anokratija se određuje kao autokratski režim koji nominalno ima demokratske institucije, a drugi naziv za ovakav tip političkog režima bi mogao da bude institucionalizovane diktature.¹⁶ Dakle, anokratija bi mogla biti definisana u pozitivnom značenju kao sublimat demokratskih i autokratskih pravila i normi koje vladaju u određenoj državi. Takođe, anokratija se može odrediti i negativno, kao odsustvo elemenata i vrednosti demokratskih političkih

¹⁴ “Datasets Users` Manual Polity IV”. No. 4, Systemic Peace Center, Vienna, 2016. p. 6. Dostupno na: <http://www.systemicpeace.org/inscr/p4manualv2015.pdf> (Prisupljeno: 4.3.2017.)

¹⁵ Isto.

¹⁶ Jennifer Gandhi and James Vreeland, *Political institutions and civil war: unpacking anocracy*, University of Notre Dame, 2004.

režima, i sa druge strane, kao odsustvo svih obeležja koje karakterišu jedan režim autokratskim.¹⁷

Autokratski režimi se razlikuju prema tome ko *de facto* vrši uticaj na donošenje odluka koje se odnose na unutrašnji društveno-politički život, ali i na bihevioralnu dimenziju u međunarodnim odnosima, odnosno spoljnoj politici države.¹⁸ U daljim empirijskim istraživanjima odnosa između autokratskih režima, neophodno je uvrstiti i detaljna objašnjenja u vezi sa osnovnim izborima oko osobina tipa političkog režima.

Pored bogatog akademskog korpusa radova koji pružaju osnovne postulate i osobine demokratije, autokratije i anokratije, postoji mnogo baza podataka koji u analizu uvode indikatore koji analiziraju tip političkog režima u longitudinalnom smislu.

Tako je među najkorišćenijim bazama podataka, projekat Polity IV, koji predstavlja nastavak projekata Polity III i Polity II.¹⁹ Prema ovoj bazi podataka, postoje otvorene anokratije (*open anocracy*) i zatvorene anokratije (*closed anocracy*), a to su sve države koje imaju skor od -5 do +5, na ukupnoj skali od -10 do +10. Organizacija "Freedom House", od 2003. godine izdaje godišnji izveštaj „Nacije u tranziciji” (Nations in Transit), u kom na godišnjem nivou mere stepen demokratičnosti u 29 bivših komunističkih država Centralne Evrope i Evroazijskog prostora.²⁰

¹⁷ Za detaljnije teorijske operacionalizacije pojma autokratije, videti u: Patrick Köllner and Steffen Kailitz, "Comparing autocracies: theoretical issues and empirical analyses." *Democratization*, vol. 20, no. 1, pp.1–12.

¹⁸ Za ovakve stavove, videti više u: Mark Peceny and Caroline C. Beer. "Peaceful parties and puzzling personalists." *American Political Science Review*, vol. 97, no. 02, pp. 339–342; Andy Yee, "Autocratic peace and the Shanghai Cooperation Organisation." In *East Asia Forum*, vol. 11. 2011, pp. 40–56; Duško Sekulić, "The Authoritarian Dynamics: Areas of Peace and Conflict and the Theory of Authoritarian Dynamics." *Revija za sociologiju*, vol. 34, no.1, pp. 31–53.

¹⁹ Jedna od najčešće primenjivanih baza podataka u istraživanjima tipa političkog režima jeste Polity IV. Videti više u: Cederman Lars-Erik, Hug Simon, Krebs Lutz, "Democratization and civil war: Empirical evidence", *Journal of Peace Research*, SAGE Publications, Thousand Oaks, vol. 47, no. 4, pp. 377–394.

²⁰ *Freedom House* meri stepen demokratičnosti određene države/teritorije, prema sedam kategorija: Izborni proces, civilno društvo, nacionalna demokratska vladavina, lokalna demokratska vladavina, nezavisnost medija, nezavisnost pravosudnih organa i korupcija. Prema metodologiji Izveštaja, ukupan skor demokratičnosti se izražava od 1 do 7, pri čemu je 1 najviši nivo ostvarene demokratije, dok 7 znači najnižu nivo demokratičnosti države. Za detaljnu metodologiju Izveštaja, videti više: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-methodology> (Pristupljeno: 7.2.2017. 15:15)

Sličnu podelu prihvatila je i jedna od najdetaljnijih baza u vezi sa merenjem autokratskih režima, pod nazivom „Autokratski padovi i promene režima”, razvijena od strane Barbare Gedes (Barbara Geddes) i saradnika, u okviru Univerziteta u Pensilvaniji.²¹

Ova baza podataka indeksira tipove političkih režima svih država sveta, pri čemu je referentni meritum stepen autokratije. Među autokratskim režimima, ova baza razlikuje: Baza je organizovana u 17 varijabli, među kojima su najznačajnije: način promene autokratskog režima, nasilnost promene (broj poginulih), dužina autokratije, vrsta autokratskog režima i režim koji je nasledio autokratski.²² Varijabla koja se odnosi na tip političkog režima koji je nasledio autokratski ima 4 kategorije: nasledio ga je demokratski režim, nasledio ga je autokratski režim, njarlord i autokratski režim je nastavio postojanje. Međutim, ova baza podataka ne uvršćuje u analizu države sa manje od milion stanovnika.²³

U empirijskim istraživanjima, od ključne važnosti je odabrati adekvatan instrument za merenje nivoa demokratski/autokratski, imajući u vidu da konačni nalazi mogu varirati čak i ukoliko se izvodi korelacija između potpuno istim varijablama. Zbog toga, važno je pre istraživanja odrediti da li će autokratija biti definisana pozitivno – kao prisustvo svih elemenata koji je čine, ili negativno, kao odsustvo demokratskih vrednosti na određenoj teritoriji.

DIJADIČKI AUTOKRATSKI MIR

Kako bi bila empirijski proverljiva, teza o autokratskom miru mora da zadovolji nekoliko kriterijuma. Najpre, mora se jasno precizirati kakve su polazne pretpostavke u vezi sa osnovnim pojmovima. Do sada ne postoji mnogo ra-

²¹ Prema njoj, autokratije se mogu javiti u 4 osnovna oblika: partijske, vojne, monarhističke i personalne, a prva dva od navedenih imaju svoje podtipove, pa tako partijska autokratija može biti prosto partijska, partijsko-vojna, partijsko-personalna, partijsko-personalno-vojna i oligarhija. Vojne autokratije, mogu biti čisto vojne, vojno-personalne i one sa indirektno-vojnomo dominacijom. Personalne i monarhističke autokratije, prema ovoj bazi podataka, nemaju podtipove. Baza podataka detaljno je predstavljena u članku autora baze Barbare Gedes i saradnika. Videti više u: Geddes Barbara, Joseph Wright and Erica Frantz, 2014. “Autocratic Breakdown and Regime Transitions” *Perspectives on Politics* 12(2)

²² Ibid.

²³ Postoji 41 takva država. Međutim, ova baza podataka čak i za ove države pruža opisno tip političkog režima, prema čemu su 23 države demokratske, dok su preostalih 18 označene generičkim pojmom kao „nedemokratske” (*non-democratic*).

dova koji su inicirali ideju o pravilnostima u ponašanju autokratskih država. Među najistaknutijim autorima nalaze se Peceni i Bir (Peceny & Beer), koji su u seriji od nekoliko istraživačkih studija ispitivali kakvo je ponašanje autoritarnih režima u međunarodnim odnosima, testirali pretpostavku o miru između takvih tipova režima i bavili se pitanjima ponašanja autokratskih lidera u postsovjetskom prostoru.²⁴

Postoje i nekoliko drugih autora koji su znatno doprineli razvoju ideje o autokratskom miru. U najvećem broju slučajeva, opovrgavana je teorija demokratskog mira, pa tako Rajt (Wright), tvrdi da statistika teško da može da pokaže da su demokratije bile ređe involvirane u rat od autokratija.²⁵ Čak je i sam utemeljivač teorije demokratskog mira, Majkl Dojl u jednom delu svog članka iz 1983. godine, ustanovio da su i demokratske države „agresivne i sklone ratu isto kao i bilo koja druga forma društva u njihovim odnosima sa nedemokratskim državama”.²⁶

Na osnovu empirijskih nalaza iznetih u njegovom članku, Dižon zaključuje da je jasno da ni Kant nije bio u pravu u svojoj pretpostavci da su demokratije inherentno miroljubivije”.²⁷ Ovom stavu se priključuju i ostali autori koji smatraju da istraživanja o teoriji demokratskog mira su došla do skoro konsenzualnog stava prema kome demokratije jesu sklone ratu isto kao i nedemokratske države.²⁸

Kako su konsektivna empirijska istraživanja dokazivala da demokratije ratuju isto kao i ostale države, javila se ideja prema kojoj postoje karakteristike povezane sa demokratijama koja teže da obeshrabre ulazak u rat. Rani pokušaj identifikovanja takvih karakteristika učinio je Ramel, 1983. godine, argumentujući da politička sloboda pojedinca promovise mir. Ali Ramelovi

²⁴ Mark Peceny, Caroline C. Beer and Shannon Sanchez-Terry, “Dictatorial peace?”, *American Political Science Review*, vol. 96, no. 1, pp. 15–26; Mark Peceny and Caroline C. Beer, “Peaceful parties and puzzling personalists”, *American Political Science Review*, vol. 97, no. 02, pp. 339–342; Mark Peceny and Christopher K. Butler, “The Conflict Behavior of Authoritarian Regimes1” *International Politics*, vol. 41, no. 4, pp. 565–581.

²⁵ Quincy Wright, *A study of war*, University of Chicago Press, Chicago, 1942, p. 157.

²⁶ Michael W. Doyle, *Kant, liberal legacies, and foreign affairs*, op. cit., str. 225.

²⁷ Rosato Sebastian, “The flawed logic of democratic peace theory”, *American Political Science Review*, vol. 97, no. 4, p. 589.

²⁸ Harvey Starr, “Democracy and war: Choice, learning and security communities” *Journal of Peace Research*, vol. 29, no. 2, p. 43; Sally Howard Campbell, “Domestic Structure, Decisional Constraints, and War So Why Kant Democracies Fight?” *Journal of Conflict Resolution*, vol. 35, no. 2, pp. 187–211.

empirijski rezultati su imali manjak generalizacije.²⁹ Za stvaranje teze o autokratskom miru, neophodno je uočiti i uobličiti osnovne postulate koji potiču iz teorije demokratskog mira. Najvažnija premisa u ovom slučaju jeste polazna pretpostavka teorije demokratskog mira prema kojoj je „manje verovatno da će dve demokratske države ući u međusobni sukob”.³⁰

Ovakva pretpostavka bi se mogla primeniti na dijadičku varijantu teorije, što predstavlja jedan od osnovnih izvora teze o postojanju autokratskog mira. Monadička varijanta teorije demokratskog mira međutim, ne bi u negativnoj verziji mogla biti preslikana i na tezu o autokratskom miru. Naime, prema ovoj varijanti teorije, demokratske države su inherentno miroljubivije od nedemokratskih režima. Teško bi bilo, međutim, zamisliti da bilo koji autokratski režim može biti inherentno miroljubiv. Naime, Ramel je istražujući korelaciju između nivoa političkih sloboda i nasilja u međunarodnim odnosima, predložio i određenja tipa političkog režima koji on naziva „liberalnim demokratijama”.³¹ Prema ovako razvijenoj tezi o inherentnoj miroljubivosti demokratskih režima, osnovna monadička pretpostavka teorije, ili formula „sloboda/međunarodno nasilje”, kako je Ramel naziva, bi bila sledeća: „Što je režim demokratskiji, manje je verovatno njegovo međunarodno nasilje”.³² Monadička varijanta autokratskog mira je takođe moguća. U opsežnoj empirijskoj studiji o ovom pitanju, Anais Marin je istraživala inherentnu, odnosno unutrašnju sklonost ka ratu (*war proneness*).

U opštoj akademskoj diskusiji u vezi sa *de lege lata* dimenzijom teorije demokratskog mira, iskristalisala su se tri moguća odgovora na pitanje da li su demokratije miroljubivije/ratobornije od nedemokratskih režima:

1. Manje je verovatno (ili je nemoguće) da će dve demokratske države ući u međusobni sukob;
2. Demokratska država je miroljubivija od nedemokratskih režima;
3. Demokratije nisu miroljubivije od nedemokratskih režima.

U osnovnom empirijskom obliku, autori su dolazili do zaključaka da demokratije nikad međusobno nisu ratovale, te je teorija u više navrata uslovno rečeno, potvrđena.³³ Međutim, čak i među „radikalnijim” autorima, nije se iskristalisao jasan stav da li to znači apsolutno odsustvo rata u tzv. interde-

²⁹ Marc Kilgour, “Domestic political structure and war behavior: A game-theoretic approach”, *Journal of Conflict Resolution*, vol. 35, no. 2, p. 267.

³⁰ Michael W. Doyle, *Kant, liberal legacies, and foreign affairs*, op. cit., str. 228.

³¹ Rudolph J. Rummel, *Libertarianism and international violence*, op. cit., p. 48.

³² Ibid.

³³ Ovakvi stavovi su potvrđeni u empirijskim istraživanjima Dojla, Raseta, Ramela, Reja, Maoza i Raseta.

mokratskim odnosima, ili je manje verovatno (*less likely*), da se takav događaj desi.

Ukoliko bi se teorija shvatila u restriktivnom formatu, to bi onda značilo da bi u sistemu u kom egzistira oko 200 entiteta (država, teritorija, međunarodnih organizacija isl.), postojalo bi oko 20 hiljada dijada, odnosno mogućih parova država koji bi ušli u analitički okvir. U takvoj situaciji, nivo značajnosti korelacije između stepena demokratičnosti sa jedne, i intenziteta odnosa (rata) među takvim režimima, bi bio značajno mali ukoliko bi se ispostavilo da je registrovano više od jednog slučaja interdemokratskog rata. U slučaju autokratskog mira, to bi značilo takođe postavljanje referentnog okvira na 20 hiljada mogućih dijada i samim tim tumačenja rezultata teorije u ekstenzivnom (širem) smislu. Druga teza, prema kojoj su demokratije miroljubivije od nedemokratskih režima je takođe imala svoje pobornike.³⁴

Istraživanja sklonosti prema pokretanju rata u međunarodnim odnosima, u slučaju autokratskih režima se u najvećoj meri odvijaju kroz prizmu poređenja sa demokratskim režimima i kroz prizmu retorike o „nevaljalim” državama.³⁵

U okviru teorije demokratskog mira, opšte uzev, postoji saglasnost oko toga šta može predstavljati članove dijade. Postojanje dijade je važno imajući u vidu da samo metodološki validne dijade mogu ući u uzorak empirijskih istraživanja.

Prema Priručniku UCDP/PRIO, dijadu čine „dve sukobljene strane (*primary conflicting parties*)” (UCDP/PRIO, 2008).³⁶ Leksična određenja dijade uglavnom koreliraju, u smislu postojanja para/dvojnosti/dualnosti. Pored tzv. primarnih strana, u sukobu učestvuju i sekundarni akteri, poput trupa stranih država/organizacija koje intervenišu. Pomenuti akteri ne formiraju nove dijade. U slučaju autokratskog mira, članice dijade su istovetne, tako da i po ovom metodološkom pitanju, autokratski mir „preuzima” istraživački alat od teorije demokratskog mira.

³⁴ Rudolph J. Rummel, “Understanding conflict and war: War, power, peace”, *Sage, Beverly Hills*, 1979, p. 35; Steve Chan, “In search of democratic peace: Problems and promise”, *International Studies Review*, vol. 41, no. 1. pp. 59–91; Marc Kilgour, *Domestic political structure and war behavior*, op. cit., p. 67.

³⁵ Anais Marin, “Does State Violence Translate into a More Bellicose Foreign Behavior? Domestic Predictors of International Conflict Propensity in Post Soviet Eurasia” *Journal of Soviet and Post Soviet politics and society*, vol. 2, no. 2. pp. 11–56.

³⁶ U korpus pitanja u vezi sa svojstvima dijade u akademskim raspravama, određen je broj entiteta koji mogu biti članovi dijade. Prema određenju Priručnika UCDP/PRIO, jedan konflikt može imati i više dijada. To se može desiti u slučaju kada je jedna zvanična vlada suprotstavljena sa nekoliko pobunjeničkih grupa istovremeno u pogledu istovetnog razloga.

Kao i ostali izvori pretpostavki, i hipoteze u empirijskim istraživanjima bi mogle biti istovetne. Naime, u svom članku, Peceni i Bir (2002), testiraju set od pet hipoteza u vezi sa autokratskim mirom. Prva hipoteza je opšteg tipa i odnosi se na sastav dijade. Prema ovoj hipotezi, „manje je verovatno da će članice homogenih dijada ući u oružani sukob nego članice heterogenih dijada”.³⁷ Ovakva hipoteza je uniformna i u ispitivanjima demokratskog mira, te bi nalazi u vezi sa ovom pretpostavkom bili aplikabilni i na ispitivanje autokratskih dijada, pod pretpostavkom da su homogene.

Druga hipoteza ima sledeću formulaciju: „ako su institucionalna ograničenja najvažnija, manje je verovatno da će homogena dijada ličnih diktatura, ući u rat od heterogenih dijada”.³⁸ Treća hipoteza glasi: „ako su zajedničke norme najvažnije, jednopartijski režimi će ređe ulaziti u međusobne sukobe, nego dijade koje nisu ovako homogene”.³⁹ U vezi sa ovom pretpostavkom, postoje dve važne osobine. Prvo, ova hipoteza je gotovo slična sa hipotezom broj dva, odnosno polazi od homogenosti / heterogenosti dijada kao preduslova ulaska u sukob. Druga i važnija osobina treće pretpostavke jeste uvođenje jednopartijskih režima kao garanta mira između dva ili više entiteta sa ovim tipom političkog režima. Četvrta hipoteza se nadovezuje na treću i uključuje institucionalne norme u analizu. Naime, „ukoliko bi institucionalne norme bile najvažnije, onda bi rat između demokratsko-personalnih autokratija (anokratija), bilo manje verovatan”.⁴⁰ Nasuprot ovoj, pomenuti autori su testirali i petu hipotezu, koja tvrdi da ukoliko se u analizu „uvrste ratne mogućnosti određene države, onda su ratovi između anokratija mogući”.⁴¹ Peceni i Bir su u svih pet hipoteza došli do potvrđenih nalaza.

Dalje je neophodno odrediti šta je oružani sukob, imajući u vid da on predstavlja jednu od najvažnijih varijabli. Prema definiciji UCDP/PRIO Priručnika za bazu podataka koja indeksira sukobe, oružani sukob je „sporna nesaglasnost, u vezi sa vladom države i/ili teritorije, gde je upotreba oružane sile između dve strane, od kojih je bar jedna zvanična vlada, rezultirala sa najmanje 25 poginulih u borbama” (UCDP/PRIO, 2008).

Prema podacima ove baze, u svetu je najviše unutrašnjih oružanih sukoba, dok je primetna takozvana deetimizacija sukoba, odnosno isključivanje dve (ili više) država kao glavnih aktera u međusobnom sukobu.

³⁷ Mark Peceny and Caroline C. Beer. “Peaceful parties and puzzling personalists”, *American Political Science Review*, vol. 97, no. 02, p. 340.

³⁸ Ibid.

³⁹ Mark Peceny and Caroline Beer, *Peaceful parties and puzzling personalists*, op. cit., p. 340.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

Tabela 1: Tip konflikta prema UCDP/PRIO bazi podataka

	Broj slučajeva	Procentualna zastupljenost
1 Vansistemski	119	6,2 %
2 Međudržavni	120	6,3 %
3 Unutrašnji oružani	1500	78,5 %
4 Internacionalizovan unutrašnji	173	9,0 %
Ukupno	1912	100,0 %

Izvor: <https://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/UCDP-PRIO/Armed-Conflicts-Version-X-2009> (13.2.2017)

Jedna od značajnih varijabli u empirijskom ispitivanju autokratskog mira trebalo bi da bude geografsko rasprostiranje važenja ove teze. Naime, nema sumnje da bi ona obuhvatila globalni nivo, te bi to značilo da autokratski režimi međusobno neće ratovati, na ma kom se oni kontinentu nalazili. Pored prostornog, važno je determinisati i vremensko važenje autokratskog mira. Ogromna većina savremenih država je na početku XX veka bila autokratska ili bar anokratska. Ukoliko se iz analize isključe antički demokratski gradovi-države, najveći udeo imaju autokratije. U slučaju teorije demokratskog mira, vremensko važenje počinje sa 1816. godinom, odnosno Bečkim mirovnim kongresom.

Međutim ovakvo tumačenje je široko osporavano, imajući u vidu da nijedna dostupna baza podataka ne indeksira informacije u vezi sa sukobima koji predstavljaju centralnu tezu empirijskih istraživanja. Zbog toga, je većina empirijskih istraživanja koja u sebe uključuju bar kao jednu varijablu sukobe, ograničena na 1816. kao početnu godinu. Tumačenje nalaza je takođe bitan momenat u istraživanjima. Na istraživaču je da li će nalaze tumačiti restriktivno ili ekstenzivno, odnosno u užem ili širem smislu. Do sada, najsveobuhvatniju empirijsku studiju demokratskog mira, prema kriterijumu vremenskog opsega (obuhvatala je period od 1816–1976. godine), objavili su Gohman i Maoz (Gochman & Maoz) 1984. godine.

Njihovi nalazi ukazivali su na specifično ponašanje demokratskih država koje potvrđuje teorijske postavke, a koje je u dužem vremenskom periodu bilo kontinuirano.⁴²

⁴² Charles Gochman and Maoz Zaev, "Militarized Interstate Disputes, 1816–1976 Procedures, Patterns, and Insights", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 24, no. 2, pp. 585–616.

Maoz i Raset su u svojoj studiji iz 1993. godine analizirali dijade u periodu od 1946. do 1986. godine, ukazujući pri tom da su demokratski režimi znatno promenili svetski poredak nakon Drugog svetskog rata, ali isto tako upozoravaju da su rezultati do kojih su oni došli (potvrda teorije), ne mogu biti generalizovani, bez konkretnih empirijskih istraživanja za druge periode.⁴³ Prateći metodološki pristup Maoza i Raseta, Bueno de Mesquita i Siverson su 1995. godine, utvrđivali vezu između tipa političkog režima i ponašanja demokratski izabраних lidera u međunarodnim odnosima za isti vremenski period kao prvobitno pomenuta dva autora. Džonatan Vilkenfeld (Jonathan Wilkenfeld) i saradnici su empirijski istraživali krize u demokratskim, autokratskim i vojnodiktatorskim režimima. Na osnovu 627 aktera u 278 kriza koje su se dešavale između 1929. i 1979. godine, ovi autori su došli do nekoliko zaključaka. Što je režim autoritarniji, veća je mogućnost nasilne krize (izazvane upotrebom nasilja) i to 37% u demokratijama, 63% u autokratijama.

Džon Vaskez (John Vasquez) je 1987. godine ukazao u svom radu na efikasnost baze Korelati rata u istraživanju međunarodnih sukoba u najširem smislu i pruža argumente i savete za kvantitativne empirijske analize sukoba.⁴⁴ Farber i Gova su objavili interesantne nalaze, prema kojima su teorijske postavke potvrđene samo u slučajevima nakon Drugog svetskog rata, dok su predratni međunarodni odnosi bili karakterisani povećanim statističkim stepenom interdokratskih ratova.⁴⁵

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U razmatranju eksplanatornog potencijala određene teorije, važno je odrediti da li je njena priroda utvrđivanje određenog stanja ili ukazivanja kak(v)o nešto treba da bude (*de lege ferenda*). Shodno tome, normativnost teorije (u ovom slučaju ideje) o autokratskom miru, je nešto na šta bi istraživači trebalo da obrate pažnju prilikom određivanja istraživačkog dizajna. Iz toga proističe i neophodnost uvođenja empirijskog istraživanja autokratskog mira u akademski diskurs.

U tekstu je pružen osvrt na dosadašnja promišljanja i empirijska istraživanja autokratskog mira. Takođe je prikazan i udeo autokratskih država u svetu koji nije zanemarljiv. Kina i Rusija (prema najvećem broju indikatora i baza

⁴³ Maoz Zaev and Burnet Russett, "Normative and Structural Causes of Democratic Peace, 1946–1986", *American Political Science Review*, vol. 35, no. 1, pp. 624–638.

⁴⁴ John Vasquez, "The steps to war: Toward a scientific explanation of Correlates of War findings", *World Politics*, vol. 40, no. 1, pp. 108–145.

⁴⁵ Henry Farber and Joanne Gowa, "Politics and peace" *International security*, vol. 20, no. 2, pp. 123–146.

podataka) spadaju u režime sa autokratskim karakteristikama, s tim da Rusija više ima odlika anokratije.⁴⁶ Ove dve države, ali i najveći deo drugih autokratskih država, u znatnoj meri utiču na kreiranje međunarodnih odnosa u svetu i zbog toga je relevantno sagledavanje njihovog političkog režima kao bitnih determinanti izučavanja savremenih međunarodnih odnosa.

Na osnovu dosadašnjeg pregleda literature, nije moguće utvrditi da li je ideja autokratskog mira poziv na određeni *desideratum*, odnosno na željeno stanje između država sa istim tipom režima, ili ona samo upućuje na izvesne pravilnosti u ponašanju ovih država. Brojne su i akademske debate o tome da teza o autokratskom miru može poslužiti za objašnjenje određenih sukoba u svetu (Gause, 2011).

U prethodnom poglavlju je prikazano da je teorija demokratskog mira *de lege lata* odnosno ona govori kakvo je nešto, kakvo nešto jeste. Nasuprot ovome, stoji mogućnost teorije da dobije i *de lege ferenda* osobinu, odnosno da prikaže stvari onakvim kakve one treba da budu.

Teorija demokratskog mira prema mnogim teoretičarima nesumnjivo ima i *de lege ferenda* funkciju, naročito u akademskom diskursu Zapada, gde biva znatno instrumentalizovana od strane političara. Prema ovoj funkciji, sve države treba da teže demokratskom tipu režima, kako bi se u međunarodnim odnosima postigao univerzalni mir.

Pored epistemološkog određenja kauzalnosti između tipa političkog režima i izbijanja međusobnih sukoba, važno je pružiti adekvatna dodatna objašnjenja teorije. Kod teorije demokratskog mira postoje dva takva objašnjenja: normativno i institucionalno. Raset je prvo objašnjenje demokratskog mira nazvao „kulturalno-normativnim” objašnjenjem teorije.⁴⁷

De Mesquita i saradnici nude nekoliko argumenata u korist institucionalnog objašnjenja demokratskog mira. Oni smatraju da svako objašnjenje ponašanja države u međunarodnom sistemu mora da pruži osvrt na postavljanje hipoteza čijom bi proverom mogla uspešno biti testirana makar glavna pretpostavka određene teorije.⁴⁸ Ovi autori dalje navode da su političke institucije najvažniji činilac institucionalnog objašnjenja demokratskog mira jer će lideri tih država konsultovati javnost (u opštem smislu) pre donošenja tako važne odluke poput stupanja u rat sa drugom (ma kojom) državom.⁴⁹ Na ovom nivou akademskog promišljanja o autokratskom miru, postoji veoma malo

⁴⁶ Polity IV.

⁴⁷ Bruce Russett, *Grasping the democratic peace: Principles for a post-Cold War world*, Princeton University Press, 1994, p. 95.

⁴⁸ Bruce Bueno De Mesquita, James D. Morrow, Randolph Siverson and Alastair Smith, “An institutional explanation of the democratic peace”, *American Political Science Review*, vol. 35, no. 3, pp. 791–807.

⁴⁹ Ibid.

argumenata u vezi sa institucionalnim objašnjenjem teze. Naime, do sada jedino konceptualizovano određenje predstavlja ono koje su ponudili Peceni i Bir, a prema kom institucionalno objašnjenje ove teorije ne može postojati jer „političke institucije ovakvih režima su diktirane od strane jedne partije, ili u slučaju vojne autokratije one su često apolitične i neideološke”.⁵⁰ Takve institucije su, prema njihovom stanovištu, slabe, netransparentne i podeljene, i zbog toga je za objašnjenje mira između autokratskih država, adekvatnije sagledati međusobne norme i/ili zajedničke interese koji vladaju među njima, njego uticaj koji (ne) ostvaruju institucije.⁵¹

Na kraju, uzevši u obzir argument Dejvida Lejka (David Lake) da je „upotreba tzv. –izama, zla stvar”, treba istaći da nijedna teorija ne može pretendovati na potpuno i isključivo objašnjenje određenog fenomena, pa shodno tome, ni teza o autokratskom miru ne može pružiti samostalno, ni holističko objašnjenje ratovanja, odnosno perioda mira između država sa istim tipom političkog režima.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anais Marin, “Does State Violence Translate into a More Bellicose Foreign Behavior? Domestic Predictors of International Conflict Propensity in Post Soviet Eurasia”, *Journal of Soviet and Post Soviet politics and society*, vol. 2, no. 2, pp. 11–56.
- [2] Brecher Michael, Wilkenfeld Jonathan, and Sheila Moser, *Crises in the twentieth century: Handbook of international crises*, vol. 1, Pergamon Press, 1988.
- [3] Bueno De Mesquita Bruce, James D. Morrow, Randolph Siverson, and Alastair Smith, “An institutional explanation of the democratic peace”, *American Political Science Review*, vol. 35, no. 3, pp. 791–807.
- [4] Butler Christine & Peceny Mark, “Authoritarian regimes and international conflict”, In *Annual Meeting of the European Consortium for Political Research*, pp. 18–21.
- [5] Chan Steve, “In search of democratic peace: Problems and promise”, *International Studies Review*, vol. 41, no. 1, pp. 59–91.
- [6] Czempiel Ernst-Otto, „*Schwerpunkte und Ziele der Friedensforschung*”, Kaiser, Munich, 1972.
- [7] Davenport Christian, “State repression and the tyrannical peace”, *Journal of Peace Research*, vol. 44, no. 4, pp. 485–504.

⁵⁰ Mark Peceny and Caroline C. Beer, *Peaceful parties and puzzling personalists*, op. cit., str. 343.

⁵¹ Ibid.

- [8] Doyle Michael, "Kant, liberal legacies, and foreign affairs", *Philosophy & Public Affairs*, vol. 12, no. 3, pp. 205–235.
- [9] Farber Henry and Joanne Gowa, "Politics and peace", *International Security*, vol. 20, no. 2, pp. 123–146.
- [10] Gandhi Jennifer and Vreeland James, *Political institutions and civil war: unpacking anocracy*, University of Notre Dame, 2004.
- [11] Gause Gregory, "Why Middle East studies missed the Arab Spring: The myth of authoritarian stability", *Foreign Affairs*, vol. 103, no. 1, pp. 81–90.
- [12] Geddes Barbara, Joseph Wright and Erica Frantz, "Autocratic breakdown and regime transitions: A new data set", *Perspectives on Politics*, vol. 12, no. 2, pp. 313–331.
- [13] Geisler Gisela, "Fair? What has fairness got to do with it? Vagaries of election observations and democratic standards", *The Journal of Modern African Studies*, vol. 31, no. 4, pp. 613–637.
- [14] Gochman Charles and Zeev Maoz, "Militarized interstate disputes, 1816–1976: Procedures, patterns, and insights", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 28, no. 4, pp. 585–616.
- [15] Ishiyama John, Conway Ryan & Haggans Katherine, "Is there a monadic authoritarian peace: Authoritarian regimes, democratic transition types and the first use of violent force", *African Journal of Political Science and International Relations*, vol. 2, no. 3, p. 31.
- [16] James Lee Ray, "Does democracy cause peace?", *Annual Review of Political Science*, vol. 1, no. 1, pp. 27–46.
- [17] James Lee Ray, "Wars between democracies: Rare, or nonexistent?", *International Interactions*, vol. 18, no. 3, pp. 251–276.
- [18] Köllner Patrick & Kailitz Steffen, "Comparing autocracies: theoretical issues and empirical analyses", *Democratization*, vol. 20, no. 1, pp. 1–12.
- [19] Maoz Zeev and Russett Bruce, "Normative and structural causes of democratic peace, 1946–1986", *American Political Science Review*, vol. 87, no. 3, pp. 624–638.
- [20] Peceny Mark & Beer Caroline, "Peaceful parties and puzzling personalists", *American Political Science Review*, vol. 97, no. 2, pp. 339–342.
- [21] Peceny Mark & Butler Christine, "The Conflict Behavior of Authoritarian Regimes1", *International Politics*, vol. 41, no. 4, pp. 565–581.
- [22] Peceny Mark, Beer Caroline & Sanchez-Terry Stephen, "Dictatorial peace?", *American Political Science Review*, vol. 96, no. 1, pp. 15–26.
- [23] Polity IV. (2016). Datasets Users Manual. Systemic Peace Center.
- [24] Ray James Lee, "Constructing multivariate analyses (of dangerous dyads)", *Conflict Management and Peace Science*, vol. 22, no. 4, pp. 277–292.
- [25] Ray James Lee, "On the level (s): Does democracy correlate with peace?", in John Vasquez (ed.), *What do we know about war*, pp. 299–316.

- [26] Ray James Lee, *Democracy and international conflict: An evaluation of the democratic peace proposition*, Reaktion Books, 1998.
- [27] Rosato Sebastian, "The flawed logic of democratic peace theory", *American Political Science Review*, vol. 97, no. 4, pp. 585–602.
- [28] Rousseau Davd, Christopher Gelpi, Dan Reiter, and Paul K. Huth, "Assessing the dyadic nature of the democratic peace, 1918–88", *American Political Science Review*, vol. 90, no. 3, pp. 512–533.
- [29] Rummel Rudolph, "Democracies are less warlike than other regimes", *European journal of international relations*, vol. 1, no. 4, pp. 457–479.
- [30] Rummel Rudolph, "Libertarian Propositions on Violence within and between Nations A Test against Published Research Results", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 29, no. 3, pp. 419–455.
- [31] Rummel Rudolph, "Libertarianism and international violence", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 27, no. 1, pp. 27–71.
- [32] Rummel Rudolph, *Understanding conflict and war: Vol. 4: War, power, peace*, Sage, Beverly Hills, 1979.
- [33] Russett Bruce, *Grasping the democratic peace: Principles for a post-Cold War world*, Princeton university press, 1994.
- [34] Schweller Randall, "Domestic structure and preventive war: are democracies more pacific?", *World Politics*, vol. 44, no. 2, pp. 235–269.
- [35] Sekulić Duško, "The Authoritarian Dynamics: Areas of Peace and Conflict and the Theory of Authoritarian Dynamics", *Revija za sociologiju*, vol. 34, no. 1, pp. 31–53.
- [36] Vasquez John, "The steps to war: Toward a scientific explanation of Correlates of War findings", *World Politics*, vol. 40, no. 1, pp. 108–145.
- [37] Yee Andy, (2011). Autocratic peace and the Shanghai Cooperation Organisation. In *East Asia Forum* (Vol. 11).

Nenad Stekić

AUTOCRATIC PEACE: PROSPECTS FOR EMPIRICAL RESEARCH

Abstract

An argument of peaceful behaviour of the countries with democratic political regime within international system was conceptualized with democratic peace theory in the eighties of 20th century. Guided by Kant's ideas on "separate peace" between some types of political regimes, Michael Doyle developed theoretical postulates of democratic peace in 1983. Dyadic democratic peace variant of the theory, introduces an assumption according to which

two states are peace prone within their interrelations. Recently, there have been published several academic articles with the idea of “negative version” of the democratic peace theory or so-called autocratic peace. According to the postulates of this idea, two autocratic states are less war prone in their relations. Thesis on autocratic peace takes democratic peace theory categories such as dyads, spatiotemporal distribution, variables, defining the autocracy and the interpretations of empirical evidence. This article aims at presenting the most notable academic discussions concerning the potential empirical research of conflicts using the thesis on autocratic peace.

Key words:

Autocracies, political regime, autocratic peace, democratic peace theory, dyads, armed conflicts

Jasna Veljković*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Jasna Hrnčić**

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Primena sociodramskog pristupa u edukaciji studenata socijalne politike i socijalnog rada***

Apstrakt

U ovom radu su istraživani efekti primene sociodramskog pristupa u visokoškolskoj nastavi. Cilj istraživanja je bio analiza efekata koji sistem od pet nastavnih jedinica, zasnovan na sociodramskom pristupu, ima na varijable grupnog rada kod studenata u visokoškolskoj nastavi. Varijable grupnog rada koje su razmatrane su bile: grupna kohezija, osećaj pripadnosti grupi, osećaj uključenosti u grupu, nivo učešća u komunikaciji, osećaj odgovornosti za grupu, uticaj učesnika na grupu, nivo organizovanosti grupe, uticaj neformalnog vođe na grupu, uticaj formalnog vođe na grupu (profesorke) i usmerenost grupe cilju. Sprovedeno je istraživanje metodom ponovljenih merenja na uzorku od 70 studenata socijalne politike i socijalnog rada. Analiza značajnosti razlika je pokazala da su u ponovljenom merenju rezultati na svim posmatranim varijablama bili značajno viši, dok je analiza glavnih komponenti sugerisala i promenu u strukturi odnosa između varijabli.

* jasnapsi@gmail.com

** Jasna.hrnčić@fpn.bg.ac.rs

*** Članak je rezultat rada na projektu „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji”, kojeg finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije, broj 47021.

Nalazi sugerišu da primena sociodramskog pristupa u nastavi unapređuje participaciju studenata, njihovo osećanje pripadnosti grupi i učenje načina vođenja efikasnog grupnog rada.

Ključne reči:

grupni proces, sociodrama, socijalni rad u grupi, univerzitet, varijable grupnog rada

Iskustveno prenošenje znanja u visokoškolskom obrazovanju je posebno je značajno u oblasti usvajanja veština potrebnih za stručni rad. Ovaj pristup je odavno usvojen u obrazovanju za medicinske, tehničke i umetničke struke, ali tek poslednjih godina dobija svoje mesto i u obrazovanje u društvenim naukama, pa se i u obrazovanje socijalnih radnika sve više primenjuju razni oblici iskustvenog učenja veština socijalnog rada. Jedan modus ovakvog pristupa je uvežbavanje profesionalnih veština kroz direktnu interakciju između studenata, koji je posebno primeren za razvijanje veština socijalnog rada u grupi.

Socijalni rad u grupi se pojavljuje već u prvoj polovini dvadesetog veka. Podstiče ga razvoj psihologije, sociologije, grupne psihoterapije i socijalno orijentisane kliničke psihijatrije, koja uvodi socijalne radnike u zdravstvene institucije. Kako je grupni kontekst prisutan u svim modalitetima primene socijalnog rada, a posebno u oblasti kliničkog socijalnog rada, dok je razumevanje grupne dinamike osnov za razumevanje procesa nastanka, održanja i menjanja socijalnog funkcionisanja osobe, koji je u fokusu socijalnog rada, veštine grupnog rada stižu izuzetan značaj za socijalne radnike. Skoro sve institucije socijalne zaštite u svetu koriste socijalni grupni rad, zbog njegovih značajnih prednosti.

Socijalni rada u grupi Merdžori Marfi (Margory Marfi) definiše kao jedan od metoda socijalnog rada za „...poboljšanje socijalnog funkcionisanja ličnosti kroz ciljana gupna iskustva”.¹ Zasnovan je na dobro poznatom uticaju grupa na individue i na izuzetnom značaju grupnog procesa u realizaciji individualnih i grupnih ciljeva i u smanjenju ili eliminisanju teškoća i blokada u socijalnom funkcionisanju. Socijalni rad u grupi je obavezan predmet na smeru Socijalne politike i socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka u Beogradu od samog nastanka ovih studija, koji do skora nije uključivao iskustveno učenje grupnog rada. Da bi se ovo ograničenje prevazišlo, smatrali smo značajnim da se u nastavu ovog predmeta uvede akciono učenje grupnog rada, koje podrazumeva biti u grupi, učestvovati u grupi, spoznavati iskustveno grupnu

¹ Dušan Petrović, Tomislav Sedmak, *Metode grupnog socijalnog rada*, Naučno istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku – Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 53.

dinamiku, grupni proces, proces vođenja grupe i sl. i time povezivanje teorije sa praksom grupnog rada. Posebno je bilo značajno da se studenti uključe u proces donošenja odluka o sadržaju grupnog rada, što se smatra najvišim nivoom participacije². Sociodrama je metod rada sa velikom grupom koji pruža mogućnost iskustvenog učenja različitih socijalnih odnosa, i koji je posebno pogodan za uključivanje u akademsko obrazovanje³. Leni Ferhofstad-Denev (Leni Verhofstadt-Deneve) je primenjivala akcione tehnike psihodrame i sociodrame u nastavi sa studentima psihologije⁴. Zaključila je da se ove tehnike najbolje mogu primenjivati na kursevima koji su blisko vezani sa socijalnim naukama i koji zahtevaju primenu divergentnog mišljenja kao što su podučavanje istoriji, trening socijalnih veština, religija i etika, dok su ove tehnike manje pogodne za obučavanje u predmetima gde se traži jedno, striktno rešenje, kao što su matematika, fizika i hemija⁵. Iz ovih razloga opredelili smo se za primenu sociodramskog pristupa u okviru predmeta Socijalni rad u grupi.

SOCIODRAMA KAO METODA GRUPNOG RADA

Rodonačelnik psihodrame i sociodrame je J. L. Moreno (Moreno)⁶, koji je odredio da se sociodrama bavi „... problemima u kojima je kolektivni ili socijalni aspekt funkcionisanja individua stavljen u prvi plan, dok su njihovi privatni odnosi stavljeni u drugi plan”⁷. Kada se pojedinci tretiraju kao reprezentanti društvenih uloga i odnosa uloga, to više nisu njihove privatne uloge već je to „socio-psihodrama” ili „kraće – sociodrama”⁸. Naravno, ova dva plana našeg življenja, lični i socijalni, nikada ne mogu biti potpuno odvojeni jedan od drugog.

Moreno se bavio radom na razrešavanju međugrupnih konflikata, te je u sociodrami zahtevao od predstavnika određenih grupa da „međusobno zame-

² Robert Siegler, Judy Deloache, Nancy Eisenberg, Jenny Saffran, *How children develop*. Worth, New York, 2003.

³ Jasna Veljković, „Mogućnosti primene metode sociodrame u akademskom obrazovanju”, *Godišnjak*, Vol. 10, br. 16, 2016, str. 123–135.

⁴ Leni Verhofstadt-Deneve, *Theory and Practice of Action and Drama Techniques-Development Psychotherapy from Existential-Dialectical Viewpoint*, JKP, London and Philadelphia, 2000.

⁵ Isto, str. 225.

⁶ Jakov Levi Moreno, *Psychodrama*, Vol. 1, Baecon House, New York, 1976.

⁷ Jakov Levi Moreno, *Who shall survive?*, Baecon House, New York, 1953, pp. 25.

⁸ Isto, str. 43.

ne uloge u cilju postizanja razumevanja između grupa”.⁹ Smatrao je da se na taj način može postići bolje razumevanje grupa koje su u konfliktu, te samim tim pospešiti postizanje mira i boljeg socijalnog reda. On primenjuje sociodramu u kojoj istražuje sa grupama aktuelne događaje u SAD toga doba, kao što su bili suđenje Ajhmanu, ubistvo Kenedija i nemiri u Harlemu.

Mnogi njegovi učenici nastavljaju primenu sociodrame u širem socijalnom kontekstu. Jedan od njih je Kelerman (Kelerman)¹⁰, koji već nekoliko decenija primenjuje sociodramu u razrešavanju konflikata politički zaraćenih strana. Kompleksna mešavina unutrašnjih i spoljašnjih faktora utiče na stavove i ponašanja ljudskih bića. Svaka sociodrama pokušava da otkrije šire socijalne, ekonomske, političke, kulturalne i religijske determinante problemskih situacija. Kelerman smatra da „ono što nikada ne smemo zanemariti jeste specifičan istorijski kontekst u kome se nešto događa kao i psihosocijalna situacija učesnika¹¹.

Garsija (Garcia)¹² definiše sociodramu kao metod učenja. Cilj ovog procesa je omogućiti učesnicima probu, vežbanje i praksu u rešavanju problema u oblasti ljudskih odnosa, kroz akciju otkrivanjem zajedničkih karakteristika i potreba kod ljudi, dopuštajući im da svoje misli, osećanja, želje, zebnje i nadanja iznedre na površinu. Djurić i Veljković¹³ smatraju da „sociodrama predstavlja psihodramsku akciju usmerenu na rešavanje nekog problema za celu grupu. Likovi u sociodrami nisu personalizovani”.

U sociodrami se koriste poznate tehnike psihodrame kao što su: zame-na uloga, dubliranje, ogledanje, monolog, skulptura, improvizovano igranje uloga. Sociodramatičari teže ka tome da razumeju opšte ljudsko socijalno ponašanje, ali se u isto vreme fokusiraju na grupu sa kojom rade, kao celinu. Bitno je ono što grupa proizvede, stvori i donese na „površinu”, dakle ono čime grupa želi da se bavi. Grupa kao celina bila je i bazičan Morenov postulat. U tom principu, Morenova sociodrama je forma socioterapije – akciono

⁹ Jakov Levi Moreno, Zerka Moreno, *Psychodrama*, Vol. 3, Baecon House, New York, 1969, pp. 64.

¹⁰ Natan Kellermann, Felix Peter, “Epigenetic transmission of Holocaust Trauma: Can nightmares be inherited?”, *Israel Journal of Psychiatry & Related Sciences*, 1998, Vol. 50, No. 1, pp. 33-39.

¹¹ Natan Kellermann, Felix Peter, *Sociodrama and Collective Trauma*, Jessica Kingsley Publishers, London, 2007, pp. 46.

¹² Alison Garcia, “Exploring the boundaries between Psychodrama and Sociodrama”, In: Ron Wiener, Kate Kirk (ur.), *Sociodrama in a Changing World*. Lulu.com, UK, 2011, pp. 33–34.

¹³ Zoran Đurić, Jasna Veljković, Miomir Tomić, *Psychodrama – A Beginner’s Guide*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 2006, pp. 26.

orijentisani ekvivalent grupne analize koju je postulirao Fuks¹⁴. Fuks posmatra grupu u grupnoj analizi kao jedinstvenu celinu, gde svaka promena u bilo kojem delu grupe izaziva promene u celom grupnom sistemu. Iz sociodramske perspektive mi razmatramo stvari uvek u aktuelnom socijalnom, društvenom i političkom kontekstu.

Sociodramska perspektiva je bazirana na opštim funkcijama i karakteristikama ljudi koje su detaljno opisane u geštalt psihologiji¹⁵. Ova perspektiva posmatra kako čoveka holistički, kao jedan formativni entitet koji omogućava ljudima da uče kako da razlikuju figuru od pozadine, ali i da shvate da ne postoje odvojeni detalji čak i onda kada ih takve doživljavamo, te da je sve što se događa, bilo vidljivo ili ne, deo jedne nerazdvojive celine. U sociodrami, ovaj ljudski kapacitet se upotrebljava da bi se prepoznao generalni efekat serije događaja, koji prvobitno nisu bili prepoznati. Sociodramska priča se razvija postepeno, kada mi počinjemo da prepoznajemo odnose između nekih naizgled različitih i odvojenih događaja i kada uspemo da ih povežemo u koherentnu celinu.

Terapijski proces u sociodrami se može posmatrati i kroz faktore koji utiču na grupni rad. Jalom (Yalom)¹⁶ se bavio analizom procesa terapijske promene u grupama. Smatrao da je to veoma kompleksan proces koji se odvija kroz interakciju ljudskih doživljavanja koje je nazvao „terapijskim faktorima“ grupnog rada, navodeći njih jedanaest: instalacija nade, univerzalnost, pružanje informacija, altruizam, korektivna rekapitulacija primarne porodične grupe, razvoj tehnika socijalizacije, imitativno ponašanje, interpersonalno učenje, grupna kohezija, katarza i egzistencijalni faktori. Jalom navodi: „Iako isti faktori deluju u svim tipovima terapijskih grupa, njihova interakcija i razlika u značaju u velikoj meri variraju od grupe do grupe“¹⁷. Sa druge strane, „... usled pojedinačnih razlika, učesnici iste grupe mogu imati koristi od različitih grupa terapijskih faktora“¹⁸.

¹⁴ Sigmund Heinrich Foulkes. On group Analysis. In: Elizabeth Foulkes (ed.), *Selected Papers of S.H. Foulkes: Psychoanalysis and Group Analysis*. Karnac Books, London, 1990, pp. 129.

¹⁵ Leni Verhofstadt-Deneve, *Theory and Practice of Action and Drama Techniques-Development Psychotherapy from Existential-Dialectical Viewpoint*, JKP, London and Philadelphia, 2000.

¹⁶ Irvin Jalom, *Teorija i praksa grupne psihoterapije*. Psihopolis, Novi Sad, 2013, str. 23.

¹⁷ Isto, str. 24.

¹⁸ Isto, str. 24.

POSTUPAK SOCIODRAME

Sa **formalne** tačke gledišta, za odvijanje sociodrame, pogodan je dovoljno veliki i relativno prazan prostor, kao velika učionica sa pokretnim stolicama ili otvoreni amfiteatar. Ljudi sede u krugu sa otvorenim prostorom u sredini, gde se pod vođstvom sociodramatičara odvija sociodramska akcija. Okvirno vreme za trajanje jednog sociodramskog grupnog rada je od sat i po do dva i po sata. Poželjno je da je grupa heterogena po sastavu u odnosu na nacionalnu, socijalnu i versku pripadnost, socijalno poreklo i pol. Upravo različitosti a ne sličnosti pokreću sociodramsku akciju. Veličina grupe odgovara je varijabilna, od dvadeset pa do preko hiljadu učesnika. Kada se radi sa vrlo velikom grupom, korisna su tehnička pomagala. Bežični mikrofoni se može dodavati svakom učesniku, kako bi se čulo šta ko govori.

Grupna dinamika odgovara specifičnostima procesa u velikim grupama, počev od neobično visokog nivoa interpersonalne energije i tenzije, što pogoduje stvaranju dobre atmosfere za istraživanju unutargrupnih procesa, preko različitih mehanizama odbrane (projekcija, invazija personalizacije i depersonalizacije, anonimizacija i generalizacija), do iskazivanja dobrih i loših osećanja (Agayarian and Carter, 1993; de Mare, Piper and Tompson 1991; Kreeger 1975; Nitsun, 2015). Faze kroz koje prolazi sociodramski rad su 1) odlučivanje o temi, 2) istraživanje teme kroz odigravanje niza uloga i scena, 3) prorađivanje pobuđenih osećanja, i 4) diskusija o predmetu istraživanja Sve tehnike psihodrame primenjuju se u sociodrami na način adaptiran velikoj grupi¹⁹.

Sociodrama je **susret jedne osobe – sociodramatičara – i velike grupe. Sociodramatičar** je voditelj sociodramske grupe, čiji zadatak je da podstakne sociodramsku akciju, da održi fokus pažnje na grupne interakcije, da obezbedi maksimalno učešće njenih članova, da facilitira grupni proces i realizuje evaluacioni proces nakon završenog sociodramskog rada.

Održati granice grupe i zadržati grupu u zajedničkom fokusu zahteva značajna voditeljska znanja i veštine, kao i temeljnu pripremu. Pre početka rada sa grupom sociodramatičar treba da bude temeljno informisan o specifičnoj istoriji grupe sa kojom radi, kao i o tome šta se članovima grupe događalo u njihovom zajedničkom socijalnom kontekstu. Preterano je zahtevati da sociodramatičar poznaje sve istorijske i socijalno-političke detalje, ali je značajno da nadoknadi nedostatak informacija svojom spremnošću da brzo uči i pamti detalje dobijene kroz sam grupni proces. Od svih detalja koje je sakupio na grupi, sociodramatičar treba da nađe centralni zajednički fokus cele grupe, na koji će se grupa usmeriti na tom sastanku. Pokazatelj da je sociodramatičar

¹⁹ Jasna Veljkovic, „Primena sociodrame u akademskom obrazovanju”, op. cit., str. 129.

napravio zajednički fokus za celu grupu jeste to da su učesnici grupe kognitivno i emocionalno zainteresovani za bavljenje tom temom. Kada se određena tema fokusira, ona se jasno definiše i pravi se neka vrsta ugovora sa grupom koja se tiče slaganja grupe o radu na toj temi.

Sociodramski voditelj vodi računa da svi članovi grupe iskažu svoje mišljenje kroz sociodramsku akciju. Ovakav način rada nosi poruku da je svaki individualni član velike grupe značajan za grupu i da se svaki glas može zaista čuti. Time se podstiče jednakost, ispoljavanje različitosti i neutralizacija hijerarhijske strukture moći, što dovodi do istinske demokratije i pluralizma u akciji. Kada svaki član grupe progovori, događa se olakšanje, oslobađanje od tenzije u grupi, koje utoliko izrazitije, ukoliko je grupa veća. Takođe, svaki član može da oseti da je grupa kao celina mnogo više nego suma sastavljena od njenih pojedinačnih delova. Za vreme faze odigravanja scena, daje se prilika mnogim učesnicima grupe da na svoj način predstave isti događaj, kroz omogućavanje odigravanja različitih viđenja jedne te iste situacije. Kada se završi sociodramsko odigravanje, članovi grupe dele svoje doživljaje kompletne grupne seanse. Pravilo i zahtev na kome se insistira je da ne kritikuju jedni druge. Samoizražavanje može biti manje ili više lično, zavisno od teme koja je obrađivana. Potrebno je ostaviti neko vreme za zatvaranje grupe. To omogućava doživljaj kompletiranja i jedinstva grupe. Sociodrama omogućava mesto na kome različiti ljudi uče da poštuju različitosti ali i uče da donose zajedničko mišljenje.

Voditelj sociodrame sreće se i sa „zamkama“ koje zahtevaju posebnu pažnju kako bi se sprečile moguće posledice. Ako se u grupi izrazi agresija, po pravilu dolazi do podele na podgrupe, koje mogu da ulaze u sukobe jedne sa drugima ili sa voditeljem. Sa druge strane, da bi se odigrale sociodramske situacije suprotstavljenih grupa, ove akcije su neophodne. Zato je veoma važna nepristrasnost voditelja sociodrame. Voditelji željni moći mogu koristiti sociodramsku veliku grupu za zadovoljenje sopstvenih narcističkih potreba pre nego za osnaživanje njenih članova, što može kreirati patološki autoritarnu organizaciju grupe sa represivnim uticajem na njene članove.

PRIMENA SOCIODRAME U OKVIRU NASTAVE

Primena sociodrame u akademskom obrazovanju ima za cilj da omogući studentima razvijanje profesionalnih kapaciteta kroz: sticanje uvida u primenu različitih tehnika grupnog rada i njihovih efekata, kao i u sopstveno mesto u grupi, korekciju socijalnog ponašanja, poboljšanje sopstvene uključenosti u grupu, kao i kroz istraživanje svoje aktuelne ali i buduće socijalne uloge u kontekstu fakulteta kome pripadaju. U ovom okviru ona je posebno primenljiva u okviru predmeta Socijalni rad sa grupom, što je podstaklo je razvoj sistema od ukupno šest nastavnih jedinica, od kojih je prva uvodna, a sledećih

pet sadrže primenu sociodramskog pristupa. Nastavne jedinice su trajale po dva školska časa, tj. po jedan i po sat vremena.

Prvi, uvodni dvočas ima za cilj upoznavanje sa načinom rada, razvijanje međusobne komunikacije učesnik, ohrabrivanje spontanosti i kreativnosti i usmeravanje na nalaženje faktora koji su zajednički članovima grupe. Način rada podrazumeva da grupa sedi u krugu, da je veoma značajno je poštovati granice grupe u smislu: započinjanja tačno na vreme, završetka grupe na vreme, kao i poštovanja pravila dobronamernosti prema sebi i drugima. Učesnici se dele u grupe od po pet do osam učesnika po svojoj volji, sa zadacima: 1) da komuniciraju međusobno u grupi, na temu šta je to što ih povezuje baš u tu grupu, šta je ono što im je zajedničko. 2) da smisli ime grupe; 3) da zajedno razmisle šta je ono što očekuju od akcionog grupnog rada, šta je ono što im je potrebno. 4) da na neverbalan način predstave sebe kao grupu, ne kao pojedince-pokretom ili skulpturom. Nakon toga, je voditelj grupe rezimira i zaokružuje nastavnu jedinicu.

Nakon uvodnog dvočasa, sociodramski metod dominira u daljoj nastavi. Prvi deo rada grupe uvek uključuje „zagrevanje” grupe za rad. Voditelj pita grupu šta se im značajno dogodilo od prethodne nastave. Učesnici grupe se dobrovoljno javljaju sa odgovorima, koji sadrže širog opseg od širokih i opštih do vrlo konkretnih tema: od realne zabrinutosti za situaciju u svetu povodom određenih događanja, ekonomsku i političku situaciju kako u svetu tako i u našoj zemlji, do različitih socijalnih situacija sa kojima se studenti susreću u životu, na akademskim studijama ili na praktičnoj nastavi. Često iznose situacije u kojima nisu imali dobro rešenje ili dobar odgovor u interpersonalnom ili grupnom kontekstu, te traže od sebe i grupe alternativne odgovore i rešenja. Sve što se izgovori ili dogodi na grupi se prati i uvažava. Od studenata se traži da se izražavaju vrlo jasno i konkretno, što je i jedan od značajnih postulata sociodramskog rada.

Dva su moguća nastavka posle zagrevanja. Jedan je sociodramski akcioni rad u okviru velike grupe na sadržaj na koji je grupa najviše rezonirala, ali u okviru teme koje je određena za tu nastavnu jedinicu. Primenjuju se različite sociodramske tehnike za odigravanje alternativa mogućih rešenja. Drugi jeste aktivacija svih studenata u grupnu dinamiku tako što im se da određeni zadatak, povezan sa aktualnom problematikom koja je razvojno ili profesionalno bliska učesnicima. Sa obzirom da je u pitanju velika grupa, zadaci se realizuju u okviru malih grupa, zatim se ishodi grupa prezentuju i diskutuju u velikoj grupi. Kako su primenjeni u daljoj nastavi opisano je u daljem tekstu.

Drugi dvočas je posvećen predstavljanju i primeni osnovnih psihodramskih tehnika: postavljanje scene, ulaženje u ulogu, zamena uloga, ogledanje²⁰

²⁰ Ogledanje (engl. “mirroring”) predstavlja tehniku u kojoj osobe koje na sceni odigravaju značajne druge iz protagonistinog života ponavljaju scene i ponašanja u

i dubl ("duble")²¹. Učesnici se podstiču da izlože situacije sa osobama koje su im značajne. Dobrovoljci zatim postavljaju scenu sa osobom koja mu je značajna i/ili sa kojom je u konfliktu, da uđe u ulogu osobe koju želi da predstavi, da odabere učesnika koji će da uđe u ulogu te osobe posle njega/nje, da komunicira sa tim predstavnikom, i da zatim zameni uloge. **Treći dvočas** ima za cilj dalje razvijanje i osveščivanje grupne dinamike. Voditelj započne ukazujući na neki aktualni manji problem u grupi, dovoljno neutralan da bi mogao da se javno izloži, i otvara diskusiju. Kada učesnici produkuju ideje pogodne za sociodramsko predstavljanje, podstakne ih postavljajući scenu i da uđu u uloge, zamjenjuju uloge i odigravaju alternative. Zatim se učesnici podele u male grupe sa onima koje manje poznaju. Svaka grupa dobija iste zadatke: 1) da odaberu vođu grupe, 2) da osmisle cilj postojanja svoje grupe iz šireg područja socijalnog rada, 3) da kroz tu aktivnost razviju i prate svoju grupnu dinamiku, i 4) da se svaka grupa zasebno predstavi velikoj grupi i opiše svoju grupnu dinamiku. Nakon toga, voditelj podstiče grupnu diskusiju i rezimira rezultate postignute vežbom. **Četvrti dvočas** ima za cilj da učesnici pokažu sopstvenu inicijativu te da sami odrede temu nastave i da je sociodramski istraže. Uz podršku voditelja postavljaju scenu, uđu u uloge, odigravaju scenu i njene alternative, zatim diskutuju u grupi svoje uvide i ishode grupnog rada. **Peti dvočas** su posvećene razvijanju i osveščivanje grupne dinamike u timskom radu, kroz ulaženje u određene uloge članova tima, napor da se istovremeno bude član i da se bude veran u dobijenoj ulozi, kao i kroz praćenje i sebe i grupe. Formiraju se male grupe na osnovu nasumičnog kretanja studenata, koje zatim ostvaruju sledeće zadatke: 1) da osmisle mini projekat, 2) da se svaki član ponaša u skladu sa unapred zadatom ulogom (svaki član svake grupe dobija papirić sa napisanom ulogom u grupi), a da ne kaže drugima svoju ulogu, 4) da svaka grupa predstavi projekat u velikoj grupi i da svaki član kaže koju je ulogu imao i kako se osećao u tome. Uloge su: vođa ili šef, pomoćnik šefa, saboter, član grupe koji stalno menja svoje mišljenje u skladu sa time šta glavni u grupi kaže, tihi član grupe ili čutljivac koji se ne ističe, balanser koji smiruje situaciju kada se odnosi u grupi zaoštre. Poslednji **šesti dvočas** je posvećen prikazivanju i uviđanju grupne dinamike neke grupe po izboru učesnika grupe. Primenjuju se

kojima je učestvovao protagonist. Protagonist „kao u ogledalu” posmatra „sebe” i druge u akciji.

²¹ Tehnika dubliranja (engl. „duble”) podrazumeva „uživljavanje” u ulogu protagonista kroz zauzimanje telesnog stave, podražavanje izraza lica i pokreta, da bi se izgovorile reči za koje nalazimo da su primerene situaciji. Obično osoba koja dublira (dubl) stane iza ili pokraj protagonist. Voditelj nakon akcije dubla pita protagonistu: „Da li su to tvoje reči?” ili „Da li bi to učinio?” Prihvatanjem ili odbijanjem akcije i reči dubla od strane protagonista razvija se i psihodramska akcija.

sve naučene tehnike, odigravaju se scene i njene alternative, i na kraju diskutuju osećanja i uvidi tokom ovog rada.

ISTRAŽIVANJE EFEKATA PRIMENE SOCIODRAME

Uvođenje šest dvočasa praktične nastave sa primenom sociodramskog metoda je otvorilo sledeće pitanje: da li ovakav način rada ima efekata na učesnike, i ako da, kakvi su oni. Time se odredio i predmet ovog istraživanja, koji se odnosi na efekte primene sociodramskog pristupa u nastavi predmeta Socijalni rad sa grupom.

Cilj istraživanja je bio analiza efekata koji sistem od pet nastavnih jedinica, zasnovan na sociodramskom pristupu, ima na varijable grupnog rada kod studenata u visokoškolskoj nastavi. Varijable grupnog rada koje su razmatrane su bile: grupna kohezija, osećaj pripadnosti grupi, osećaj uključenosti u grupu, nivo učešća u komunikaciji, osećaj odgovornosti za grupu, uticaj učesnika na grupu, nivo organizovanosti grupe, uticaj neformalnog vođe na grupu, uticaj formalnog vođe na grupu (profesorke) i usmerenost grupe cilju. *Grupna kohezija* u svakoj grupi osnovni je uslov za njen opstanak. Po Jalomu²² „kohezija je široko definisana kao rezultat svih sila koje utiču na članove grupe da ostanu u njoj ili jednostavnije, privlačnost grupe za njene članove”. Ova varijabla može da se razloži na elemente: osećaj pripadnosti grupi, uključenosti u nju, učešća u komunikaciji, nivo organizovanosti grupe, prihvatanje cilja grupe kao ličnog cilja; uticaj članova na grupu, osećaj odgovornosti za nju a za uzvrat osećaju da ih grupni članovi uvažavaju i podržavaju. *Osećaj pripadnosti grupi* je osnovni uslov započinjanja grupnog rada; bez osećaja pripadnosti grupi nema funkcionisanja grupe. Sa protokom vremena provedenim na grupi osećaj pripadnosti raste ukoliko se grupa razvija u konstruktivnom smeru i ukoliko se vremenom postigne visok nivo kohezivnosti grupe. *Osećaj uključenosti u grupu* se tiče subjektivne procene sopstvenog doživljaja uključenosti u grupne tokove, ne samo u socijalnom već i u emocionalnom smislu. Ona podstiče motivaciju za pohađanje grupe i za interakciju sa članovima grupe. *Nivo učešća u komunikaciji* članova grupe zavisi kako od ličnih karakteristika članova te njihove komunikativnosti ili teškoća u komunikaciji, tako i od poverenja koje vremenom stižu u grupu i njene članove. U kohezivnijim grupama, u kojima postoji kooperacija i poverenje između članova grupe, nivo učešća odnosno aktivnosti njenih članova je veći. *Osećaj odgovornosti za grupu* je visoko povezan sa doživljajem članstva u grupi kao dela svog identiteta. Varijabla *uticaj učesnika na grupu* se odnosi na percepciju svakog člana grupe o tome koliko se njegova/njena reč zaista čuje u grupi. *Nivo organizovanosti*

²² Irvin Jalom, *Teorija i praksa grupne psihoterapije*, op. cit., str. 79.

grupe je varijabla koja je određena ciljevima grupe, njenom od veličinom, značaja koji ciljevi grupe imaju za njene članove i vrstom vođstva. Kako u svakoj grupi postoji jedan i više *neformalnih vođa* grupe koji se smenjuju tokom trajanja grupnog procesa, njegov uticaj je takođe značajan. *Uticaj formalnog vođe* na grupu je jedna od najizraženijih varijabli grupnog rada, posebno ako se grupe vode na direktivan način, kako se vodi sociodrama. On vremena raste ukoliko članovi grupe uviđaju sopstvenu korist od boravka na grupi. Varijabla *usmerenosti grupe ka cilju* direktno odgovara na pitanje da li je grupa ispunila očekivanja učesnika, odnosno da li je realizovala postavljene ciljeve, te da li njeno funkcionisanje imalo smisla. Ukoliko se dobro vodi, grupa je sve usmerenija ka cilju sa protokom vremena. Ove varijable predstavljaju različite delove procesa promene te ne neke (grupna kohezija) odnose na nivo spoznaje, neke na nivo ponašanja (naš uticaj na grupu) a neki na nivo emocija (osećaj pripadnosti grupi, osećaj odgovornosti za grupu). Oni su stalnoj su međugri tokom rada grupe, a njihova prisutnost u grupama zavisi od vrste i cilja grupnog rada, sastava grupe i načina njenog vođstva.

Istraživanje efekata je značajno radi formiranja naučno zasnovanog mišljenja o korisnosti primene sociodramskog pristupa u visokoškolskoj nastavi.

METOD ISTRAŽIVANJA

Sprovedeno je istraživanje u kome je primenjen metod ponovljenog merenja, u kome je isti upitnik zadavan pre početka nastave sa sociometrijskim pristupom i na kraju te nastave. **Nezavisna varijabla istraživanja** je bio sistem od pet nastavnih jedinica u okviru predmeta Socijalni rad sa grupom, koje sadrže primenu sociodramskog pristupa. **Zavisne varijable** su navedene varijable grupnog rada.

Instrument istraživanja. Upitnik *Procena faktora grupnog rada – PFGR* je konstruisan za svrhe ovog istraživanja. Sastojao se od liste od 10 aspekata grupnog rada, navedenih u opisu zavisnih varijabli istraživanja, čiju prisutnost u grupi se procenjuje na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 – nimalo prisutno, 5 – veoma prisutno).

Uzorak. Populaciju su činili studenti treće godine socijalne politike i socijalnog rada koji pohađaju obavezni predmet Socijalni rad sa grupom. Od ukupnog broja od N=100 studenata koji u toku istraživanja pohađali ovaj predmet, upitnik za početnu procenu je popunilo N=89 studenta, dok je njih N=76 popunilo upitnik za završnu procenu. U konačni uzorak je ušlo 70.0% (N=70) studenata koji su popunili oba upitnika, od toga je bilo 12.9% muškog (N=9) i 87.1% ženskog pola. Prosečni uzrast ispitanika je bio M=22.26 godina (SD=0.716).

Postupak istraživanja. Studentima koji pohađaju nastave iz predmeta Socijalni rad sa grupom je na kraju prvog uvodnog dvočasa nastave zadata

forma za početnu procenu upitnika „Procena faktora grupnog rada – PFGR” (T1). Studenti su zatim pohađali pet dvočasova nastave sa sociodramskim pristupom u razmaku od tri meseca, na kraju kojih su popunjavali formu za završnu procenu istog upitnika (T2).

Statistička obrada podataka je obuhvatala deskriptivnu statistiku, analizu značajnosti razlika između aritmetičkih sredina za zavisne uzorke i analizu glavnih komponenti. Primenjen je program za statistički obradu podataka IBM SPSS Statistics 22.

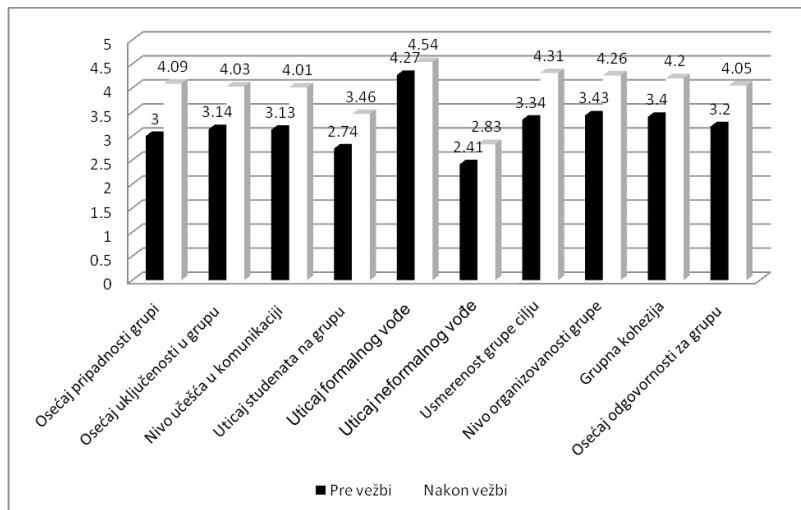
REZULTATI

Analiza značajnosti razlika između aritmetičkih sredina za zavisne uzorke je pokazala da su razlike između prve i druge procene bile značajne za sve posmatrane varijable u smeru viših rezultata u ponovljenoj proceni. (Tabela 1).

Tabela 1. Značajnost razlika između aritmetičkih sredina za T1 i T2

	Varijabla	N	Pre nastave		Nakon nastave		t (df=69)	p
			M _{T1}	SD _{T1}	M _{T2}	SD _{T2}		
1.	Grupna kohezija	70	3.40	1.041	4.200	0.773	6.782	0.000
2.	Osećaj pripadnosti grupi	70	3.00	1.022	4.09	0.717	10.317	0.000
3.	Osećaj uključenosti u grupu	70	3.14	0.952	4.03	0.742	8.448	0.000
4.	Nivo učešća u komunikaciji	70	3.13	1.08	4.01	0.925	7.104	0.000
5.	Osećaj odgovornosti za grupu	70	3.20	0.99	4.05	0.74	8.377	0.000
6.	Uticao učesnika na grupu	70	2.74	0.958	3.46	1.003	6.502	0.000
7.	Nivo organizovanosti grupe	70	3.43	1.137	4.26	0.829	7.565	0.000
8.	Uticao neformalnog vođe	70	2.41	1.257	2.83	1.340	5.348	0.000
9.	Uticao formalnog vođe	70	4.27	0.779	4.54	0.811	2.849	0.000
10.	Usmerenost grupe cilju	70	3.34	0.946	4.31	1.790	8.720	0.000

Grafikon 1. Aritmetičke sredine po varijablama grupnog rada za T1 i T2

Analiza glavnih komponenti je transformisanje m izmerenih i međusobno povezanih varijabli u m ortogonalne, međusobno nepovezane glavne komponente, dakle u nove varijable oslobođene međusobne korelacije, koje pokazuje pravce nezavisnih uticaja u okviru skupa varijabli. Analiza glavnih komponenti za početnu i završnu procenu pokazuje da se u oba slučaja izdvajaju tri glavne komponente, koje objašnjavaju oko 55% varijanse (Tabela 2). Struktura glavnih komponenti na početnoj i na završnoj proceni ukazuje na promene koje se dešavaju nakon primene sociodramske nastave (Tabela 3). Struktura prve komponente je u obe procene slična, sa najvećom zasićenošću varijabli „nivo učešća u komunikaciji“, „uticaj neformalnog vođe“, „osećaj uključenosti u grupu“ i „uticaj studenata na grupu“, s tim što u završnoj proceni visoku zasićenost imaju i „nivo organizovanosti grupe“ i „grupna kohezija“. Struktura treće glavne komponente je skoro identična – ona je daleko najviše zasićena osećajem pripadnosti grupi. Najveća razlika u strukturi se pokazuje kod druge komponente, koja je u prvoj proceni najzasićenija grupnom kohezijom, osećajem odgovornosti za grupu i u negativnom smeru uticajem studenata na grupu, dok je u završnoj proceni najzasićenija uticajem formalnog vođe i usmerenošću grupe prema cilju.

Tabela 2. Analiza glavnih komponenti početne i završne procene

Objašnjena totalna varijansa						
Komponenta	Glavne komponente početne procene			Glavne komponente završne procene		
	Total	% varijanse	Kumulativni %	Total	% varijanse	Kumulativni %
1	2.700	27.001	27.001	2.739	27.391	27.391
2	1.594	15.935	42.936	1.527	15.273	42.664
3	1.261	12.613	55.549	1.324	13.244	55.908

Tabela 3. Struktura glavnih komponenti početne i završne procene

Varijabla	Struktura prve tri komponente za T1			Struktura prve tri komponente za T2		
	1	2	3	1	2	3
Grupna kohezija	.458	.523	.149	.592	.424	-.035
Osećaj pripadnosti grupi	-.026	-.187	.881	.138	-.100	.874
Osećaj uključenosti u grupu	.656	-.434	.378	.602	-.498	.367
Nivo učešća u komunikaciji	.700	-.177	-.058	.669	-.450	.059
Osećaj odgovornosti za grupu	.502	.516	.274	.448	.367	.159
Uticaj učesnika na grupu	.605	-.536	-.198	.592	-.257	-.444
Nivo organizovanosti grupe	.512	-.106	-.021	.665	.188	-.016
Uticaj neformalnog vođe	.662	-.099	-.306	.666	-.026	-.307
Uticaj formalnog vođe	.327	.450	.254	.215	.613	.201
Usmerenost grupe cilju	.428	.472	-.326	.191	.585	.019

DISKUSIJA

Nalazi ukazuju na prednosti primene sociodramske metode grupnog rada u radu sa studentima socijalnog rada. Ova vrsta rada je za studente u početku bio zahtevna jer traženo angažovanje ne samo intelektualnog, već i ličnog i emocionalnog faktora koji se ogleda i prelama kroz proces stalne interpersonalne razmene članova grupe. Grupa je krenula od nelagodnosti i početne

anksioznosti susreta sa novom metodom učenja i voditeljem koji od njih zahteva aktivno učešće i maksimalno angažovanje. Podatak da je tokom redovnih grupnih susreta značajno porasla grupna kohezija i njeni elementi: osećaj pripadnosti grupi, osećaj uključenosti u grupu, nivo učešća u komunikaciji, osećaj odgovornosti za grupu, nivo organizovanosti grupe i uticaj studenata na grupu, sugeriše da su studenti stekli poverenje i uvideli prednosti sociometrijske metode akcionog učenja. Interesantno je da je analiza glavnih komponenti pokazala da je grupisanje varijabli smislenije u završnoj proceni, gde varijable aktivacije studenata (uključujući i uticaj formalnog vođe) jasnije definišu prvu komponentu u kojoj se najviše zastupljeni različiti aspekti bihevioralne komponente grupne kohezije i uticaj neformalnog vođe. Moguće je da ova komponenta postaje jasnije profilisana u završnoj nego u početnoj proceni zbog organizujućeg uticaja povećane grupne kohezije. Zanimljivo je i da se osećaj pripadnosti grupi odvaja kao nezavisan uticaj u trećoj glavnoj komponenti, kao da je emotivna komponenta kohezivnosti nezavisna od bihevioralne komponente. Rezultati sugerišu da je došlo do značajnog povećanja i emotivnog i akcionog učešća studenata. Ovome svakako doprinosi aktivacija studenata u svim fazama akcionog učenja: identifikacija i deskripcija teme, primena akcionih tehnika kroz simboličko predstavljanje objekata (igranje uloga, dubliranje i izlaženje iz uloga) i rešavanje problema kroz sagledavanje alternativnih interpretacija²³, što sve stimuliše finalnu integraciju novog gradiva kroz refleksiju.

Promene strukture glavnih komponenti od početne do završne procene sugerišu da se tokom primene nastave izdvojio nezavisan uticaj formalnog vođe, koji nije bio toliko primetan na početku. Izdvajanje u završnoj proceni glavne komponente koja je najzasićenija uticajem formalnog vođe i povećanjem usmerenosti grupe ka cilju ukazuje da su studenti osvestili da formalni vodja grupe (profesor) vodi studente kroz jasno strukturirane i planom osmišljene zadatke, tako da se podeljene misli i osećanja konkretizuju na sceni i na taj način postaju vidljivi. Tako su rezultati primene nastave bili jasni i konkretni za studente. O pozitivnom uticaju formalnog vođe svedoče i nalazi o njihovoj povećanoj aktivaciji i boljem osećanju u grupi.

U svakom terapijskom grupnom radu, da bi smo postigli pozitivne terapijske promene i napredovanje članova grupe, neophodno je da se dogodi integracija ličnosti, na jednom nivou koji je značajno viši od prethodnog. Integracija se ne može postići delovanjem samo kognitivnog, odnosno intelektualnog faktora. Potrebno je uključiti i emocionalni i bihevioralni faktor, kroz koji se eksternalizuju emocije i kognicije kroz intenzivne interpersonalne komunikacije na grupama. Zapravo interpersonalno polje, u kome postoji

²³ Leni Verhofstadt –Deneve, *Theory and Practise of Action and Drama Techniques-Development Psychotherapy from Existential-Dialectical Viewpointt*, op. cit., str. 227.

visoka kohezija grupe, omogućava bezbednu eksternalizaciju sopstvenih ne samo kognitivnih, već i emocionalnih odgovora. Klasično učenje kroz „ex catedra” nastavu, sadrži u sebi najčešće nizak nivo razmene između sledeća dva nivoa: studenata i njihovih učitelja sa jedne strane, a sa druge između samih studenata. U akcionom, iskustvenom učenju kroz primenu sociodramske metode, upravo se postiže visok nivo aktivnosti studenata koji intenzivno komuniciraju među sobom ali i sa profesorom, integrišući kognitivni, emotivni i bihevioralni aspekt promene koja se odvija kroz učenje. Ukoliko želimo zaista da se određeno znanje usvoji, ono mora da pripadne ličnosti koje će ga doživeti „kao svoje”, ali samo onda kada se konfrontira sa novim znanjem, kritički razmotri i sagleda iz različitih mogućih uglova i tako obrađeno prihvati. Ovaj proces zapravo omogućava vrstu uvida u smisao i značenje novostečenih znanja ali pruža i određenu vrstu slobode učesnicima da ispituju alternative mogućih rešenja.

Nije zanemarljivo ni to što ovakav način rad omogućava učenje efikasnog vođenja grupe, kako u smislu iskustvenog učenja značaja koji dobro vođena grupa ima za njene članove, tako i u smislu učenja po modelu načina na koji se efikasno vodi velika grupa.

U skladu sa dobijenim rezultatima su i nalazi Leni Ferhofšad-Denev (Leni Verhostadt-Deneve), koja piše: „Glavni cilj primene akcionih tehnika u edukaciji nije odigrati sve sa studentima, već proširiti im lične vidike o razmišljanju o datoj temi, u toku procesa nastave, gde su studenti aktivno stimulirani kroz „Ja-Ti” dinamiku ka izražavanju personalnih refleksija u kojima inkorporiraju novo znanje u svoj lični set dotle stečenih znanja”²⁴.

Ograničenja istraživanja je selekcionisan uzorak tako da je istraživanjem obuhvaćeno 70,0% studenata, koji su bili najprilježniji u pohađanju nastave, što sugeriše da su bili i najmotivisaniji, tako da ne znamo viđenje studenata koji nisu pohađali nastavu, možda i zbog neodgovarajućeg metoda rada. Međutim, svakodnevno iskustvo u radu sa studentima pokazuje da je variranje u pohađanju nastave deo visokoškolskog obrazovanja, podložno uticaju raznih faktora, od kojih je kvalitet nastave samo jedan od uticaja.

Ograničenje je i što nema kontrolne grupe koja nije imala iskustvo u primeni sociodrame u grupnom radu. Kako se radi o studentima treće godine studija i o relativno kratkom vremenskom razmaku od tri meseca, verovatno je da su promene koje su opisane posledica načina njihove aktivacije na nastavi kroz sociodramski rad. Takođe, nem kontrolne grupe koja bi imala iskustva u primeni aktivnog učenja kroz neku drugu metodu, tako da nemamo podatke o poređenju efekata primene sociodramskog pristupa sa drugim metodama aktivnog učenja.

²⁴ Isto, str. 226.

ZAKLJUČAK

Prikazano istraživanje se bavi pitanjem koje varijable grupnog rada deluju prilikom primene sociodrame tokom edukacije studenata za socijalni rad u grupi. Nalazi našeg istraživanja ukazuju na pozitivne efekte primene akcionog sociodramskog rada sa studentima socijalnog rada i socijalne politike a u okviru predmeta Socijalni rad sa grupom. Pokazalo se da ovaj način rada značajno povećava aktivnu participaciju studenata, poboljšava njihovo osećanje pripadnosti grupi i omogućava iskustveno učenje značaja grupnog rada i učenje po modelu načina vođenja efikasnog grupnog rada. Ovim se dobija još jedna potvrda značaja koji aktivno učenje ima za usvajanje profesionalnih sadržaja, a posebno veština stručnog rada.

Ograničenja istraživanja su nedostatak podataka o studentima koji nisu ušli u uzorak jer su se osuli, kao i nedostatak kontrolne grupe u kojoj se ne bi primenjivalo akciono učenje i kontrolne grupe u kojoj bi se primenio neki drugi oblik aktivnog učenja, a ne sociodramski pristup. Potrebna su dalja istraživanja da bi se proverili nalazi kada se uključe adekvatne kontrolne grupe, da bi se specifikovali elementi grupnog rada koji najviše doprinose dobijenom efektu, kao i da bi se ispitala primena ovog pristupa u drugim okvirima nastave.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Garcia, Alison, "Exploring the boundaries between Psychodrama and Sociodrama" in: Ron Wiener, Kate Kirk (ed.), *Sociodrama in a Changing World*, Lulu.com, UK, 2011.
- [2] Foulkes, Sigmund Heinrich, "On group Analysis" in: Elizabeth Foulkes (ed.), *Selected Papers of S.H. Foulkes: Psychoanalysis and Group Analysis*. Karnac Books, London, 1990, pp. 127–137.
- [3] Zoran, Đurić, Jasna, Veljković, Milomir, Tomić, *Psychodrama – A Beginner's Guide*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia, 2006.
- [4] Irvin, Jalom, *Teorija i praksa grupne psihoterapije*. Psihopolis, Novi Sad, 2013.
- [5] Kellermann, Natan, Peter, Felix, "Epigenetic transmission of Holocaust Trauma: Can nightmares be inherited?", *Israel Journal of Psychiatry & Related Sciences*, 1998, Vol. 50, No. 1, pp. 33–39.
- [6] Kellermann, Natan, Peter, Felix, *Sociodrama and Collective Trauma*, Jessica Kingsley Publishers, London, 2007.
- [7] Moreno, Jakov Levi, *Who shall survive?*, Baecon House, New York, 1953.
- [8] Moreno, Jakov Levi, *Psychodrama*, Vol.1, Baecon House, New York, 1976.
- [9] Moreno, Jakov Levi, Moreno, Zerka, *Psychodrama*, Vol. 3, Baecon House, New York, 1969.

- [10] Petrovic, Dušan, Sedmak, Tomislav, *Metode grupnog socijalnog rada*. Naučno istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku – Fakultet političkih nauka, Beograd.
- [11] Siegler, Robert., Deloache, Judy, Eisenberg, Nancy, Saffran, Jenny, *How children develop*. Worth, New York, 2003.
- [12] Veljković, Jasna, "Mogućnosti primene metode sociodrame u akademskom obrazovanju", *Godišnjak*, Vol. 10, br. 16, 2016 str. 123–135.
- [13] Verhofstadt-Deneve, Leni, *Theory and Practice of Action and Drama Techniques-Development Psychotherapy from Existential-Dialectical Viewpoint*, JKP, London and Philadelphia, 2000.

Jasna Veljković
Jasna Hrnčić

IMPLEMENTATION OF SOCIODRAMATIC APPROACH IN THE EDUCATION OF STUDENTS OF SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

Abstract

In this article the effects of application of sociodramatic approach in an academic teaching were explored. The objective of the research was to analyze the effects that system of five teaching units, based on sociodramatic approach, had on the group work variables of students in higher education. The group work variables that were considered were group cohesion, a sense of belonging to a group, a sense of involvement in the group, level of participation in communication, a sense of responsibility for the group, the impact of the participants in the group, the level of organization of the group, the impact of the group informal leaders, the impact of the group formal leader (professor) and focus on the group aim. Research was carried out on a sample of 70 students of Social Policy and Social Work. Applied method was repeated measurements. Analysis of the significance of differences showed significantly higher results for all observed variables in the repeated assessment, while principal component analysis indicated the change in structure of the obtained results. The findings suggest that the application of sociodramatic approach in the academic teaching improves participation of students, their feeling of group belonging and their learning of the method of leading effective group work.

Key words:

group process, sociodrama, social work in group, university, group work variables.

Natalija Perišić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Aleksandra Maksimović**

Visoka škola strukovnih studija za vaspitače, Šabac

Obrazovanje dece migranata kao faktor socijalnog isključivanja – studija slučaja Nemačke

Apstrakt

Obrazovanje predstavlja jednu od najvažnijih dimenzija socijalnog uključivanja a migranti često izloženi isključivanju u važnim oblastima društvenog života. Cilj ovog rada je analiza obrazovnih postignuća dece onih migranata koji su počeli da dolaze u Nemačku od šezdesetih godina prošlog veka, u nameri da ostanu tokom kraćeg vremenskog perioda, ali su, međutim, ostali da borave za stalno u ovoj zemlji. Uvodni deo rada, koji sadrži kratko obrazloženje, praćen je teorijskim razmatranjem veza između socijalnog uključivanja i obrazovanja. Obrazovanje u Nemačkoj, sa akcentom na obrazovanju dece migranata, opisano je u posebnom delu, kao i prepreke i prilike za njihovo uključivanje u obrazovni sistem Nemačke. Rad se zasniva na studiji slučaja, sa primenom kvalitativne analize sadržaja dokumenata o nemačkom obrazovnom sistemu i školskim postignućima dece migranata.

Ključne reči:

deca migranata, Nemačka, obrazovanje, roditelji migranti, socijalno isključivanje, socijalno uključivanje, škola.

* natalija.perisic@fpn.bg.ac.rs

** aleksandramaksimovic82@gmail.com

UVOD

U mnogim zapadnim zemljama, značajan deo populacije čine migranti, među kojima je veliki broj dece. Za prvu i drugu generaciju dece migranata, koji su rođeni ili su se pridružili roditeljima u zemlji-odredištu migracije, obrazovane predstavlja najznačajniji faktor socijalnog uključivanja¹. Predmet ovog rada je analiza situacije u Nemačkoj, u formi studije slučaja, s obzirom da je oko 20% stanovništva Nemačke migrantskog porekla. Pri tome, migranati predstavljaju 27,2% populacije mlađe od 25 godina u Nemačkoj, dok je udeo migranata mlađih od 6 godina još veći i iznosi 32,5%².

Integrisanje dece migrantskog porekla u nemački obrazovni sistem predstavlja veliki izazov, s obzirom na to da migranti ne predstavljaju homogenu grupu i da među njima postoje velike razlike, sa stanovišta vremena dolaska, etničke pripadnosti i statusa koji imaju u nemačkom društvu. Rene Lutra (Renee Luthra) naglašava da se može govoriti o četiri grupe migranata u Nemačkoj: 1) *Gastarbeiter* – radnici koji su migrirali u Nemačku tokom šezdesetih godina, u vreme posleratne obnove zemlje i koji su nakon završetka poslova trebali da se vrate u zemlju porekla; 2) *Aussiedler* – Nemci iz bivših sovjetskih republika, Poljske, Rumunije koji su tokom devedesetih godina migrirali u Nemačku; 3) izbeglice iz Iraka, Irana, Vijetnama, Avganistana, bivšeg SSSR-a i Jugoslavije koji su između 1985. i 1993. migrirali u Nemačku i pod relativno relaksiranim uslovima dobili državljanstvo, te se asimilovali i 4) migranti iz zemalja Evropske unije (pre svega Austrije), a zatim i SAD, kod kojih se ne može jednostavno utvrditi vremenska granica doseljavanja, a čiji su najčešći razlozi migriranja u Nemačku posao i brak³. U ovom radu, fokus je na migrantima iz prvoopisane grupe, *Gastarbeiter*, kojipredstavljaju najbrojniju i s obzirom na određene karakteristike, najzahtevniju grupu u pogledu socijalnog uključivanja. Imigracija ovih radnika vezuje se za tzv. *ekonomsko čudo* Federalne Republike Nemačke, kada su u razmaku od nekoliko godina

¹ Mark Levels, Jaap Dronkers and Gerbert Kraaykamp, "Immigrant Children's Educational Achievement in Western Countries: Origin, Destination, and Community Effects on Mathematical Performance", *American Sociological Review*, Vol. 73, No. 5, p. 835.

² "Education in Germany – An indicator-based report including an analysis of education and migration", *Konsortium Bildungsberichterstattung*, Bielefeld, 2007, p. 28.

³ Renee Reichl Luthra, *Assimilation in a new context: Educational attainment of the immigrant second generation in Germany*, Institute for Social and Economic Research (ISER), University of Essex, ISER Working Paper Series, No. 2010-21. Available from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/65936/1/632259515.pdf> (Accessed 19 January 2017), p. 5.

potpisani bilateralni sporazumi sa Italijom (1955), Španijom (1960), Grčkom (1960), Turskom (1961) i Jugoslavijom (1968). Kako bi bila privučena relativno jeftina i nekvalifikovana radna snaga, *Gastarbeiter* su najčešće regrutovani iz ruralnih i najsiromašnijih delova zemalja porekla⁴. Inicijalna ideja bila je da radnici ostanu godinu dana u Nemačkoj te da se potom vrate svojim kućama. Međutim, ubrzo je postalo jasno da koncept *rotacije radne snage* i privremenog boravka neće biti održiv – mnogi *Gastarbeiter* koji su došli u zapadnu Nemačku doveli su svoje porodice sa sobom i radna migracija, prvobitno zamišljena kao privremena, postala je stalna⁵.

Ipak, svest o Nemačkoj kao društvu imigranata, dugo nije postojala⁶. Jedan od indikatora koji je skrenuo pažnju na brojnost populacije migrant-skog porekla i probleme sa kojima se suočavaju deca migranata jeste nisko postignuće nemačkih učenika na PISA 2000 testiranju⁷. Suočeni sa ispodprosečnim rezultatima i velikim pritiskom javnosti, brojni istraživači analizirali su situaciju u nemačkom obrazovnom sistemu⁸. Uočeno je da su u Nemačkoj najizraženije razlike u postignućima učenika različitog socijalno-ekonomskog statusa, u poređenju sa svim drugim zemljama učesnicama⁹. Pri tome su rezultati PISA studije pokazali da kod dece migranata postoji i jezički deficit,

⁴ Jaap Dronkers and Mannon de Heus, "Negative selectivity of Europe's guest-workers immigration? The educational achievement of children of immigrants compared with the educational achievement of native children in their origin countries" in: Eric de Corte and Jens Fenstad (eds.), *From information to knowledge; from knowledge to wisdom: Challenges and changes facing higher education in the digital age*, Portland Press, London, 2010, p. 89.

⁵ Inken Sürig and Maren Wilmes, *The Integration of the Second Generation in Germany – Results of the TIES Survey on the Descendants of Turkish and Yugoslavian Immigrants*, IMISCOE Research Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015, p. 17.

⁶ Anne Sliwka, "From homogeneity to diversity in German education" in: Tracey Burns and Vannesa Shadoian Gersing (eds.), *Effective Teacher Education for Diversity: Strategies and Challenges*, OECD, Paris, 2010, p. 206.

⁷ PISA (engl. *Programme for International Student Assessment*) je trenutno najveće međunarodno istraživanje u oblasti obrazovanja, realizuje se u organizaciji OECD-a, počev od 1997., na svake tri godine i predstavlja instrument procene postignuća učenika u oblasti čitalačke, matematičke i prirodno-naučne pismenosti. (Rodžer Dejl i Suzan Robertson, „Globalne obrazovne politike“ u: Nikola Jejts (ur.). *Globalna socijalna politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, str. 231).

⁸ Aleksandra Maksimović, *Konkretizacija ciljeva vaspitanja i obrazovanja kroz nastavni program i proces*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2014, str. 112.

⁹ Jürgen Baumert, Cordula Artelt, Eckhard Klieme, Michael Neubrand, Manfred Prenzel, Ulrich Schiefele, Wolfgang Schneider, Klaus-Jürgen Tillmann, Manfred

kada je u pitanju znanje nemačkog jezika, koji se kasnije negativno odražava na razvoj njihovih kompetencija u drugim nastavnim predmetima¹⁰. Nalazi dobijeni ovim istraživanjem predstavljali su osnov za brojna ispitivanja koja su usledila o obrazovanju kao faktoru socijalnog uključivanja dece migrant-skog porekla u Nemačkoj.

SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I OBRAZOVANJE

Integracija, pod kojom se najuopštenije podrazumeva proces u kom migrant postaje deo (novog) društva, predstavlja cilj migracionih politika, dvostruko je povezana sa konceptom uključivanja. S jedne strane, s obzirom da su postojeći modeli integracije migranata predmet sve učestalijih kritika,¹¹ donosioci odluka nastoje da integraciju u praksi učine inkluzivnom i participatornom. Tako, u najširem smislu, koncept integracije „počinju da [...] menjaju drugi termini, naročito termini uključivanja i participacije”¹². S tim u vezi, socijalno uključivanje „smatra se korisnim za opisivanje procesa koji su zaista obuhvaćeni promovisanjem socijalne integracije. Socijalno uključivanje [...] jasno eliminiše konotaciju asimilacije koju neki povezuju sa terminom ‘integracije’ – ne žele svi pojedinci i/ili grupe u društvu da se ‘integrišu’ u glavne tokove, ali svi nastoje da budu uključeni”.¹³ S druge strane, uključivanje predstavlja jedan od instrumenata migracionih politika, zajedno sa zakonodavstvom (naročito onim koji reguliše spajanje porodice, dobijanje državljanstva i prava po osnovu boravišta, kao i anti-diskriminaciono zakonodavstvo) i tzv. participatornim procesima i demokratskim praksama. U tom kontekstu, instrumenti politika socijalnog uključivanja, na koje države stavljaju naglasak kada su mi-

Weiß (Hrsg.), *PISA 2000 – Die Länder der Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*, Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, Berlin, 2001, p. 40.

¹⁰ Susanne Worbs, “The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market”, *International Migration Review*, Vol. 37, No. 4, p. 1024.

¹¹ Koncept integracije kritikuje se sa stanovišta toga, da često implicira isključivu odgovornost migranata, a previđa odgovornost društva, kao i da je u njemu naglasak na „rasnim odnosima, kulturološkoj promeni i postupanju migranata, umesto na sistemskim barijerama koje se mogu nalaziti pred manjinama” (Sarah Spencer, *The Migration Debate*, Policy Press, Bristol, 2011, p. 202).

¹² Anja Rudiger and Sarah Spencer, *Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities – Policies to Combat Discrimination*, European Commission and OECD, Brussels, 2003, p. 5.

¹³ “Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration”, The United Nations, 2009. Available from: <http://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf> (Accessed 6 March 2017), p. 11.

granti u pitanju, nalaze se u oblastima zapošljavanja, obrazovanja, stanovanja i zdravlja.¹⁴ Time socijalno uključivanje zadobija značenje koje mu se uobičajeno pripisuje u teoriji i praksi socijalne politike.

U društvenim naukama, konceptu socijalnog uključivanja prethodio je diskurs o socijalnom isključivanju u delu francuskog sociologa Renea Lenoara (Rene Lenoir) koji je, početkom sedamdesetih godina, isključenima smatrao „one građane koji su odvojeni od glavnih tokova društva, usled faktora poput invaliditeta, mentalne bolesti i siromaštva”¹⁵. Od kraja naredne decenije, socijalno uključivanje dobilo je svoje mesto među političkim paradigmama u Francuskoj¹⁶, ušavši 1998. godine i u zakonodavstvo: „Francuzi su izvršili zakonsku kodifikaciju sprečavanja i suzbijanja socijalnih isključenosti, kao načina za podsticanje univerzalnog pristupa fundamentalnim ljudskim pravima”¹⁷. Vrlo brzo, koncept socijalnog uključivanja proširio se na veliki deo Evrope, naročito na Evropsku uniju, u kojoj je dodatno produbljen i operacionalizovan. Bez obzira na dinamičnost ovog koncepta, postalo je uopšteno prihvaćeno da socijalno uključivanje predstavlja proces u kom se obezbeđuju mogućnosti i resursi onima koji su pod rizikom od socijalnog isključivanja da učestvuju u potpunosti u životnom standardu i blagostanju koji se smatraju uobičajenima u društvu u kom žive, da učestvuju u većoj meri u donošenju odluka koje utiču na njihove živote, kao i da pristupe osnovnim pravima¹⁸. Nasuprot kompletnom učešću u svim aspektima života, koje se nalazi u fokusu definicija socijalnog uključivanja, socijalno isključivanje odnosi se na prepreke koje onemogućuju uključivanje. Posledično, socijalno uključivanje je i „multidimenzionalni proces koji ima za cilj ukidanje ekonomskih, socijalnih i kulturoloških granica između onih koji su uključeni i onih koji su isključeni,

¹⁴ Anja Rudiger and Sarah Spencer, *Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities – Policies to Combat Discrimination*, op. cit., p. 2.

¹⁵ Michael A. Peters and Tina A. C. Besley, „Social Exclusion / Inclusion: Foucault’s analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education”, *Open Review of Educational Research*, Vol. 1, No. 1, p. 104.

¹⁶ Mary Daly, „Assessing the EU approach to combating poverty and social exclusion in the last decade” u: Eric Marlier and David Natali (Eds.), *Europe 2020 – Towards a More Social EU?*, Peter Lang, Brussels, pp. 143–150.

¹⁷ Michael A. Peters and Tina A. C. Besley, *Social Exclusion / Inclusion: Foucault’s analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education*, op. cit., p. 106.

¹⁸ „Joint Report on Social Inclusion 2004”, European Commission, Luxembourg, 2004, p. 10.

i činjenje tih granica propusnijima¹⁹. Granice i/ili razlike između migranata i domaćeg stanovništva, po pravilu su brojne – etničke, religijske, jezičke, vrednosne. Posledično, (čak i legalni) migranti često su „žrtve viktimizacije, rasizma, ksenofobije i socijalnog isključivanja, bez ikakve ili sa minimalnom participacijom, uticajem ili komunikacijom sa procesima u društvu”²⁰. U izveštajima Evropske unije o socijalnom uključivanju, migranti se konstantno identifikuju kao tzv. vulnerabilna društvena grupa²¹, i to u različitim dimenzijama: često su geografski marginalizovani i žive u lošim stambenim uslovima; otežan im je pristup tržištu rada; ne mogu da ostvare pravo na zdravstvenu zaštitu i socijalne usluge. Dimenzija obrazovanja, koje predstavlja najefektivniji kanal vertikalne društvene pokretljivosti, takođe pokazuje brojne nedostatke: „Iako se obrasci među državama razlikuju, deca migrantskog porekla (bez obzira na to, da li su prva, druga ili treća generacija migranata) pokazuju tendenciju ka nižim obrazovnim postignućima, kao i što su pod većim rizikom od prevremenog napuštanja škole od svojih vršnjaka koji nemaju migrantsko poreklo”²². S tim u vezi, značaj obrazovanja ne može se prenglasiti, a naročito značaj inkluzivnog obrazovanja, na onaj način na koji se ovaj koncept tumači na globalnom nivou.²³ Polazeći od prava svakog deteta na obrazovanje i obaveze škole da prihvati svako dete²⁴, „njegov cilj je eliminisanje isključivanja, koje je posledica negativnih stavova i nepostojanja odgovora na različitosti po osnovu rase, ekonomskog statusa, društvene klase, etničkog porekla,

¹⁹ “Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration”, The United Nations, op. cit., p. 12.

²⁰ Isto, p. 27.

²¹ „Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji”, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2014, str. 44.

²² Barbara Janta and Emma Harte, *Education of Migrant Children: Education Policy Responses for the inclusion of migrant children in Europe*, RAND Corporation, Santa Monica and Cambridge, 2016, p. 3.

²³ Na nacionalnim nivoima, po pravilu, ovaj termin koristi se za označavanje onoga što se na globalnom označava specijalnim obrazovanjem. (Michael A. Peters and Tina A. C. Besley, *Social Exclusion / Inclusion: Foucault’s analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education*, op. cit., p. 109).

²⁴ Ovo pravo regulisano je, između ostalog Konvencijom o pravima deteta Ujedinjenih nacija u članu 28. „Konvencija o pravima deteta”, The United Nations, 1989, Available from: [https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf) (Accessed 7 March 2017), p. 22.

jezika, religije, pola, seksualne orijentacije i sposobnosti"²⁵. Posledično, inkluzivno obrazovanje u svom širem značenju, odnosi se na uključivanje svih, u različite forme i na različite nivoe obrazovanja, u svrhu podsticanja socijalnog uključivanja²⁶. U praksi, ono se prevodi u otvorenost obrazovnih programa za zahteve zajednice, smanjivanje regionalnih razlika u dostupnosti škola, razlika u njihovoj opremljenosti i kvalitetu nastave.

OBRAZOVANJE MIGRANATA U NEMAČKOJ

U relevantnoj literaturi istaknuto je da su određene karakteristike obrazovnih sistema značajan činilac koji se odražava na postignuća učenika²⁷. Obrazovni sistem u Nemačkoj karakterišu dve stavke: prvo, obrazovanje je pod ingerencijom pokrajina (*Länder*), a ne savezne republike; drugo, selekcija učenika u srednje škole vrši se veoma rano, na osnovu njihovih obrazovnih postignuća u osnovnoj školi²⁸.

Nemačka je savezna država koja se sastoji od 16 pokrajina. Iako na nacionalnom nivou postoji Ministarstvo obrazovanja i nauke (Bundes Ministerium für Bildung und Forshung) njegova uloga je formalna, dok se obrazovanjem i školskim sistemom bavi svako od 16 pokrajinskih ministarstava obrazovanja kojim koordinira nevladina *Stalna konferencija ministara obrazovanja i kulture (Kultusministerkonferenz, Ständige Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland, KMK)*²⁹. Bez obzira što na nivou pokrajina postoje manja odstupanja koja se odnose na uzrast u kom deca polaze u školu, u celini se nemački obrazovni sistem može podeliti na sledeće nivoe: predškolski, osnovni, srednji i tercijarni (Grafikon br. 1)³⁰.

²⁵ Michael A. Peters and Tina A. C. Besley, *Social Exclusion / Inclusion: Foucault's analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education*, op. cit., p. 109.

²⁶ Keith Topping and Sheelagh Maloney, *Inclusive Education*, RoutledgeFalmer, New York, 2005, p. 2.

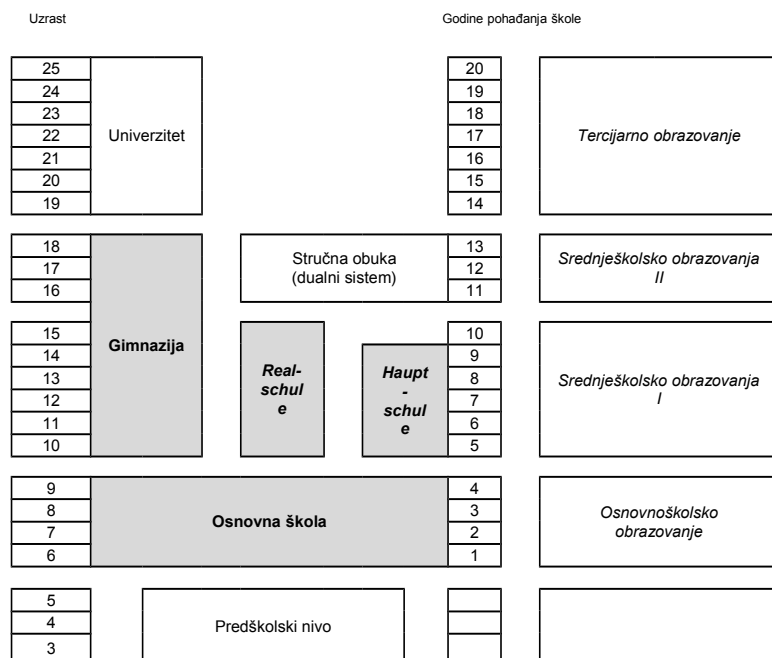
²⁷ Gülseli Baysu and Helga de Valk, "Navigating the school system in Sweden, Belgium, Austria and Germany: School segregation and second generation school trajectories", *Ethnicities*, Vol. 12, No. 6, p. 779.

²⁸ Janina Söhn and Veysel Özcan, "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", *Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1, p. 103.

²⁹ Susanne Worbs, *The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market*, op. cit., p. 1018.

³⁰ Cornelia Kristen, *Ethnic Differences in Educational Placement: The Transition from Primary to Secondary Schooling*, Arbeitspapiere, Mannheimer Zentrum für Europä-

Grafikon br. 1 Prikaz obrazovnog sistema u Nemačkoj

Predškolsko obrazovanje nije obavezno i pruža mogućnost uključivanja dece uzrasta od treće do šeste godine u vaspitno-obrazovni sistem. Osnovna škola obuhvata svu decu između šeste i desete godine života (odnosno u dve pokrajine dvanaeste). Osnovne škole su najčešće državne, i deca u najvećem broju slučajeva pohađaju školu koja je na najmanjoj udaljenosti od mesta njihovog stanovanja. Stoga se socijalno-ekonomske i etničke odlike okruženja ogledaju i u strukturi odeljenja u školama. Kada je u pitanju srednje obrazovanje, postoje tri vrste srednjih škola, a pohađanje svake od njih ima određene posledice po dalje obrazovanje i profesionalni razvoj. *Hauptshule* je najmanje zahtevna vrsta srednje škole, učenici je završavaju nakon pet godina, osposobljeni su za određene praktične/manuelne veštine, i već sa 15 godina se uključuju na tržište rada. *Realshule* takođe predstavlja srednju stručnu školu, u kojoj obrazovanje traje godinu dana duže od *Hauptshule*, i učenicima se nudi obrazovanje za širi spekter potencijalnih zanimanja (pre svega u oblasti administrativnih poslova). Gimnazije predstavljaju najzahtevniji tip srednjih škola, traju 8 ili 9

godina, i jedino ovaj tip škola omogućava polaganje maturalnog ispita (*Abitur*) koji je nužan uslov za upis na tercijarni nivo obrazovanja, odnosno na fakultet ili visoku školu strukovnih studija³¹.

Prekretnicu u obrazovanju učenika u Nemačkoj predstavlja kraj osnovne škole, kada se donosi odluka o srednjoj školi koju će pohađati³². Ta odluka zasniva se na dotadašnjim ocenama učenika i to pre svega iz matematike i nemačkog jezika, željama roditelja, i najznačajnije – preporuci učitelja. Među nemačkim pokrajinama, preporuka učitelja ima različit stepen obaveznosti, ali najčešće se roditelji time rukovode prilikom izbora tipa srednje škole. Kao ilustracija, može se navesti praksa u pokrajini Baden Virtemberg (Baden-Württemberg), koja je specifična po tome što roditelji imaju veoma ograničene opcije za delovanje, ukoliko se ne slože sa preporukom učitelja – u tom slučaju učenici moraju da polažu eksterne ispite ili proveru njihovog znanja i dalju selekciju vrše brojne obrazovne komisije. Ovakav pristup predstavlja najradikalniji primer obavezujuće preporuke učitelja za upis srednje škole, ali odslikava tendenciju koja postoji u nemačkom obrazovnom sistemu, a to je da roditelji treba da uvažavaju odluku učitelja o daljem obrazovanju deteta³³.

Brojni istraživači kritički preispituju ovakav prelazak iz osnovne u srednju školu i često taj proces opisuju kao veoma rigidan i restriktivan³⁴. Različite analize pokazuju da dete koje vodi poreklo iz porodice višeg socijalnog statusa u proseku ima tri puta veće šanse da upiše gimnaziju³⁵ i čak 7,4 puta veće šanse da kasnije studira, u odnosu na dete iz porodice niskog socijalno-ekonomskog statusa³⁶. Štaviše, ovakav trend nepromenjen opstaje decenijama: i

³¹ Susanne Worbs, *The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market*, op. cit., p. 1019.

³² Janina Söhn and Veysel Özcan, *The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany*, op. cit., p. 108.

³³ Cornelia Kristen, *Ethnic Differences in Educational Placement: The Transition from Primary to Secondary Schooling*, op. cit., p. 4.

³⁴ Gülseli Baysu and Helga de Valk, *Navigating the school system in Sweden, Belgium, Austria and Germany: School segregation and second generation school trajectories*, op. cit., p. 778.

³⁵ Kao najekstremniji, može se navesti primer Bavarske, u kojoj dete koje potiče iz porodice više srednje klase ima čak 10 puta veće šanse da upiše gimnaziju u odnosu na dete iz porodice nižeg socijalnog statusa. (Rainer Geißler, „Die Metamorphose der Arbeitertochter zum Migrantensohn. Zum Wandel der Chancenstruktur im Bildungssystem nach Schicht, Geschlecht, Ethnie und deren Verknüpfungen“ in: Peter A. Berger und Heike Kahlert (Hg.), *Institutionalisierte Ungleichheiten. Wie das Bildungswesen Chancen blockiert*. Weinheim und München: Juventa 2005, p. 77.)

³⁶ Annelie Stompe, *Armut und Bildung: PISA im Spiegel sozialer Ungleichheit*, Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien an der Humboldt Universität Berlin, Heft

nalazi dobijeni osamdesetih godina pokazali su da fakultet upisuje preko 82% dece lekara, advokata i pripadnika sličnih zanimanja, potom oko polovina dece službenika i samo 7% dece čiji roditelji pripadaju tzv. *radničkoj klasi*³⁷.

U tom kontekstu ne iznenađuju podaci koji ukazuju na to da deca migrantskog porekla imaju niže ocene iz predmeta u kojima se postignuće smatra relevantnim za upis u srednju školu (nemački i matematika) kao i da od strane učitelja značajno više dobijaju preporuke za upis u *Hauptshule* ili čak specijalne škole, u odnosu na zastupljenost preporuka za nastavak školovanja u *Realshule* ili u gimnazijama, u poređenju sa njihovim vršnjacima koji nemaju migrantsko poreklo³⁸. Ovakva situacija rezultira time da samo 7% dece migranata nakon osnovne škole upiše gimnaziju.³⁹

Dalja analiza pokazuje da i između dece migrantskog porekla postoje razlike s obzirom na etničku pripadnost: posebno loše preporuke za upis u srednju školu dobijaju deca turskog i italijanskog porekla, oni se duplo češće upisuju u *Hauptshule* u odnosu na njihove drugove iz odeljenja koji su Nemci, dok se deca koja vode poreklo iz bivših jugoslovenskih republika u 60% slučajeva upisuju u *Hauptshule*, dok se ostatak podjednako raspoređuje u *Realshule* i u gimnazije. Sa druge strane, deca poreklom iz Grčke i Španije postižu podjednako dobre, a u nekim slučajevima i bolje rezultate u odnosu na Nemce. Slični su rezultati i kada su u pitanju školske ocene. Pri tome, iako deca migrantskog porekla postižu bolji uspeh iz matematike u poređenju sa ocenama koje imaju iz nemačkog, oni najčešće iz oba predmeta pokazuju slabije rezultate od drugova iz razreda koji nisu migranti. I u ovom slučaju deca poreklom iz Turske i Italije imaju posebno niska postignuća: deca nemačkog porekla pet puta češće od njih imaju najvišu ocenu iz nemačkog i dva puta češće iz matematike. Učenici poreklom iz bivših jugoslovenskih republika imaju nešto bolja postignuća⁴⁰.

29-30/2005. Available from <https://www.gender.hu-berlin.de/de/publikationen/gender-bulletins/bulletin-texte/texte-29-30/bulletin-texte-29-und-30> (Accessed 21 December 2016), p. 132.

³⁷ Rainer Geißler, *Die Metamorphose der Arbeitertochter zum Migrantensohn. Zum Wandel der Chancenstruktur im Bildungssystem nach Schicht, Geschlecht, Ethnie und deren Verknüpfungen*, op. cit., p. 75.

³⁸ Inken Sürig and Maren Wilmes, *The Integration of the Second Generation in Germany – Results of the TIES Survey on the Descendants of Turkish and Yugoslavian Immigrants*, op. cit., p. 42.

³⁹ Sylke Viola Schnepf, "Immigrants' educational disadvantage: an examination across ten countries and three surveys", *Journal of Population Economics*, Vol. 20, p. 543.

⁴⁰ Cornelia Kristen, *Ethnic Differences in Educational Placement: The Transition from Primary to Secondary Schooling*, op. cit., p.1.

Ovako značajne razlike u vrsti srednje škole koju upisuju deca migrantskog i nemigrantskog porekla se samo više produbljuju u kasnijem periodu. Na primer, prateći ukupnu dužinu školovanja učenika u Nemačkoj, uključujući i visoko obrazovanje, uočeno je da se Nemci školuju 12,1, godinu, Španci 9,5, Grci 8,9, Italijani 8, deca iz bivše Jugoslavije 8 i Turci 7,6 godina. Pri tome, 47% Nemaca završava najmanje gimnaziju, a samo 6% nema nikakvu diplomu. Sa druge strane, samo 6% Turaka završava gimnaziju, a 43% ne stekne nikakvu diplomu⁴¹.

Ipak, istraživači naglašavaju da ovi podaci ne ukazuju na etničku diskriminaciju u nemačkim školama, već da ih treba interpretirati sa aspekta opštijih nejednakosti koje postoje među grupama učenika – u smislu značaja nejednakosti u socijalno-ekonomskom poreklu po razlike u obrazovnim postignućima⁴². Pri tome učenici migrantskog porekla najčešće potiču iz porodica niskog socijalno-ekonomskog statusa.

PREPREKE I PRILIKE ZA UKLJUČIVANJE DECE MIGRANATA POSREDSTVOM OBRAZOVNOG SISTEMA

Osnovna istraživačka namera analize obrazovanja kao faktor socijalnog uključivanja i/ili isključivanja je isticanje prepreka sa kojima se deca migrantskog porekla suočavaju u obrazovnom sistemu u Nemačkoj, kao i prilika za promenu njihovog položaja.

Kao najčešći faktor niskih obrazovnih postignuća dece migranata navodi se nedovoljno poznavanje nemačkog jezika, povezano sa tim da ova deca u kući govore neki drugi jezik, te da ni njihovi roditelji ne znaju (dobro) nemački⁴³. Deca iz migrantskih zajednica uglavnom odrastaju u vrlo homogenim grupama, u kojima vlada visoka etnička segregacija, koja se tokom školovanja dalje prenosi. Naime, migranti su najčešće grupisani u nepriviligovanim delovima grada blizu industrijskih zona zbog poslova koji obavljaju. Deca u ovim zajednicama nekada nemaju ni potrebu da nauče nemački u ranom detinjstvu, jer se u svakodnevnom životu, prilikom odlaska u prodavnicu ili posete prijateljima, služe svojim maternjim jezikom, koji govore svi u njih-

⁴¹ Ira N. Gang and Klaus F. Zimmermann, "Is Child like Parent?", *Educational Attainment and Ethnic Origin*, Vol. 35, No. 3, pp. 553.

⁴² Elke Lüdemann and Guido Schwerdt, "Migration background and educational tracking – Is there a double disadvantage for second-generation immigrants?", *Journal of Population Economics*, Vol. 26, No. 2, p. 457.

⁴³ Anthony F. Heath, Catherine Rothon and Elina Kilpi, "The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment", *Annual Review of Sociology*, Vol. 34, p. 222.

voj sredini. Pri tome, značajan broj dece migrantskog porekla nije obuhvaćen predškolskim obrazovanjem, jer se ono plaća, a i njihove majke su najčešće nezaposlene⁴⁴. Potom se deca upisuju u najbližu osnovnu školu, što znači u delu grada u kojem dominiraju migranti i time se nastavlja etnička segregacija u školama: preko 40% druge generacije Turaka i državljana bivše Jugoslavije išli su u osnovnu školu u kojoj je bilo više od polovine dece migrantskog porekla⁴⁵. Inken Kajm (Inken Keim) opisuje prilike u Manhajmu (Mannheim), gradu na jugozapadu zemlje, u kojem je koncentracija migranata toliko visoka da u nekim delovima i skoro svi vaspitači i učitelji imaju migrantsko poreklo i ističe da u takvim okolnostima, deca sa jedne strane nemaju priliku da nauče pravilno nemački jezik, a da nastavnici sa druge strane stalno spuštaju svoja očekivanja, jer je praksa pokazala da će se učenici teško snaći u školama van migrantskog dela grada⁴⁶. Time se produžava začarani krug (ne)obrazovanosti, jer se potom učenici upisuju u najbliže Haupschule, u kojima dominira druga generacija migranata i ostaju bez mogućnosti za dalje školovanje za neke složene i zahtevne profesije, a istovremeno nemaju priliku ni da unaprede svoj socijalni kapital druženjem sa mladima koji dolaze iz drugačijeg etničkog i socijalnog miljea.

Osim toga, u najvećem broju slučajeva postoje velike razlike između obrazovnih sistema u zemljama porekla i nemačkog obrazovnog sistema. Ovo govori u prilog tezi da jedan od razloga neuspeha dece migranata u nemačkim školama leži u tome što njihovi roditelji ne poznaju dobro nemački obrazovni sistem, niti kako da najbolje usmeravaju svoju decu u tom sistemu⁴⁷. Podrška deci migranata odnosila bi se i na poboljšanje saradnje između škola i roditelja učenika migranata: boljim informisanjem o nemačkom obrazovnom sistemu i unapređenjem interakcije među njima. Kada je reč o informisanju roditelja o mogućnostima za obrazovanje njihove dece, ukazuje se na značaj formiranja

⁴⁴ Maurice Crul, "Is Education the Pathway to Success? A Comparison of Second Generation Turkish Professionals in Sweden, France, Germany and The Netherlands", *European Journal of Education*, Vol. 50, no. 3, p. 335.

⁴⁵ Inken Sürig and Maren Wilmes, *The Integration of the Second Generation in Germany – Results of the TIES Survey on the Descendants of Turkish and Yugoslavian Immigrants*, op. cit., p. 35.

⁴⁶ Inken Keim, "Linguistic variation, style of communication and sociocultural identity: Case study of a migrant youth group in Mannheim, Germany" in: Vally Lytra and Jens Normann Jørgensen (eds.), *Multilingualism and Identities Across Contexts Cross-disciplinary perspectives on Turkish-speaking youth in Europe*, University of Copenhagen, Faculty of the Humanities, Copenhagen, 2008, p. 180.

⁴⁷ Anthony F. Heath, Catherine Rethon and Elina Kilpi, *The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment*, op. cit., p. 222.

i delovanja udruženja roditelja migranata koji bi posredovali u komunikaciji sa školom⁴⁸. Unapređenje interakcije škole i porodice ogleda se u učestalosti i efikasnosti sastanaka nastavnika i roditelja⁴⁹. Sa tim u vezi otvoreno je i pitanje uloge obrazovanja nastavnika u procesu socijalnog uključivanja migranata – sa jedne strane ukazuje se na moguće benefite ukoliko bi u školama bilo više nastavnika migrantskog porekla, dok se sa druge strane kritički preispituju programi obrazovanja nastavnika, sa ciljem da se utvrdi koliko adekvatno pripremaju buduće nastavnike za rad u multikulturalnoj sredini⁵⁰.

Konačno, veoma rana selekcija dece za upis u srednje škole, deci migranata ne daje priliku da se bolju integrišu u sistem i kompenzuju početne razlike⁵¹. Pri tome, specifično je da je u zemljama nemačkog govornog područja (Austrija i Nemačka), za razliku od većine zemalja OECD-a, osnovna škola poludnevna. U takvom sistemu deca ne provode mnogo vremena sa nastavnicima, ni tokom nastavnih, niti u vannastavnim aktivnostima, i očekuje se da im roditelji pomažu prilikom izrade domaćih zadataka⁵². Ali, relevantna istraživanja pokazuju da je veoma mali broj roditelja migranata, pre svega turskog porekla, u mogućnosti da kontroliše vreme provedeno u pisanju domaćih zadataka i njihov kvalitet⁵³.

ZAKLJUČAK

U obrazovnom sistemu u kom i najinteligentija deca teško mogu da se upišu na fakultet ukoliko su njihovi roditelji neobrazovani⁵⁴, što je najčešće slučaj sa decom migranata, ističu se preporuke da obrazovna politika treba da ponudi više od jedne šanse detetu, kao i da mogućnost menjanja škole u skladu sa

⁴⁸ Janina Söhn and Veysel Özcan, *The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany*, op. cit., p. 117.

⁴⁹ Maurice Crul, "Snakes and Ladders in Educational Systems: Access to Higher Education for Second-Generation Turks in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 39, no. 9, pp. 1393.

⁵⁰ Anne Sliwka, *From homogeneity to diversity in German education*, op. cit., p. 215.

⁵¹ "Education in Germany – An indicator-based report including an analysis of education and migration", op. cit., p. 30.

⁵² Maurice Crul and Jens Schneider, "Children of Turkish immigrants in Germany and the Netherlands. The impact of differences in vocational and academic tracking systems", *Teachers College Records*, Vol. 111, No. 6. p. 1513.

⁵³ Maurice Crul, *Snakes and Ladders in Educational Systems: Access to Higher Education for Second-Generation Turks in Europe*, op. cit., p. 1393.

⁵⁴ Isto, p. 1397.

sposobnostima i postignućima učenika, treba da postane lakša i frekventnija⁵⁵. Prvobitni dizajn nemačke migracione politike i njena intencija da boravak radnika migranata bude privremen, a ne stalan, objašnjava ovaj izazov. On je povezan i sa naglaskom na radu i na zapošljavanju, odnosno na posledičnom integrisanju migranata u jednu od društvenih oblasti – tržište rada, uz zanemarivanje drugih. U ovom slučaju, obrazovni sistem ostao je na margini promena i spontanog prilagođavanja izmenjenim okolnostima, te bar posredno diskriminatoran prema deci migranata sa svojim kriterijumima.

U skladu sa tim, trebalo bi postaviti određena očekivanja u vezi sa promenom obrazovne politike, ali i sa politikama koje su u ovom slučaju povezane sa obrazovnom – politikom socijalnog uključivanja i politikom integracije migranata uopšteno. Na taj način, kojim bi se određeni programi i mere targetirali prema roditeljima dece migranata, u svrhu njihovog osnaživanja, mogao bi biti postignut dodatni efekat. On bi se mogao sastojati u realističnijim očekivanjima koja bi država i škole imali, u odnosu na roditelje migranata, da podrže decu u procesu obrazovanja⁵⁶, kao i što ne bi trebalo da skrene pažnju sa potrebe za obrazovnom reformom, koja bi kreirala transparentniji i pristupačniji obrazovni sistem, a ne sistem asimilovanja dece. Istovremeno, u ovom radu nesrazmerno veći naglasak na roditeljima, a ne i na drugim akterima (vršnjačkoj grupi i društvu) u sprezi je sa potenciranjem na tome, da se obrazovna „sudbina“ predeterminiše u komparativno previše ranom detetovom uzrastu, u kom je uticaj roditelja dominantan. Dodatno, u radu se ne ispituju u detalje razlike između etničkih grupa, dužina njihovog boravka, kao ni pol dece, s obzirom da bi ove varijable zahtevale produbljenija razmatranja.

S obzirom na specifične socijalne, ekonomske i porodične karakteristike u kojima odrasta druga generacija migranata u Nemačkoj, neophodna je dodatna podrška obrazovnog sistema da bi ovi mladi dobili šansu za kvalitetno obrazovanje i kasnije zaposlenje⁵⁷. Prilike za unapređenje socijalnog uključivanja migranata ogledaju se, na prvom mestu, u razvijanju i jačanju

⁵⁵ Annelie Stompe, *Armut und Bildung: PISA im Spiegel sozialer Ungleichheit*, op. cit., p. 142.

⁵⁶ Istovremeno, niska obrazovna postignuća roditelja migranata u Nemačkoj (nekvalifikovana radna snaga), čak i u slučaju napretka njihove dece u školskom sistemu, mogu i dalje imati za posledicu lošije obrazovne performanse dece migranata, u poređenju sa nemigrantskom decom. (Christian Dustmann and Albrecht Glitz, "Migration and Education" in: Eric Hanushek, Stephen Machin and Ludger Woessmann (eds.), *Handbook of the Economics of Education*, North Holland, Amsterdam, 2011, p. 398.)

⁵⁷ Charles Hirschman, "The educational enrollment of immigrant youth: a test of the segmented-assimilation hypothesis", *Demography*, Vol. 38, No. 3, p. 335.

jezičkih kompetencija⁵⁸. Specifičnije mere uključivanja migrantske dece u programe osnaživanja jezičkih kompetencija ne bi trebalo da budu na štetu učenja sopstvenog jezika, iako treba da se organizuju u pravcu povećanja obuhvata dece migrantskog porekla ranim programima predškolskog obrazovanja. Kako migrantske porodice najčešće nemaju dovoljno resursa (materijalnih i nematerijalnih) da pomognu deci u procesu učenja nemačkog jezika, veliki je značaj uključivanja dece u obrazovni sistem od najranijeg detinjstva, već na nivou jaslenog uzrasta, jer su predškolske ustanove jedine institucije koje mogu ispuniti ovaj zadatak. U tom kontekstu važno je promovisanje upisa dece u predškolsko obrazovanje, kao i korigovanje cene tih usluga s obzirom na ekonomski status porodice⁵⁹. Čini se da bi bile značajne i kompleksnije reforme kasnijeg obrazovnog sistema: organizovanje celodnevnih školskih aktivnosti na nivou osnovne škole čime bi deci migrantskog porekla bila omogućena podrška tokom procesa učenja i izrade domaćih zadataka. Dalje prilike za uključivanje i ostvarivanje boljih postignuća mladih migranata u obrazovnom sistemu Nemačke kreću se u pravcu kreiranja dodatnih obrazovnih programa i dodeljivanja stipendija za darovitu decu iz neprivilgovnih sredina, kao i na promovisanje pozitivnih modela – uspešnih visokoobrazovanih pojedinaca migrantskog porekla. Sa druge strane, nužna je i promena obrazovanja nastavnika, u smislu njihove adekvatnije pripreme za rad sa odeljenjima koja jesu, a biće sve više, kulturološki, lingvistički i socijalno heterogenija nego što je to bio slučaj u prošlosti. Da bi se takve preporuke ostvarile, neophodna je saradnja nastavnika, roditelja i kreatora obrazovne politike u pravcu uspešne participacije dece migrantskog porekla u obrazovni, ali i širi društveni sistem.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Baumert, Jürgen, Artelt, Cordula, Klieme, Eckhard, Neubrand, Michael, Prenzel, Manfred, Schiefele, Ulrich, Schneider, Wolfgang, Tillmann, Klaus-Jürgen und Weiß, Manfred (Hrsg.), *PISA 2000 – Die Länder der Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*, Max-Planck-Institut für Bildungsforschung, Berlin, 2001.
- [2] Baysu, Gülseli and de Valk, Helga, "Navigating the school system in Sweden, Belgium, Austria and Germany: School segregation and second generation school trajectories", *Ethnicities*, Vol. 12, No. 6, pp. 776–799.

⁵⁸ "Zentrale Ergebnisse der Sinus-Studie über Migranten-Milieus in Deutschland", *Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend*, Berlin, 2008, p. 4.

⁵⁹ Janina Söhn and Veysel Özcan, *The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany*, op. cit., p. 117.

- [3] Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, "Zentrale Ergebnisse der Sinus-Studie über Migranten-Milieus in Deutschland", Berlin, 2008, pp. 1–6.
- [4] Crul, Maurice, "Is Education the Pathway to Success? A Comparison of Second Generation Turkish Professionals in Sweden, France, Germany and The Netherlands", *European Journal of Education*, Vol. 50, No. 3, pp. 325–339.
- [5] Crul, Maurice, "Snakes and Ladders in Educational Systems: Access to Higher Education for Second-Generation Turks in Europe", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 39, No. 9, pp. 1383–1401.
- [6] Crul, Maurice and Schneider, Jens, "Children of Turkish immigrants in Germany and the Netherlands. The impact of differences in vocational and academic tracking systems", *Teachers College Records*, Vol. 111, No. 6. pp. 1508–1527.
- [7] Daly, Mary, "Assessing the EU approach to combating poverty and social exclusion in the last decade" in: Eric Marlier and David Natali (Eds.), *Europe 2020 – Towards a More Social EU?*, Peter Lang, Brussels, pp. 143–162.
- [8] Dejl, Rodžer i Robertson. Suzan, „Globalne obrazovne politike" u: Nikola Jejts (ur.). *Globalna socijalna politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, str. 231–258.
- [9] Dronkers, Jaap and de Heus, Mannon, "Negative selectivity of Europe's guest-workers immigration? The educational achievement of children of immigrants compared with the educational achievement of native children in their origin countries" in: Eric de Corte and Jens Fenstad (eds.), *From information to knowledge; from knowledge to wisdom: Challenges and changes facing higher education in the digital age*, Portland Press, London, 2010, pp. 88–104.
- [10] Dustmann, Christian and Glitz, Albrecht, "Migration and Education" in: Eric Hanushek, Stephen Machin and Ludger Woessmann (eds.), *Handbook of the Economics of Education*, North Holland, Amsterdam, 2011, pp. 327–439.
- [11] European Commission, "Joint Report on Social Inclusion 2004", Luxembourg, 2004.
- [12] Gang, N. Ira and Zimmermann, F. Klaus, "Is Child like Parent?", *Educational Attainment and Ethnic Origin*, Vol. 35, No. 3, pp. 550–569.
- [13] Geißler, Rainer, „Die Metamorphose der Arbeitertochter zum Migrantensohn. Zum Wandel der Chancenstruktur im Bildungssystem nach Schicht, Geschlecht, Ethnie und deren Verknüpfungen" in Peter A. Berger und Heike Kahlert (Hg.): *Institutionalisierte Ungleichheiten. Wie das Bildungswesen Chancen blockiert*, Weinheim und München: Juventa 2005, pp. 71–100.
- [14] Heath, F. Anthony, Rethon, Catherine and Kilpi, Elina "The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment", *Annual Review of Sociology*, Vol. 34, pp. 211–235.
- [15] Hirschman, Charles, "The educational enrollment of immigrant youth: a test of the segmented-assimilation hypothesis", *Demography*, Vol. 38, No. 3, pp. 317–336.

- [16] Janta, Barbara and Harte, Emma, *Education of Migrant Children: Education Policy Responses for the inclusion of migrant children in Europe*, RAND Corporation, Santa Monica and Cambridge, 2016.
- [17] Keim, Inken, "Linguistic variation, style of communication and sociocultural identity: Case study of a migrant youth group in Mannheim, Germany" in: Vally Lytra and Jens Normann Jørgensen (eds.), *Multilingualism and Identities Across Contexts Cross-disciplinary perspectives on Turkish-speaking youth in Europe*, University of Copenhagen, Faculty of the Humanities, Copenhagen, 2008, pp.178–226.
- [18] Konsortium Bildungsberichterstattung, "Education in Germany – An indicator-based report including an analysis of education and migration", Bielefeld, 2007, pp. 28–34.
- [19] Kristen, Cornelia, *Ethnic Differences in Educational Placement: The Transition from Primary to Secondary Schooling*, Arbeitspapiere, Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Mannheim, 2000. Available from <http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp-32.pdf> (Accessed 20 January 2017), pp. 1–22.
- [20] Levels, Mark, Dronkers, Jaap and Kraaykamp, Gerbert, "Immigrant Children's Educational Achievement in Western Countries: Origin, Destination, and Community Effects on Mathematical Performance", *American Sociological Review*, Vol. 73, No. 5, pp. 835–853.
- [21] Luthra, Reichl Renee, *Assimilation in a new context: Educational attainment of the immigrant second generation in Germany*, Institute for Social and Economic Research (ISER), University of Essex, ISER Working Paper Series, No. 2010–21. Available from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/65936/1/632259515.pdf> (Accessed 19 January 2017), p. 1–66.
- [22] Lüdemann, Elke and Schwerdt, Guido, "Migration background and educational tracking – Is there a double disadvantage for second-generation immigrants?", *Journal of Population Economics*, Vol. 26, No. 2, pp. 455–481.
- [23] Maksimović, Aleksandra, *Konkretizacija ciljeva vaspitanja i obrazovanja kroz nastavni program i proces*, doktorska teza, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2014.
- [24] Peters, A. Michael and Besley, A. C. Tina, "Social Exclusion / Inclusion: Foucault's analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education", *Open Review of Educational Research*, Vol. 1, No. 1, p. 99–115.
- [25] Rudiger, Anja and Spencer, Sarah, *Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities – Policies to Combat Discrimination*, European Commission and OECD, Brussels, 2003.
- [26] Schnepf, Sylke Viola, "Immigrants' educational disadvantage: an examination across ten countries and three surveys", *Journal of Population Economics*, Vol. 20, pp. 527–545.

- [27] Sliwka, Anne, "From homogeneity to diversity in German education" in: Tracey Burns and Vannesa Shadoian Gersing (eds.), *Effective Teacher Education for Diversity: Strategies and Challenges*, OECD, Paris, 2010, pp. 205–217.
- [28] Söhn, Janina and Özcan, Veysel, "The Educational Attainment of Turkish Migrants in Germany", *Turkish Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 101–124.
- [29] Spencer, Sarah, *The Migration Debate*, Policy Press, Bristol, 2011.
- [30] Stompe, Annelie, *Armut und Bildung: PISA im Spiegel sozialer Ungleichheit*, Bulletin – Texte. Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien an der Humboldt Universität Berlin. Heft 29-30/2005. Available from <https://www.gender.hu-berlin.de/de/publikationen/gender-bulletins/bulletin-texte/texte-29-30/bulletin-texte-29-und-30>, (Accessed 21 December 2016) pp. 132–144.
- [31] Sürig, Inken and Wilmes, Maren, *The Integration of the Second Generation in Germany – Results of the TIES Survey on the Descendants of Turkish and Yugoslavian Immigrants*, IMISCOE Research Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015.
- [32] The United Nations, "Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration", 2009. Available from: <http://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf> (Accessed 6 March 2017).
- [33] The United Nations, „Konvencija o pravima deteta“, 1989, Available from: [https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf) (Accessed 7 March 2017).
- [34] Topping, Keith and Maloney, Sheelagh, *Inclusive Education*, RoutledgeFalmer, New York, 2005.
- [35] Vlada Republike Srbije, „Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključenju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji“, Beograd, 2014.
- [36] Worbs, Susanne, "The Second Generation in Germany: Between School and Labor Market", *International Migration Review*, Vol. 37, No. 4, pp. 1011–1038.

Natalija Perišić
Aleksandra Maksimović

EDUCATION OF MIGRANT CHILDREN AS THE FACTOR
OF SOCIAL EXCLUSION – CASE STUDY OF GERMANY

Abstract

Education represents one of the most important dimensions of social inclusion, while migrants are often subjected to exclusion in the important domains of social life. The aim of this paper is to analyze educational achievements of children of migrants who have been coming to Germany since the 1960s in order to stay for a short period of time, but remained to reside permanently in the country. The introductory part of the paper contains a brief explanation of the topic, followed by theoretical considerations of the links between social inclusion and education. Education in Germany, with an emphasis on the education of children with migrant background, is described in a separate section, as well as the obstacles and opportunities for the inclusion of migrant children into the education system of Germany. The paper represents a case study and is based on the qualitative content analysis of documents of the German educational system and educational outcomes of migrant children.

Key words:

migrant children, Germany, education, migrant parents, social exclusion, social inclusion, schooling

Suzana Mihajlović Babić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Antipotčinjavajuća praksa u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć – prepreke i mogućnosti

Apstrakt

Pomeranje fokusa sa individualnih na strukturne uzroke kreiranja i održavanja siromaštva je aktuelno poslednjih decenija. U ovom procesu ključnu ulogu imaju socijalne službe koje u neposrednom kontaktu sa korisnicima socijalne zaštite imaju zadatak da unaprede njihov položaj u društvu. Osnovna tvrdnja ovog rada je da aktuelni nacionalni sistem novčane socijalne pomoći u Srbiji kreira i održava opresivnu praksu u radu sa siromašnim korisnicima. U radu će biti analiziran mehanizam ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć od podnošenja do odobravanja zahteva; sistematizovane i analizirane institucionalne i sistemske prepreke za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć; detektovani elementi opresivne prakse u centrima za socijalni rad u radu sa siromašnima. Nalazi upućuju na to da postoje višestruke prepreke na relacijama sistem-korisnik i stručni radnik-korisnik koje onemogućavaju primenu antipotčinjavajuće prakse u praksi.

Ključne reči:

opresija, siromaštvo, novčana socijalna pomoć, antipotčinjavajuća praksa

* suzana.mihajlovic@fpn.bg.ac.rs

UVOD

Počevši od Strategije smanjenja siromaštva iz 2003. godine, siromaštvo u Srbiji se počelo posmatrati kao višedimenzionalni fenomen koji pored zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba podrazumeva i širi spektar prava koja mogu biti ugrožena građanima u siromaštvu. Novi socijalni rizik – socijalna isključenost uvrštena je potom u novi Zakon o socijalnoj zaštiti iz 2011. godini koji upravo koristi ovaj koncept za definisanje sistema socijalne zaštite. U Zakonu se sistem socijalne zaštite određuje kao delatnost čiji je cilj: „pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti”¹. Od 2010. godine primenjuje se i merenje siromaštva prema dohotku u skladu sa SILC metodologijom Evropske unije, pri čemu se siromaštvo izračunava po konceptu relativnog siromaštva. Opredeljenost ka osnaživanju korisnika da samostalno obezbeđuje egzistenciju i promovisanje nezavisnosti korisnika od socijalnih službi postavljeni su kao neki od ciljeva sistema socijalne zaštite. Sa druge strane, pored ovih izmena zadržan je stav da je smisao materijalne podrške siromašnima postizanje minimuma za egzistenciju, kao i insistiranje na odgovornosti svakog pojedinca da zadovolji sopstvene i potrebe njegove porodice, dok se ona garantuje spremnošću korisnika da se uključi u mere socijalne uključenosti koje donese Vlada Republike Srbije², ukoliko postane korisnik sistema socijalne zaštite. Ovakav sistem socijalne zaštite siromašnih je nastao kao kompromis spoljnopolitičkog faktora usled uključenosti Srbije u proces pristupanja Evropskoj uniji iz neophodnosti uvrštavanja socijalnog uključivanja u javne politike i unutrašnje reforme postojećeg sistema putem novih programa usmerenih ka razvoju međusektorske saradnje koja bi pokrivala više dimenzija socijalne isključenosti.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku rizik od siromaštva iznosio je 25,4% stanovništva u 2014. i 2015. godini, dok je stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti u 2015. godini iznosila 41,3%³. Stopa rizika od siromaštva u Srbiji, prema Anketi o prihodima i uslovima života u 2013. godini, iznosila je 24,5% na nacionalnom nivou i kretala se od 11,6% u Beogradskom regionu do 31% u regionu Južne i Istočne Srbije⁴. Karakteristike

1 Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, član 2.

2 Isto, članovi 8 i 80.

3 Republički zavod za statistiku, *Siromaštvo i socijalna nejednakost u Republici Srbiji, 2015*, Dostupno preko: http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/06/78/PD10_084_srb_2015.pdf, (Posećeno 20. decembra 2016. godine), str. 1–2.

4 Republički zavod za statistiku i Svetska banka, *Mapa siromaštva u Srbiji*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd. Dostupno preko: <http://>

siromaštva ostale su neizmenjene od 2000. godine ukoliko se uporede raniji nalazi autora, iako su koristili koncept apsolutnog siromaštva. Najveća stopa siromaštva bila je zabeležena u ruralnim sredinama, višočlanim domaćinstvima, kod dece i mlađe populacije i kod lica sa nižim stepenom obrazovanja i nezaposlenih lica.⁵

Sistem socijalne sigurnosti u Srbiji koji se odnosi na socijalnu zaštitu siromašnih zasniva se na programu materijalne podrške siromašnima u vidu novčane socijalne pomoći. Ovo je osnovni nacionalni program koji je usmeren na siromašnu populaciju, iako država na republičkom nivou sprovodi još neke targetirane programe za specifične populacije koje su izložene rizicima od siromaštva (na primer, dečiji dodatak). Novčana socijalna pomoć se ostvaruje preko centara za socijalni rad koji imaju neposrednu ulogu u ostvarivanju prava korisnika. Republičkim propisima centrima za socijalni rad je dodeljena uloga administriranja zahteva na lokalnom nivou, dok se finansiranje pomoći obezbeđuje iz republičkog budžeta. Centri za socijalni rad predstavljaju osnovnu ustanovu socijalne zaštite za ostvarivanje prava na materijalnu podršku siromašnim građanima. Uprkos tome što je u riziku od siromaštva četvrtina stanovništva, korisnici ovog prava čine udeo od 3,6% u opštoj populaciji, dok je zabeležen porast broja korisnika koji se kretao od 97 634 u 2012. godini do 105 064 u 2015. godini.⁶

Iako je poslednjih godina intenzivirano nastojanje da se stvore pretpostavke za oslobađanje korisnika potčinjenog položaja uzrokovanog siromaštvom i zavisnosti od socijalnih službi, osnovno istraživačko pitanje ovog rada jeste da li postoji promena u pristupu u praksi od tradicionalnog rada sa siromašnima prema antipotčinjavajućoj praksi. Osnovna tvrdnja koja će biti zastupana u ovom radu jeste da se antipotčinjavajuća praksa ne primenjuje u socijalnim službama koje pružaju usluge siromašnima, odnosno u centrima za socijalni rad (u daljem tekstu CSR) u radu sa siromašnim građanima koji podnose zahtev ili su već ostvarili pravo na novčanu socijalnu pomoć (u daljem tekstu NSP). Pretpostavke su i da: a) pravila i procedure uspostavljene na nacionalnom nivou u procesu upućivanja i obrade zahteva potencijalnih

socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/10/Mapa-siromastva-u-Srbiji.pdf, (Posećeno 12. januara 2017. godine), str. 25.

⁵ Pogledati: Boško Mijatović, *Siromaštvo u Srbiji u 2014. godini*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2015; Boško Mijatović, *Siromaštvo u Srbiji 2011, 2012. i 2013.*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd, 2014; Drenka Vuković, *Socijalna sigurnost*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.

⁶ Republički zavod za statistiku, *Republika Srbija – profil*, Dostupno preko: http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Republika%20Srbija_EURSRB.pdf, (Pristupljeno 18. januara 2017. godine), str. 10.

korisnika za ovom vrstom materijalne podrške kreiraju opresivnu praksu na relaciji sistem – korisnik; b) profesionalno učešće stručnih radnika kreira i održava opresivnu praksu na relaciji stručni radnik – korisnik. U cilju dokazivanja gorenavedenih tvrdnji u daljem tekstu će najpre biti objašnjene osnovne postavke antipotčinjavajućeg pristupa u radu socijalnih službi sa siromašnima, zatim sledi analiza procedura i pravila uspostavljenih na nacionalnom nivou u ostvarivanju prava na NSP, kao i analiza pristupa stručnih radnika prema korisniku u cilju korišćenja svih raspoloživih programa i usluga namenjenih siromašnoj populaciji. Analiza će biti sprovedena uvidom u zakonodavne propise kojima se uređuje ostvarivanje prava na NSP, kao i u skorija istraživanja sprovođenja NSP kao vrste materijalne podrške siromašnoj populaciji u praksi.

ANTIPOTČINJAVAJUĆA PRAKSA I SIROMAŠTVO

Antirasistički i feministički pokreti tokom 20. veka prepoznali su strukturne uzroke problema sa kojima se suočavaju populacije koje su zastupali, kao i neophodnost radikalne izmene sistema, naročito sistemskih praksi ustanovljenih u socijalnim službama. U drugoj polovini prošlog veka zagovornici antipotčinjavajuće prakse postaju i druge grupe u društvu izložene diskriminaciji, dok antipotčinjavajuća praksa kao pristup u okviru kritičke teorije socijalnog rada na teorijskom nivou počinje da se izučava u većoj meri tek krajem 20. veka, kada navedena formulacija ulazi u širu upotrebu.

Antipotčinjavajuću praksu možemo definisati kao radikalni pristup u socijalnom radu koji „poznaje humanističke i vrednosti socijalne pravde i uzima u obzir iskustva i stavove ljudi pod opresijom. Temelji se na razumevanju kako koncepti moći, opresije i nejednakosti određuju lične i strukturne odnose”⁷. Sa druge strane, pod opresijom se podrazumeva „stanje u kome su životne šanse konstruisane i kao proces putem kog se ovakvo stanje stvari kreira i održava”⁸. Stoga se opresija, kao antipod antipotčinjavajućoj praksi, svakodnevno „proizvodi” u kontaktu sa podsistemima u društvu (kroz institucije, prava i pravila) i kroz socijalne službe koje rade sa vulnerabilnom populacijom.⁹

⁷ Jane Dalrymple and Beverley Burke, *Anti-oppressive Practice : Social Care and the Law*, McGraw-Hill Education, Maidenhead, 2006, p. 48.

⁸ Audrey Mullender and Dave Ward, “Empowerment and oppression: an indissoluble pairing for contemporary social work” In: Jan Warmesley, Jill Reynolds, Pam Shakespeare and Ray Woolfe (eds), *Health, Welfare and Practice: Reflecting Roles and Relationships*, Sage, London, 1993, p. 148.

⁹ Za konceptualizaciju fenomena siromaštva neophodno je spomenuti i druge pristupe koji u savremenoj teoriji utiču na izučavanje problema siromaštva i formi-

Strajer i Binjamin (Strier and Binyamin, 2010) smatraju da odnos javnih službi prema siromašnima, odnosno odnos stručnog radnika u socijalnim službama koji je u neposrednom kontaktu sa korisnikom, zavisi najpre od društvene naklonjenosti nekoj od teorija uzroka siromaštva: individualnoj, kulturnoj/bihejvioralnoj ili strukturnoj teoriji. Ove paradigme se nalaze na kontinuumu od stava da su siromašni sami odgovorni za svoj položaj do toga da se prema strukturnoj teoriji siromaštvo definiše kao „direktni proizvod sistematskih barijera koje značajno umanjuju mogućnosti i pristup resursima, uslugama i participaciji u društvu”¹⁰. Razlog važnosti prihvatanja nekog od gorepomenutih teorijskih polazišta jeste da on modeluje formulisanje socijalnih usluga, način pružanja usluga, ulogu socijalnog radnika i korisnika u pružanju usluge, kao i percipiranje i rad na korisnikovim snagama za izlazak iz siromaštva. Ovi elementi su varijabilni u zavisnosti od teorijskog pristupa, ali se u domenu prakse mogu grubo podeliti na dve različite prakse, od kojih se antipotčinjavajuća praksa zasniva na postavkama strukturne teorije.

ranje politika prema siromašnima, uporedo služeći kao mehanizmi procene efektivnosti sistema socijalne sigurnosti. Sa antipotčinjavajućim pristupom im je zajedničko to što posmatraju siromaštvo kao višedimenzionalni fenomen, kao i to da im se polazišta u određenim aspektima preklapaju. Perspektiva pristupa orijentisanog na sposobnosti (*capabilities approach*), koji je razvio Amartya Sen, posmatra siromaštvo kao odsustvo sposobnosti da osoba vodi život koji vrednuje, proširivajući poimanje siromaštva od uskog shvatanja kao nedostatak prihoda i fokusirajući se na ishode, a ne na dostupne materijalne resurse za sopstveno obezbeđivanje blagostanja (Amartya Sen, *The Idea of Justice*, Belknap, Harvard University Press, 2009). Od velikog je značaja što ovaj pristup uzima u obzir i pripadnost određenim grupama kao preduslov za veće ili manje prisustvo sposobnosti, kao i to da „socijalne strukture i institucije mogu imati (uobičajeno i imaju) značajnog efekta na skup sposobnosti ljudi” (Ingrid Robeyns, “The capability approach: a theoretical survey”, *Journal of human development*, Vol. 6, No. 1, p. 110). *Participatory approach* se fokusira na pružanje siromašnima mogućnosti da učestvuju u odlukama koje se tiču njihovog života, odnosno uključivanje korisnika naknada i usluga za siromašne u kreiranje takvih programa koji bi bili najefektivniji za izlazak iz siromaštva. Ovaj pristup je zasnovan na sledećim principima: inkluzija, ravnopravno partnerstvo, transparentnost, podela moći, podela odgovornosti, osnaživanje, kooperacija (Anantha Kumar Duriappah et al, *Have Participatory Approaches Increased Capabilities?*, International Institute for Sustainable Development, Winnipeg, 2005). *Human-rights-based approach* stavlja akcenat na to da su siromašni uskraćeni za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava, poput prava na hranu, rad, obrazovanje, stanovanje, lečenje i drugih prava koja im pripadaju.

¹⁰ Roni Strier and Sharon Binyamin, „Developing Anti-Oppressive Services for the Poor: A Theoretical and Organisational Rationale”, *British Journal of Social Work*, Vol. 40, p. 1909.

Tabela 1. Komparativni teorijski i organizacioni principi tradicionalne i antipotčinjavajuće socijalne službe za siromašne

Područje	Tradicionalni pristup	Antipotčinjavajući pristup
<i>Metodologija</i>	Individualni i porodični nivo	Višemethodski pristup: pojedinac, porodica, grupa, zajednica, politički
<i>Definicija problema</i>	Definisano uslugom	Definisano od strane klijenta
<i>Percepcija klijenta</i>	Korisnik usluga ima minimalni uticaj na uslugu	Aktivni partner angažovan u kritičkom dijalogu sa službom kroz aktivnu participaciju u procesu donošenja odluka na individualnom i organizacionom nivou
<i>Teorijski pristup siromaštvu</i>	Individualne, bihevioralne i kulturne teorije	Kontekstualne teorije
<i>Percepcija radnika</i>	Isticanje profesionalnih granica	Naglasak na profesionalno učešće
<i>Identitet usluge</i>	Profesionalni	Etički
<i>Profesionalni status radnika</i>	Nizak status u poređenju sa kliničkom specijalizacijom	Jedinstven i visoki status
<i>Tip organizacionog učenja</i>	Top-down učenje. Supervizija i trening od strane supervizora i stručnjaka	Horizontalno reflektivno učenje u partnerstvu sa klijentom

Izvor: Romi Strier and Sharon Binyamin, "Developing Anti-Oppressive Services for the Poor: A Theoretical and Organisational Rationale", p. 1921.

Smatra se da se primenom antipotčinjavajuće prakse u socijalnim službama „prepoznaje socijalna nepravda i pronalaze načini iskorenjivanja makar onih njenih formi koje se reprodukuju u okviru i kroz praksu socijalnog rada”¹¹. Prema tome, primenjujući ovu praksu, socijalni radnici nastoje da ublaže ili uklone strukturno reprodukovanje nejednakosti u društvu, priznajući delimično i sopstvenu ulogu u procesu reprodukcije. MekDonald i Kolman (MacDonald and Coleman) definišu nekoliko načina putem kojih može biti utemeljena hegemonija opresivne hijerarhije u nejednakim odnosima moći: „privilegovani dominantni kulturni status; profesionalna ili ekspertska uloga, najčešće uključujući resurse i/ili institucionalnu moć; ličnost i fizička snaga; ekonomska superiornost”¹². S obzirom na to da su zaposleni u socijalnim službama neposredni predstavnici države od koje su dobili ovlašćenja da sprovode zakone, oni mogu kroz pomenute načine da ostvare hijerarhiju u odnosima sa korisnikom. Stoga, Sin i Jan (Sin and Yan) smatraju da primarno pomagačka uloga socijalnog rada može dobiti dualni karakter ukoliko pružaoци usluga kroz institucionalnu poziciju koriste sopstvenu ekspertizu više za održavanje sistema a manje za osnaživanje klijenata.¹³

Prema zagovornicima antipotčinjavajuće prakse, socijalni radnici treba da prepoznaju i izbore se sa situacijama opresije u kojima se korisnici nalaze¹⁴, što na nivou prakse podrazumeva omogućavanje korisnicima da „povrate kontrolu nad svojim životom i ponovo uspostave svoje pravo da budu punopravni i aktivni članovi društva”¹⁵. Uloga socijalnih radnika koji praktikuju antipotčinjavajući pristup je da kroz partnerstvo sa korisnikom definišu problem, uključe klijenta u proces donošenja odluka i kroz profesionalno učešće koriste različite sisteme i institucije u cilju otklanjanja uzroka siromaštva i unapređenja položaja korisnika.

Parot (Parrott) naglašava da je za ostvarivanje ovako definisane uloge antipotčinjavajuće prakse u socijalnom radu potrebno razviti kulturno kompe-

¹¹ Lena Dominelli, “Anti-oppressive practice in context”, In: Robert Adams and Lena Dominelli (eds.), *Social Work: Themes, Issues and Critical Debates*, Macmillan, London, 1998, p. 5.

¹² Peter McDonald and Mikki Coleman, “Deconstructing hierarchies of oppression and adopting a ‘multiple model’ approach to anti-oppressive”, *Social Work Education*, Vol. 18, No. 1, p. 22.

¹³ Rick Sin and Miu Yan, “Margins as Centres: A Theory of Social Inclusion in Anti-Oppressive Social Work” In: Wes Shera (ed.), *Emerging Perspectives on Anti-Oppressive Practice*, Canadian Scholars’ Press Inc, Toronto, 2003.

¹⁴ Jane Dalrymple and Beverley Burke, *Anti-oppressive Practice : Social Care and the Law*, nav. delo.

¹⁵ Isto, p. 48.

tentnu praksu, ne bi li pružene usluge bile u skladu sa potrebama raznovrsnih subkultura u zajednici.¹⁶ Pored shvatanja stručnog radnika da usluge ne mogu biti potpuno univerzalizovane za sve korisnike i da se mora prilagoditi kulturološkim razlikama u pružanju usluge, za pružanje kulturno kompetentnih usluga Lerd (Laird) smatra neophodnim odsustvo pozicije „superiornosti“ kod stručnih radnika.¹⁷ Ovo je važan preduslov kako se ne bi nametale vrednosti većinske kulture, otklonile predrasude koje se vezuju za pripadnike manjinskih grupa i unapredile veštine stručnih radnika za rad sa ovim grupama. Ovo je posebno važno u radu sa siromašnima pri čemu socijalni radnici treba da otklone prepreke koje se tiču jezika, sistema vrednosti i predrasuda u radu sa korisnicima iz različitih subkultura društva.

POTČINJAVAJUĆI KARAKTER SOCIJALNE SLUŽBE U RADU SA SIROMAŠNIMA U SRBIJI

Potčinjavajući obrasci pravila i procedura u ostvarivanju prava na novčanu socijalnu pomoć

Započinjanje postupka se vezuje za *podnošenje zahteva* Centru za socijalni rad. Potencijalni korisnik može samostalno podneti pismeni zahtev nadležnom Centru za socijalni rad u formi propisanoj u Pravilniku o obrascima i postupku ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć ili to može učiniti socijalni radnik po službenoj dužnosti ukoliko proceni da pojedinac i porodica mogu imati uslova za ostvarivanje ovog prava. U praksi su retki primeri gde socijalni radnik pokreće samostalno postupak, već se insistira na tome da korisnik na sopstvenu inicijativu podnese zahtev za ostvarivanje ovog prava. Neretko su informacije o kriterijumima i načinu ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć nedostupne potencijalnim korisnicima, odnosno nisu saopštavane transparentno putem sredstava javnog informisanja, kroz aktivnosti institucija na lokalnom nivou i angažovanje radnika u cilju unapređenja dostupnosti informacija (*outreach*). Informisanje korisnika o uslugama koje pruža CSR obrađeno je u Izveštaju o radu Centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini, dok skoriji izveštaji ne obrađuju ovu temu i nema podataka o informisanju

¹⁶ Lester Parrott, “Constructive Marginality: Conflicts and Dilemmas in Cultural Competence and Anti-Opressive Practice”, *Social Work Education*, Vol. 28, No. 6, pp. 617–630.

¹⁷ Siobhan Laird, *Anti-oppressive Social Work: A guide for developing cultural competence*, SAGE Publications Ltd., London, 2008.

korisnika isključivo o novčanoj socijalnoj pomoći.¹⁸ Neinformisanost o programu u tesnoj je vezi sa velikim brojem lica koja ispunjavaju uslove za dobijanje socijalne pomoći ali ipak ne ulažu zahtev za ostvarivanjem prava (*non take-ups*), odnosno disproporcijom lica koja se nalaze u siromaštvu i onih koji ostvaruju pravo. Najveći deo ove populacije spada u kategoriju manje obrazovanih i starijih od 50 godina.¹⁹ Ukoliko korisnik samostalno podnosi zahtev, uz obrazac zahteva koji dobija u Centru za socijalni rad prilaže i neophodnu dokumentaciju. Važno je napomenuti da bi „postupajući organ trebalo da po službenoj dužnosti pribavi dokaze u slučajevima kada to može učiniti brže i lakše od same stranke, ali su u praksi stranke najčešće primorane da same pribavljaju dokaze”²⁰. Uprkos postojanju mogućnosti da Centar za socijalni rad preduzme inicijativu za pokretanje postupka za ostvarivanje prava, od 16 Centara za socijalni rad obuhvaćenih istraživanjem iz 2013. godine njih 13 je potvrdilo da im se potencijalni korisnici obraćaju samostalno, dok su ostali ukazali na prijavljivanje od strane srodnika ili sugrađana²¹. Pored nepostojanja *outreach*-a, potencijalni korisnici moraju da pribave mnogobrojnu dokumentaciju, pri čemu se izdavanje ove dokumentacije naplaćuje kod većine službi koje je izdaju.²² Potencijalni korisnici moraju samostalno izmiriti

¹⁸ Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2011. godinu pokazuje da centri za socijalni rad sledećim načinima u naznačenim procentima informišu korisnike o uslugama koje pružaju: Lifletom ili brošuram o pravima i uslugama (28,57%), obavешtenjem na oglasnoj tabli Centra (53,9%), lifletom ili brošuram prilagođenim slepim i slabovidim osobama (0%), putem sajta (26,6%), putem sajta koji je prilagođen slepim i slabovidim osobama (1,3%), sredstvima informisanja koja su dostupna na jezicima manjina (25,32%), informisanjem korisnika putem medija (50,64%) (Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2012, str. 17).

¹⁹ Gordana Matković and Marina Petrović, *Life under the line: Determinants of low take up of FSA in Serbia*, Belgrade, 2012, p. 16.

²⁰ Praxis, *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji*, Praxis, Beograd, 2013, str. 28.

²¹ Nadežda Satarić et al, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, Amity, Beograd, 2013, str. 47.

²² Lična karta i fotokopije ličnih karata punoletnih članova porodice; izvod iz matične knjige rođenih za sve članove porodice, kao i izvod iz matične knjige venčanih za supružnike; uverenje o imovnom stanju svih punoletnih članova porodice (prema mestu rođenja i prebivališta); uverenje o prijavi Nacionalnoj službi zapošljavanja za nezaposlene članove porodice; potvrda o prihodima za sve članove porodice; uverenje o nedugovanju poreza i doprinosa; u slučaju razvoda braka,

troškove pribavljanja dokumentacije koju prilažu uz zahtev, kao i troškove višestrukog dolaska u Centar za socijalni rad. Naročito su ugrožene posebne vulnerabilne grupe (Romi, interno raseljena lica i izbeglice) koje otežano ili uopšte ne mogu dobiti lične dokumente u mestima ranijih prebivališta. Problemi romske populacije se usložnjavaju i time što, čak i ako imaju lična dokumenta, najčešće nemaju prebivalište na određenoj opštini gde podnose zahtev, a u tim slučajevima „centri za socijalni rad odbijaju da postupaju, pogotovo u slučajevima kada lica podnesu samo potvrdu o boravku na njihovoj teritoriji oglašavajući se mesno nenadležnim”²³. Na osnovu svega gore iznetog, Svetska banka je evaluirala program kao „dominantno birokratski i orijentisan ka papirologiji prilikom određivanja statusa korisnika”²⁴.

Pored nedostatka informacija o kriterijumima i dokumentaciji za ostvarivanje prava, potencijalni korisnici nisu upoznati ni sa različitim mogućnostima koje su predviđene Zakonom o socijalnoj zaštiti. Prema istraživanju Matković i Petrović (2012), 94% domaćinstava nije upoznato sa mogućnošću stavljanja zemljišta pod hipoteku u cilju ostvarivanja prava, dok je iskustvo iz prakse potvrdilo da je ostvarivanje prava otežano zbog posedovanja pokretne imovine (automobila) i zemljišta.²⁵ Posedovanje pokretne imovine čija je vrednost procenjena iznad šestostrukog iznosa novčane socijalne pomoći koja bi bila dodeljena korisniku²⁶ često je diskriminacioni faktor u dodeli pomoći. Takođe, pokazalo se da su stari nespremni da tuže srodnike ukoliko ne učestvuju u njihovom izdržavanju, kao i da stave imovinu pod hipoteku radi

kopija presude o obavezi izdržavanja; presuda o izdržavanju lica nesposobnog za rad od strane srodnika ili dokaz o pokretanju postupka u cilju utvrđivanja obaveze izdržavanja; kopija presude za izdržavanje vanbračne dece; kopija rešenja o prestanku radnog odnosa; potvrda o redovnom školovanju dece; potvrda Fonda penzijskog i invalidskog osiguranja da članovi porodice nisu korisnici penzije, a u slučaju da jesu – potvrdu o visini primanja u poslednja tri meseca; broj električnog brojlara; fotokopije uplatnica za komunalije i drugo.

²³ Mirna Kosanović *et al*, *Zabrana diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2010, str. 74.

²⁴ World bank, *Social Safety nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, Available from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/218461468167955198/Social-safety-nets-in-the-Western-Balkans-design-implementation-and-performance>, (Accessed 14 september 2016), p. 17.

²⁵ Gordana Matković and Marina Petrović, *Life under the line: Determinants of low take up of FSA in Serbia*, nav. delo.

²⁶ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, član 82, stav 1, tačka 3.

aboliranja propisa koji se tiče zemljišnog maksimuma.²⁷ Što se tiče populacije koja je sposobna za rad, Zakon propisuje da pravo može ostvariti pojedinac ukoliko „nije odbio ponuđeno zaposlenje, radno angažovanje na privremenim, povremenim ili sezonskim poslovima, stručno osposobljavanje, prekvalifikaciju, dokvalifikaciju ili osnovno obrazovanje”²⁸, dovodeći time radno sposobne pojedince u poziciju da moraju da prihvate bilo koju vrstu radnog angažmana koji im se ponudi.

Organizacija centara za socijalni rad u delu *obrađivanja zahteva* nije uniformna u svim lokalnim samoupravama. Kada podnesu zahtev, potencijalni korisnici u zavisnosti od mesta prebivališta mogu očekivati da njihov predmet preuzme posebna služba u okviru CSR koja se primarno bavi materijalnim davanjima, voditelji slučajeva i socijalni radnici u CSR ili pravnici. Istraživanje u koje je bilo uključeno 16 centara za socijalni rad je pokazalo da samo tri centra za socijalni rad imaju posebno izdvojenu Službu za materijalna davanja, pri čemu je u više od polovine centara na poslovima materijalnih davanja bilo angažovano samo po dvoje zaposlenih.²⁹ Imajući u vidu podatak da je 2015. godine novčanu socijalnu pomoć koristilo 252 035 lica, odnosno 101 303 porodica, čemu se dodaju i obrade zahteva koji nisu rezultirali donošenjem pozitivnog rešenja o pravu, broj od 1934 stručnih radnika na neodređeno vreme čini se kao nedovoljan³⁰. Problem manjka stručnih radnika posebno zabrinjava zbog toga što su u velikoj većini centara za socijalni rad stručni radnici koji se bave materijalnim davanjima u isto vreme angažovani i u drugim službama, te ne postoji mogućnost da se stručni radnici na odgovarajući način posvete u skladu sa svojim kompetencijama. Na taj način, korisnik ostaje uskraćen za usluge koje su raspoložive u okviru sistema socijalne zaštite, dok se zahtevu za ostvarivanje prava na novčanu socijalnu pomoć pristupa kao administrativnoj proceduri. Sistemski nedostatak stručnih radnika, naročito socijalnih radnika, dovodi do prebacivanja ovog dela posla na pravnike u okviru centara koji dalje postupaju samo u domenu (ne)ostvarenosti pravnih uslova. Angažovanje pravnika prepoznato je kao jedan od sistemskih problema u praksi³¹, čemu se može pridodati i to da propisi ne predviđaju vođenje

²⁷ Nadežda Satarić *et al*, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, nav. delo.

²⁸ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, član 83, stav 1, tačka 2.

²⁹ Nadežda Satarić *et al*, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, op. cit., str. 45.

³⁰ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2015. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2016.

³¹ Isto.

slučaja kod materijalnih davanja. S obzirom na to su pojedinci i porodice koji primaju socijalnu pomoć najčešće pogođeni i drugim problemima, kao i to da ne postoji celovit odgovor na unapređenje njihovog položaja, ne iznenađuje podatak da 43% korisnika nema voditelja slučaja niti socijalnog radnika koji je nadležan za njegov slučaj, dok 15,3% nije u stanju da prepozna kome u instituciji može da se obrati za pomoć.³²

U procesu obrade zahteva korisnik ima sporednu ulogu. Nakon što podnese dokumentaciju nadležnom Centru, (socijalni) radnik koji se bavi njegovim zahtevom je u obavezi da obavi terensku posetu radi procene stambenih i drugih životnih okolnosti korisnika kao prilog pismenom zahtevu i dostavljenoj dokumentaciji. Pravilnikom o obrascima u postupku ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć je propisano da radnik mora da sačini Nalaz i mišljenje na osnovu izjave stranke, terenske posete, uviđaja na licu mesta, saslušanja svedoka i drugih izvora podataka.³³ Diskreciono odlučivanje radnika prilikom pisanja Nalaza i mišljenja može biti prisutno u dva slučaja u kojima ne postoje jasno definisani kriterijumi i smernice prema kojima se postupa u praksi: kada se procenjuje pokretna imovina, kao i kada se procenjuje propuštena zarada pojedinca, odnosno porodice.

Trajanje procesa od predaje zahteva do donošenja rešenja o ostvarivanju prava, ne zavisi uvek isključivo od stručnog radnika. Pored velikog broja zahteva na jednog stručnog radnika, neretko se javlja problem pravovremene saradnje sa drugim relevantnim institucijama, iako je rok za odlučivanje po podnetom zahtevu propisan Zakonom. Do prekoračenja navedenog roka najčešće dolazi ukoliko potencijalni korisnik mora da tuži srodnike zbog neizdržavanja ili zbog postupka stavljanja hipoteke nad imovinom zarad ostvarivanja prava³⁴. U tim slučajevima neophodna je dodatna pravna pomoć za koju potencijalni korisnici moraju izdvojiti dodatna sredstva, ukoliko besplatna pravna pomoć nije pružena na nivou lokalne samouprave. Uslov da podnositelj zahteva treba da dostavi dokaz o neizdržavanju od strane srodnika predstavlja „kulturološku prepreku u smislu da mnogi aplikanti nisu spremni da preduzmu taj korak, to jest, da tuže svoju decu”³⁵.

Nakon odobravanja zahteva se primenjuje strategija aktivizacije korisnika novčane socijalne pomoći koja je nerazvijena ili pogrešno implementira-

³² Marina Petrović, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2011, str. 39.

³³ Pravilnik o obrascima u postupku ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć, *Službeni glasnik RS*, br. 39, 2011.

³⁴ Nadežda Satarić *et al*, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, nav. delo.

³⁵ Danilo Vuković i Slobodan Cvejić, *Analiza stanja i predlog aktivnosti za adekvatan i dostupan program minimalnog prihoda u Srbiji*, SeConS, Beograd, 2015, str. 24.

na. Uprkos tome što još uvek ne postoje zvanični podaci o broju i načinu angažovanja korisnika koji su uključeni u Individualni plan aktivacije, do sada se može izdvojiti nekoliko formi aktivacije korisnika: „‘zarađivanje’ socijalne pomoći u vidu angažovanja u javnim komunalnim preduzećima ili u vidu pružanja pomoći staračkim domaćinstvima; subvencionisanje zapošljavanja sa uključivanjem privatnog poslodavca; privremeno zapošljavanje kroz javne radove na pružanju usluga socijalne zaštite starima ili osobama sa invaliditetom”³⁶. Uprkos tome što su Uredbom o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći propisani i ostali vidovi aktivacije kao što su „obrazovanje uključivanjem korisnika u određeni obrazovni nivo”, „sticanje znanja i veština putem organizovanja obuka, kurseva i sl.” i „lečenje”³⁷, najčešće se koriste gorenavedene mere koje suštinski ne unapređuju zapošljivost korisnika, odnosno socijalnu uključenost. Nakon odobravanja zahteva, korisniku se može umanjiti ili ukinuti pravo na više načina. Zakon o socijalnoj zaštiti u članu 80 i Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći u članu 4 predviđaju umanjenje i prestanak prava u „slučaju neopravdanog neizvršavanja obaveza iz sporazuma” sa Centrom (Individualni plan aktivacije). Takođe, korisnik je „dužan da prihvati posao koji mu ponudi organizacija nadležna za zapošljavanje”³⁸. Sa druge strane, ukoliko dođe do odbijanja zahteva, potencijalnom korisniku se dostavlja rešenje o odbijenom zahtevu na koje ima pravo žalbe u zakonskom roku. Uzimajući u obzir nametnute procedure i ograničenja, značajan deo siromašne populacije nije uključen u program NSP. Podatak da 82,3% korisnika NSP smatra da korišćenjem pomoći može zadovoljiti manje od trećine životnih potreba³⁹ dalje otvara pitanje adekvatnosti iznosa pomoći. Niski iznosi pomoći, uz tromesečnu pauzu korišćenja prava u toku godine, ne izdižu korisnike niti iznad apsolutne linije siromaštva⁴⁰, te je razumljivo da je jedan deo siromašne populacije i ovim obeshrabren za apliciranje za NSP. Obeshrabrujuća je i činjenica da je kod korisnika NSP zabeležena reprodukcija siromaštva i da u 19,5% slučajeva

³⁶ Gordana Matković *et al*, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*, Dostupno preko: http://www.csp.org.rs/wp-content/uploads/2014/08/noVCana-davanja-Za-dECU-i-PoRodiCE-Sa-dECoM-U-RS_FinaL_june2014.pdf, (Pristupljeno 30. avgusta 2016.), str. 29.

³⁷ Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći, *Službeni glasnik RS*, br. 112, 2014, član 2.

³⁸ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, član 86, stav 4.

³⁹ Marina Petrović, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, op. cit., str. 36.

⁴⁰ Gordana Matković *et al*, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*, nav. delo.

korisnici NSP potiču iz porodice koja je ranije bila korisnik novčane socijalne pomoći, dok je u starosnoj dobi između 15-29 godina zabeleženo više od polovine korisnika sa prethodnim korišćenjem programa u porodici.⁴¹

Potčinjavajući efekti delovanja stručnih radnika u radu sa siromašnima

Dalrimpl i Berk (Dalrymple and Burke) ističu da čisto legalistički pristup ljudskim problemima ne zalazi u suštinu nejednakih odnosa.⁴² U skladu sa tim, takav pristup ne zalazi dublje u uzroke nastajanja siromaštva, kao što ne podrazumeva ni preduzimanje akcija za njihovo otklanjanje. U neposrednom kontaktu sa korisnikom stručni radnici svojim delovanjem mogu pojačavati osećaj doživljene sistemske opresije, dok se i nečinjenje socijalnog radnika može posmatrati specifičnim načinom opresivne prakse socijalnih službi.

U prethodnom delu rada bilo je reči o tome da stručni radnici pristupaju ostvarivanju prava na NSP kao zahtevu u okviru kog se samo procenjuje ispunjenost uslova za ostvarivanje prava. Usluga je za sve korisnike ista, stručni radnik se angažuje u domenu procene dohodovnih, imovinskih i stambenih prilika klijenta. Korisnik je dužan da informiše stručnog radnika o svim aspektima privatnog života što je dodatno intenzivirano „birokratskom prirodom razmene, u kojoj se klijent suočava sa hijerarhijom, pravom i propisima“⁴³. Predrasude stručnih radnika o uzrocima siromaštva koji su individualne prirode ili su immanentni pripadnosti određenoj grupi dovodi do toga da „većina ispitanika ima negativna iskustva prilikom obraćanja CSR, a najčešće je reč o neljubaznom ponašanju prema pripadnicima romske nacionalne manjine“.⁴⁴

U kontekstu analize proaktivnog angažmana stručnih radnika u unapređenju položaja korisnika i saradnje sa drugim institucijama od značaja u zajednici, stanje u praksi ukazuje na to da stručni radnici ne koriste u potpunosti pravne mogućnosti koje su im na raspolaganju u cilju osnaživanja korisnika. Prema zaključcima istraživanja Svetske banke iz 2011. godine postoji slaba povezanost usluga koje pružaju centri za socijalni rad sa ostvarivanjem statu-

⁴¹ Isto, str. 36.

⁴² Jane Dalrymple and Beverley Burke, *Anti-oppressive Practice : Social Care and the Law*, nav. delo.

⁴³ Roni Strier and Sharon Binyamin, “Developing Anti-Oppressive Services for the Poor: A Theoretical and Organisational Rationale”, op. cit., p. 1915.

⁴⁴ Praxis, *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji*, nav. delo.

sa korisnika novčane socijalne pomoći u Republici Srbiji.⁴⁵ Prema podacima istraživanja iz 2011. godine o aktivaciji korisnika novčane socijalne pomoći⁴⁶ stepen upućivanja korisnika iz Centra za socijalni rad u službu za zapošljavanje veoma je nizak. Samo 0,5% korisnika novčane socijalne pomoći je bilo upućeno nacionalnoj službi za zapošljavanje u cilju pronalaska posla, pri čemu razlike u stepenu upućivanja na liniji urbano-ruralno ne postoje. Procenat upućivanja je najviši u starosnoj grupi korisnika od 30-49 godina (0,7%). Rezultati ovog istraživanja su pokazali i da je upućivanje na obrazovanje i obuku najzastupljenije kod pomenute starosne grupe i čini 3,2% korisnika, dok je ukupni prosek za sve starosne grupe 2,7% upućenih na obuku i 4,1% upućenih na formalno obrazovanje od ukupne populacije korisnika novčane socijalne pomoći u 2011. godini. Prilikom analize ovih podataka potrebno je istaći da su u procenat upućivanja na obrazovanje i obuku uvrštena upućivanja svih aktera (CSR, NZS i drugi), te da bi procenat bio značajno niži ukoliko posmatramo isključivo angažovanje centara za socijalni rad. Ovo istraživanje je ukazalo i na regionalne disproporcije u pružanju usluga, čime su korisnici u regionu Beograda duplo više upućivani na obuku i obrazovanje od republičkog proseka, 4,3% na obuku i 9,8% na formalno obrazovanje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U svim fazama procesa ostvarivanja prava na NSP u Republici Srbiji, od podnošenja zahteva preko obrade zahteva i sve do postupanja nakon odobrenog ili odbijenog zahteva, dominantan je birokratski pristup u rešavanju zahteva korisnika. Pravila i procedure za ostvarivanje prava koja proizilaze iz nacionalnih propisa dovode do prepreka u pristupu zagarantovanim pravima siromašne populacije. Kada su troškovi podnošenja zahteva manji od potencijalne dobiti, naročito u kontekstu iznosa novčane naknade, možemo govoriti i o postojanju sistemskog regulisanja potražnje za uslugama kroz naplaćivanje usluga, ograničavanje pristupa i obeshrabrivanje.⁴⁷

U segmentu procesa podnošenja zahteva, ograničen pristup informacijama potencijalnih korisnika dovodi do isključivanja iz sistema materijalne podrške, uprkos tome što mogu imati preduslova za apliciranje. Utvrđeno je da ne postoji uniforman način ili nacionalna strategija za upoznavanje šire jav-

⁴⁵ World bank, *Social Safety nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, nav. delo.

⁴⁶ Marina Petrović, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, op. cit., str. 24–25.

⁴⁷ Pol Spiker, *Socijalna politika: teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.

nosti o uslovima i kriterijumima za ostvarivanje ovog prava, iako Zakon o socijalnoj zaštiti kao jedno od osnovnih prava korisnika jasno navodi i pravo na informacije.⁴⁸ Takođe, na nacionalnom nivou nije razmatrano ni pitanje informisanja specifičnih podgrupa siromašne populacije (nacionalne manjine koje se služe drugim jezikom osim srpskim, staračka domaćinstva, osobe oštećenog sluha i vida i sl.) što je potvrđeno i u izveštajima o radu centara za socijalni rad. Podnošenje zahteva je opterećeno obavezom sakupljanja mnogobrojne dokumentacije koju u praksi najčešće prikuplja potencijalni korisnik, a često i plaća određene dokumente. Na početku procesa dolazi do odustajanja usled višestrukih troškova dolazaka u CSR, pribavljanja dokumentacije i rešavanja pravnih sporova sa članovima porodice u cilju sticanja preduslova za podnošenje zahteva. Uzimajući u obzir opšte i posebne uslove za ostvarivanje prava na NSP propisane Zakonom dolazi se do zaključka da je „socijalna pomoć pristupačna samo dugoročno siromašnima, ali često diskvalifikuje privremeno siromašne”⁴⁹, kao i da diskvalifikuje značajan deo staračkih domaćinstava na selu usled predviđenog zemljišnog maksimuma i ne uzima u obzir kulturološki kontekst u porodičnim odnosima u Srbiji.

Opresivna praksa na nivou stručni radnik – korisnik uočena je prilikom nejednakog postupanja stručnih radnika prema korisnicima, pri čemu su stručni radnici opterećeni predrasudama u vezi siromašnih aplikanata iz pojedinih kategorija stanovništva.⁵⁰ Takođe, prisutno je i diskreciono pravo odlučivanja stručnih radnika u vezi određenih elemenata procene ostvarenosti preduslova za ostvarivanje prava na NSP, čemu se dodaje i nezainteresovanost stručnih radnika da iskoriste dostupne mogućnosti u zajednici za osnaživanje korisnika.⁵¹ S obzirom na to da ne postoji zakonska obaveza vođenja slučaja kod materijalnih davanja, stručni radnici su fokusirani na procenu zahteva za NSP, često ne sprovodeći dodatnu analizu potreba korisnika za još nekom od usluga koje pruža Centar za socijalni rad. Na ovaj način se održava sistemski nejednakost siromašnih građana u procesu korišćenja prava jer osnaživanje korisnika da unaprede sopstveni socijalni položaj nije zastupljeno u dovoljnoj meri.

Stoga, strategija implementacije antipotčinjavajuće prakse u radu socijalnih službi sa siromašnima treba biti razvijana putem promena na sistemskom nivou, nivou socijalne službe i nivou profesionalnog angažmana stručnih rad-

⁴⁸ Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011, član 34.

⁴⁹ World bank, *Social Safety nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, op. cit., p. 14.

⁵⁰ Praxis, *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji*, nav. delo.

⁵¹ Marina Petrović, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, nav. delo.

nika. Najpre je potrebno podići obuhvat siromašnog stanovništva novčanom socijalnom pomoći. U svrhu toga potrebno je otkloniti prepreke koje se javljaju u procesu apliciranja, u koje se mogu ubrojiti kompleksnost sistema, veliki troškovi podnošenja zahteva, stigmatizacija korisnika i drugo. Dodatno, potrebno je poboljšati adekvatnost iznosa pomoći kako bi se korisnici NSP podigli iznad granice apsolutnog siromaštva, kao i razviti nove mehanizme koje će unaprediti položaj korisnika NSP na tržištu rada. U svim ovim procesima istaknutu ulogu treba da imaju socijalni radnici koji i sami moraju biti osposobljeni da deluju na principima antipotčinjavajuće prakse. Istraživanja pokazuju da će biti potrebno angažovati nove stručne radnike u narednom periodu, naročito socijalne radnike, u centrima za socijalni rad i ovu potrebu je u istraživanju koje je obavljeno tokom 2014. godine iskazalo 59 od 95 ispitanih centara za socijalni rad.⁵² U obrazovanje stručnih radnika koji se bave siromašnima bi trebalo uključiti saznanja o multikulturalnoj, antidiskriminativnoj i antiopresivnoj praksi. Skorije istraživanje o pripremljenosti profesionalaca za rad u oblastima socijalne isključenosti je pokazalo da su samo u obrazovanju socijalnih radnika na Beogradskom univerzitetu uključeni osnovni koncept socijalne isključenosti, indikatori i dimenzije socijalne isključenosti, kao i teorijska saznanja o specifičnim vulnerabilnim grupama. Obrazovanje pedagoga, psihologa, pravnika i sociologa o socijalnoj isključenosti je u nastavnim planovima i programima samo fragmentarno zastupljeno.⁵³ Pored usvajanja širokog spektra teorijskih saznanja o radu sa siromašnima, socijalni radnici moraju razviti kompetencije⁵⁴ za korišćenje različitih sistema, veštine zastupanja interesa korisnika i ko-

⁵² Tamara Džamonja Ignjatović i Nevenka Žegarac, „Potrebe za profesionalcima u socijalnoj zaštiti i oblasti društvenih delatnosti u lokalnim samoupravama u Srbiji”, U: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović (ur.), *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, 2015, str. 21.

⁵³ Natalija Perišić *et al*, „Zastupljenost problematike socijalne isključenosti u nastavnim planovima i programima na fakultetima Univerziteta u Beogradu”, U: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović (ur.), *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, 2015, str. 87–120.

⁵⁴ Pregled standarda i kompetencija za obrazovanje socijalnih radnika za rad sa siromašnima priredili su prof. dr Miroslav Brkić i prof. dr Nevenka Žegarac u okviru TEMPUS programa Evropske unije koji ima za cilj modernizaciju visokog obrazovanja. U okviru projekta „Jačanje visokog obrazovanja za razvoj socijalne politike i unapređenja pružanja socijalnih usluga” definisani su: standardi, svrhe znanja, kompetencije, indikatori, veštine (na osnovnom, naprednom i specijalističkom nivou) i izvori saznanja za svaki standard. Standardi koji se odnose na rad sa siromašnima su: „1) Diplomirani socijalni radnik je osposobljen za primenu profesionalne prakse u radu sa siromašnim pojedincima, porodicama, grupama i zajednicama; 2) Diplomirani socijalni radnik je osposobljen za rad u interdisciplinarnom okruženju i saradnju sa različitim organizacijama i institucijama koje

rišćenja mera socijalne politike u cilju osnaživanja siromašnih u borbi protiv siromaštva i unapređenja socijalnog položaja siromašnih.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Brkić Miroslav i Nevenka Žegarac, „Standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika za rad sa siromašnima”, U: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji – razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 111–122.
- [2] Dalrymple Jane and Beverley Burke, *Anti-oppressive Practice : Social Care and the Law*, McGraw-Hill Education, Maidenhead, 2006.
- [3] Dominelli Lena, “Anti-oppressive practice in context”, In: Robert Adams and Lena Dominelli (eds.), *Social Work: Themes, Issues and Critical Debates*, Macmillan, London, 1998.
- [4] Džamonja Ignjatović Tamara i Nevenka Žegarac, „Potrebe za profesionalcima u socijalnoj zaštiti i oblasti društvenih delatnosti u lokalnim samoupravama u Srbiji”, U: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović (ur.), *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, 2015, str. 13–30.
- [5] Kumar Duriappah Anantha et al, *Have Participatory Approaches Increased Capabilities?*, International Institute for Sustainable Development, Winnipeg, 2005.
- [6] Kosanović Mirna et al, *Zabrana diskriminacije u Srbiji i ranjive društvene grupe*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, 2010.
- [7] Laird Siobhan, *Anti-oppressive Social Work: A guide for developing cultural competence*, SAGE Publications Ltd., London, 2008.
- [8] Matković Gordana and Marina Petrović, *Life under the line: Determinants of low take up of FSA in Serbia*, Belgrade, 2012.
- [9] Matković Gordana et al, *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji*, Dostupno preko: http://www.csp.org.rs/wp-content/uploads/2014/08/noV-Cana-daVanja-Za-dECU-i-PoRodiCE-Sa-dECoM-U-RS_FinaL_june2014.pdf, (Pristupljeno 30. avgusta 2016.).

se bave problemima siromaštva; 3) Diplomirani socijalni radnik je osposobljen za kulturno-kompetentnu praksu sa siromašnim pojedincima, porodicama, grupama i zajednicama; 4) Diplomirani socijalni radnik je osposobljen za zastupanje interesa siromašnih korisnika; 5) Diplomirani socijalni radnik primenjuje znanja o međunarodnoj, nacionalnoj i lokalnoj socijalnoj politici i njihovom uticaju na pojavu i borbu protiv siromaštva na nivou mikro, mezo i makroprakse socijalnog rada” (Miroslav Brkić i Nevenka Žegarac, „Standardi i kompetencije za obrazovanje socijalnih radnika za rad sa siromašnima”, U: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji – razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 111–122.)

- [10] McDonald Peter and Mikki Coleman, "Deconstructing hierarchies of oppression and adopting a 'multiple model' approach to anti-oppressive", *Social Work Education*, Vol. 18, No. 1, pp. 19–33.
- [11] Mullender Audrey and Dave Ward, "Empowerment and oppression: an indissoluble pairing for contemporary social work" In: Jan Warmesley, Jill Reynolds, Pam Shakespeare and Ray Woolfe (eds), *Health, Welfare and Practice: Reflecting Roles and Relationships*, Sage, London, 1993.
- [12] Parrott Lester, "Constructive Marginality: Conflicts and Dilemmas in Cultural Competence and Anti-Oppressive Practice", *Social Work Education*, Vol. 28, No. 6, pp. 617–630.
- [13] Perišić Natalija *et al.*, „Zastupljenost problematike socijalne isključenosti u nastavnim planovima i programima na fakultetima Univerziteta u Beogradu”, U: Nevenka Žegarac i Jelisaveta Todorović (ur.), *Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za XXI vek*, Univerzitet u Nišu, Niš, 2015, str. 87–120.
- [14] Petrović Marina, *Socijalna pomoć i aktivacija u Srbiji: u potrazi za inkluzivnim rešenjima*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2011.
- [15] Pravilnik o obrascima u postupku ostvarivanja prava na novčanu socijalnu pomoć, *Službeni glasnik RS*, br. 39, 2011.
- [16] Praxis, *Doprinos socijalnoj inkluziji i borbi protiv diskriminacije marginalizovane populacije u Srbiji*, Praxis, Beograd, 2013.
- [17] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2011. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2012.
- [18] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji u 2015. godini*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, 2016.
- [19] Republički zavod za statistiku, *Republika Srbija – profil*, Dostupno preko: http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Republika%20Srbija_EURSRB.pdf, (Pristupljeno 18. januara 2017. godine).
- [20] Republički zavod za statistiku, *Siromaštvo i socijalna nejednakost u Republici Srbiji, 2015*, Dostupno preko: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/06/78/PD10_084_srb_2015.pdf, (Posećeno 20. decembra 2016. godine).
- [21] Republički zavod za statistiku i Svetska banka, *Mapa siromaštva u Srbiji*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd. Dostupno preko: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/10/Mapa-siromastva-u-Srbiji.pdf>, (Posećeno 12. januara 2017. godine).
- [22] Robeyns Ingrid, "The capability approach: a theoretical survey", *Journal of human development*, Vol. 6, No. 1, pp. 93–114.
- [23] Satarić Nadežda *et al.*, *Analiza primene Zakona o socijalnoj zaštiti u delu novčanih socijalnih pomoći i cost benefit analiza servisa pomoć u kući za stara lica*, Amity, Beograd, 2013.
- [24] Sen Amartya, *The Idea of Justice*, Belknap, Harvard University Press, 2009.
- [25] Sin Rick and Miu Yan, "Margins as Centres: A Theory of Social Inclusion in Anti-Oppressive Social Work" In: Wes Shera (ed.), *Emerging Perspectives on Anti-Oppressive Practice*, Canadian Scholars' Press Inc, Toronto, 2003, pp. 25–42.

- [26] Spiker Pol, *Socijalna politika: teorija i praksa*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.
- [27] Strier Roni and Sharon Binyamin, "Developing Anti-Oppressive Services for the Poor: A Theoretical and Organisational Rationale", *British Journal of Social Work*, Vol. 40, pp. 1908–1926.
- [28] Uredba o merama socijalne uključenosti korisnika novčane socijalne pomoći, *Službeni glasnik RS*, br. 112, 2014.
- [29] Vuković Danilo i Slobodan Cvejić, *Analiza stanja i predlog aktivnosti za adekvatan i dostupan program minimalnog prihoda u Srbiji*, SeConS, Beograd, 2015.
- [30] Zakon o socijalnoj zaštiti, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 24, Beograd, 2011.
- [31] World bank, *Social Safety nets in the Western Balkans: Design, Implementation and Performance*, Available from: <http://documents.worldbank.org/curated/en/218461468167955198/Social-safety-nets-in-the-Western-Balkans-design-implementation-and-performance>, (Accessed 14 september 2016).

Suzana Mihajlović Babić

ANTI-OPPRESSIVE PRACTICE IN ACHIEVING
THE RIGHT TO FINANCIAL SOCIAL ASSISTANCE
– OBSTACLES AND POSSIBILITIES

Abstract

Shifting the focus from an individual to the structural causes of poverty creation and maintenance is present in the recent decades. In this process, a key role is played by social services which are in direct contact with clients and which have the task to improve their position in society. The main claim of this paper is that the current national system of social assistance in Serbia creates and maintains the oppressive practice in work with poor clients. The objectives of this article are: analysis of the mechanism to exercise the right to cash benefits, from the submission to approval of the request; systematization and analysis of the institutional and systemic obstacles to exercising the right to financial social assistance; detection of oppressive practice elements in the welfare centres and in their work with the poor. Findings indicate that there are multiple obstacles on relations system-client and social worker-client that prevent the use of anti-oppressive practice in practice.

Key words:

oppression, poverty, social assistance, anti-oppressive practice

Jovana Lazarević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Zloupotreba imena internet domena u poslovnoj komunikaciji domaćih kompanija na internetu**

Apstrakt

Predmet ovog rada je analiza zloupotrebe naziva internet domena u okviru internet prostora Republike Srbije. Analiza podrazumeva istraživačke i opservatorne tehnike svih poznatih slučajeva arbitraže nad domenima u Srbiji, pomoću kojih se želi dati pregled uzroka zloupotrebe i manipulacije domenima. Dalji fokus biće usmeren na posledice pomenutog fenomena sagledane kroz povredu prava intelektualne svojine i prava nad žigom uz stvaranja atmosfere zabune i zablude u poslovnoj komunikaciji na internetu. Posebna pažnja posvećuje se statističkom pregledu arbitraže nad domenima u Srbiji u periodu od 2009. zaključno sa prvim kvartalom 2017. godine. Namena tog odeljka je da pruži pregled svih nacinialnih domenskih sporova, ukaže na zaštićene žigove koji su se pokazali kao najprivlačniji za zloupotrebe u nacionalnom sajber prostoru, odnos porekla registranata nasuprot tužioca, kao i prednost postupanja po arbitraži u odnosu na redovan sudski postupak.

Ključne reči:

zloupotreba imena internet domena, povreda intelektualne svojine, povreda prava žiga, domenski spor.

* jovanalazarevic.ma@gmail.com

** Rad je nastao iz master teze: *Uloga domenskih imena kao identiteta kompanija na internetu*, koja je odbranjena 24. decembra 2015. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

UVOD

U 21. veku internet se pozicirao kao nezaobilazno sredstvo komunikacije. Danas mnogi procesi teku posredstvom internet komunikacije, jer su nove tehnologije iznedrile različite mogućnosti uspostavljanja veza na mreži. Komunikaciona realacija tih veza ide od povezivanja jednog subjekta s drugim, do povezivanja jednog subjekta s masom drugih. Može se reći da je to brži i efikasniji način uspostavljanja realacija, te se zbog toga internet pozicionira kao odlično sredstvo za poslovnu komunikaciju. Privredna društva ga mogu posmatrati kao informacioni kanal i globalni medij čije je delovanje dovelo do toga da obavlja veliku diseminaciju informacija i podataka¹ čineći to na nekoj superbrzoj traci².

Poslovno komuniciranje posredstvom interneta kao globalnog medija, može se smatrati informativnom bazom za poslovne partnere i druge klijente, lakše povezivanje kompanije uz virtuelni identitet, efikasniji poslovni proces, bolje i brže upravljanje informacijama, ekspanzivnu privrednu propagandu, marketing, obavljanje video – konferencija, učestvovanje u elektronskoj trgovini ili bankarstvu, slanje elektronske pošte³, otvaranje diskusionih grupa, kreiranje diskusionih lista, prezentovanje e – brošura⁴. Pomenute radnje iziskuju registraciju internet domena, što dalje implicira odabir domenskog naziva. Svi preuzeti potezi grade „elektronsko poslovanje“ koje je važno za korporativni imidž i reputaciju, a povoljni rezultati koji se postižu virtualno u realnosti, mogu uzrokovati manipulativne radnje domenskim imenima. To dalje vodi ka povređivanju različitih prava zagwarantovanih Zakonom. Uglavnom je reč o povredi prava na žig i povredi intelektualne svojine, uz zabunu i zabludu u poslovnoj komunikaciji na mreži.

U ovom radu sporadično će se pomenuti najzanimljiviji slučajevi koji su doprineli zabuni i zabludi u informativnim i komunikativnim tokovima na internetu.

-
- 1 Vladimir Štambuk, *Communico ergo Sum ili Internet kako je nastao i kuda smera*, Akademska misao, Beograd, 2010, str. 135.
 - 2 Edvards S. Herman, Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji*, Clio, Beograd, 2004, str. 158.
 - 3 Milan Milosavljević, Gojko Grubor, Mladen Veinović, *Informatika*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010, str. 249.
 - 4 Vilokos L. Denis, Kameron T. Glen, Olt H. Filip, Ejđži K. Voren, *Odnosi s javnošću: strategije i tehnike*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 275.

UZROCI ZLOUPOTREBA DOMENSKIH IMENA

Nerazdvojno funkcionisanje internet domena (kao administrativno – tehničke celine) i domenskog naziva (simboličko predstavljanje korisnika na internetu), kreira virtuelni identitet fizičkog ili pravnog lica koje se prepoznaje kao učesnik u sajber predstavljanju i komuniciranju. Važeća regulativa u vezi sa registracijom internet domena u Republici Srbiji omogućava zainteresovanim licima da vrše odabir između generičkih ili nacionalnih domena, uz posebanu pažnju na kreiranje domenskog naziva.

Privredno društvo koje odluči da kreira virtuelni identitet mora da vodi računa o njegovoj zaštiti. Jedna od aktivnosti koje doprinose većem stepenu bezbednog virtuelnog predstavljanja subjekta kreće se u okvirima pravovremenog odabira i registracije domenskog naziva u prostoru nacionalnog domena Republike Srbije, odnosno .rs i .срб, kao i za sve poddomenske prostore (.co.rs, .org.rs, edu.rs, in. rs, .pp.срб, org.срб, .обр.срб i .од.срб).

Zaštita virtuelnog identiteta privrednog društva kroz postupke obazrivosti pri odabiru domenskog naziva i njegove blagovremene registracije, nije jedini način bezbednog nastupa na internetu. Ova aktivnost može se ubrojati u deo korpusa drugih postupanja koja doprinose bezbednijem nastupu privrednog društva na mreži.

Registar nacionalnog internet domena Srbije, kao organizacija na nivou centralnog registra, obavlja prema važećoj regulativi registracije domena⁵ prema pravu prvenstva⁶. Subjekat je slobodan da izabere domen i domensko ime, shodno sopstvenim opredeljenjima i potrebama i dobije ulogu registranta i pravo prvenstva ako predloženi domen već nije registrovan. Domenski naziv na registrovanom domenu može da koristi kao adresu internet stranice, online prodavnice ili e – mail adrese putem koje se obavlja elektronska komunikacija.

Zloupotrebe internet domena nisu retkost, te bez obzira na već registrovane domeneske nazive, druga lica vrše reregistraciju. U stručnoj literaturi pojava zloupotrebe domena opisana je i označena kroz pojam Domain name grabbing, ali se često sreće naziv cybersquatting⁷. Smatra se da su razlozi za Domain name grabbing sticanje materijalne koristi i nanošenje štete drugim licima.

⁵ RNIDS je ukazao na važnost blagovremene registraciji, ta aktivnost je posebno promovisana kroz slogan „Registruj čim pomisliš“.

⁶ Opšti uslovi o registraciji naziva nacionalnih internet domena, Konferencija suosnivača, Beograd, član 11, str. 6.

⁷ Više o cybersquatting – u Dušan Popović, *Registracija naziva internet domena i pravo žiga*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, (Beograd: Dosiye studio), Beograd, 2014, str. 97.

Sticanje materijalne koristi zloupotrebom domena

Zloupotreba domena koja kao posledicu ima sticanje materijalnih koristi realizuje se putem protivzakonite trgovine domenima ili zloupotrebom zaštićenog znaka, kako bi se ostvarili prihodi na osnovu tuđeg identiteta i drugih prepoznatljivosti.

Dosadašnji primeri u praksi pokazali su prednost trgovine domenima, odnosno neovlašćeno korišćenje tuđih zakonom zaštićenih oznaka, koje je treće lice iskoristilo i registrovalo u cilju iznuđivanja novčanih sredstava. Važnost neke oznake koja se vodi kao registrovani žig nekog lica potencijalnom registrantu, postaje zanimljiva isključivo u odnosu na ekonomsku vrednost te oznake, što dalje implicira važnost određenog pojma kao prepoznatljiv prosečnom posetiocu interneta⁸.

Prvi slučaj manipulacije domenom radi sticanja materijalne koristi, vođen je tokom 2009. godine za domen danone.rs⁹. Domaći registrant zatražio je novčanu nadoknadu od tužioca. Identični slučajevi pojavili su se narednih godina, a neki od primera su sporovi za domene bofroast.rs¹⁰ i yahoo.rs¹¹. U poslednjem navedenom slučaju bila je evidentna namera prodaje domenske oznake, jer je odabran domenski naziv svetski prepoznatljiv. Svi pomenuti slučajevi rešeni su u arbitražnim postupcima (vansudskim putem) u korist tužioca, bez njegove obaveze da izvrši transfer novčanih sredstava registrantu.

Fizička i pravna lica slobodna su za obavljanje trgovine domenima, pod uslovom da su domenski nazivi isključivo slobodni. To tačno znači da nisu žigom zaštićene oznake, ne predstavljaju delo intelektualne svojine i nisu ni na koji način izuzeti od mogućnosti registracije u nacionalnom internet prostoru. Kada su takvi uslovi ispunjeni, obavlja se kupoprodaja naziva domena koja poslednjih godina postaje profitabilna delatnost. Suština procesa je da lica kod provajdera zakupe i „parkiraju” domen za koji smatraju da će u budućnosti postati predmet interesovanja.

Druga mogućnost sticanja materijalnih koristi zloupotrebom domena, jeste realizacija prihoda po osnovu tuđeg imena i identiteta. Nelojalnost u

⁸ Dušan Popović, *Registracija naziva internet domena i pravo žiga*, Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje, (Beograd: Dosije studio), Beograd, 2014, str. 75–77.

⁹ Arbitražna odluka za danone.rs dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2009_11_24-arbitraza-odluka-danone.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

¹⁰ Arbitražna odluka za bofrost.rs dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2011_03_02-arbitraza-odluka-bofrost.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

¹¹ Arbitražna odluka za yahoo.rs dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2013_12_06-arbitraza-odluka-yahoo.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

konkurenciji može biti pokretač takvih manipulacija, te se preko tuđeg imena i prepoznatljivosti obavlja elektronsko poslovanje i trgovina, internet marketing, olgašavanje i komunikacija.

Jaka, agresivna i progresivna konkurentnost donosi manipulaciju žigovima i obeležjima. Upravo taj segment nelojalnosti uključen je u zloupotrebe domenskih naziva.

Sticanje nematerijalne koristi zloupotrebom domena

Prva mogućnost sticanja nematerijalnih koristi zloupotrebom domenskih naziva, jeste postizanje lažne prepoznatljivosti u online prostoru. Privredna lica koja još nisu stekla identifikaciju i afirmaciju na internetu, mogu načiniti korak identifikovanja i reklame putem tuđih poslovnih oznaka. Takav korak je lažno predstavljanje koje je po druge učesnike u virtuelnoj zajednici – nebezbedno i nepouzdanost. Neistinito predstavljanje na internetu mogu praktikovati pojedinci, grupe ili privredna društva koja, čineći takve poteze, žele da obezbede sebi publicitet. Sticanje lažnog identiteta preko tuđeg opštepoznatog imena nije bezazlen potez, ali subjekti koji primenjuju takvu tehniku smatraju da je to siguran put do vidljivosti na internetu.

Praktičan primer prethodno navedenog uočen je za sporne domene volvo.rs i volvo.co.rs¹². Domenski spor vodio se u Republici Srbiji 2011. godine. Tadašnji registrant kreirao je svoj virtuelni identitet registracijom domena, koristeći kao domenske nazive registrovane žigove kompanije „Volvo Trademark Holding AB” u Švedskoj. Iako je u 2011. godini registrant prodavac i serviser označenih vozila, on nije bio u direktnoj vezi sa titularom žiga, te nema prava na upotrebu oznake „Volvo”. Sporni domeni su preneti na tužioca, a tužena strana danas ima registrovan .com domen uz domenski naziv, koji je ekvivalentan poslovnom imenu privrednog društva.

Potrebno je ukazati na nepouzdanost .com domena, jer ga može registrovati bilo koje fizičko ili pravno lice bez legalnih i legitimnih podataka, što omogućava izostavljen proces identifikacije koji je obavezan postupak u Republici Srbiji. S obzirom na to da se u spornim slučajevima koristio .rs i .co.rs domen, ostaje na nivou spekulacija zbog čega se subjekat nije opredelio za nacionalni domenski prostor, jer je u istom domenski naziv registrovan na .com domenu slobodan. Ipak, razloge i opravdanja u vezi s tim pitanjem, treba pronaći u ličnom izboru privrednog društva.

Druga mogućnost sticanja nematerijalne koristi zloupotrebom domena jeste nelojalnost u konkurenciji. Nelojalnost u konkurentskim odnosima

¹² Arbitražna odluka za volvo.rs i volvo.co.rs dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2011_06_07-arbitraza-odluka-volvo.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

Zakonom je nedozvoljena radnja koja u broju različitih datih situacija predviđa nedopuštenost upotrebe tuđih Zakonom zaštićenih oznaka kao svoje¹³.

Može se ukazati na postojanje tzv. suck sajtova koji funkcionišu po principu nekomercijalne angažovanosti nekog domena, koji je nastao kao kombinacija tuđeg žiga s drugim simboličkim oznakama¹⁴.

POSLEDICE ZLOUPOTREBE DOMENSKIH IMENA

Povreda intelektualne svojine i žiga

Pojam „intelektualne svojine” upotrebljava se kao opšti naziv za konstrukcije ljudskog uma, zaštićene na odgovarajućim i propisanim nivoima isključivih prava. Kao takva, intelektualana svojina može se posmatrati u dva pravca, i to kao autorsko pravo koje uključuje druga srodna prava i pravo na industrijsku svojinu¹⁵. Autorsko pravo štiti tvorevine ljudskog uma označene kao književna, likovna, govorna, filmska, dramska¹⁶, muzička i druga dela lica koje je imenovano kao autor¹⁷. Industrijska svojina obuhvata čitav zbir različitih prava, uključujući pravo na patente, žigove, industrijski dizajn i oznake geografskog porekla¹⁸.

Po osnovu zloupotrebe domenskih imena, akcenat bavljenja intelektualnom svojinom stavljen je na povredu prava na žig. U okviru vođenja domenskih sporova najveći i/ili jedini procenat povređivanja prava intelektualne svojine jeste povreda prava na žig. Žig štiti¹⁹ odgovarajuću oznaku koja funkcioniše u privrednom prometu u cilju označavanje robe ili usluga nekog

¹³ Detaljnije o nepoštenoj tržišnoj utakmici u Zakonu o trgovini, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 53/2010 i 10/2013, član 50, str. 17–18.

¹⁴ Dušan Popović, *Imena internet domena i pravo intelektualne svojine*, Institut za uporedno pravo, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 44.

¹⁵ Slobodan Marković, Dušan Popović, *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet, Beograd, 2016, str. 21.

¹⁶ Zakon o autorskom i srodnim pravima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016 – odluka US, član 2, str. 1–2.

¹⁷ Slobodan Marković, Dušan Popović, *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet, Beograd, 2016, str. 37–43.

¹⁸ Isto, str. 100.

¹⁹ Zakon o žigovima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 104/2009, 10/2013, član 1, član 2, str. 1 – 2.

privrednog subjekta²⁰. Sticanjem vlasništva na žig u postupku pred određenim organom,²¹ nosilac žiga dobija apsolutno vlasništvo nad njim.

Kako registracija žiga i registracija internet domena u Srbiji nisu u pravnoj korelaciji, ostavljen je prostor za povredu prava na žig. Lice, koje nije označeno kao tvorac žiga, može zaštićen znak da registruje kod ovlašćenog registra kao domenski naziv. Zakonom zaštićena oznaka ili oznaka koja je bitno slična nekom žigu, stoje ravnopravno kao najčešći slučajevi manipulativnih radnji nad imenima domena.

Upotreba istovetnog ili bitno sličnog zaštićenog žiga jednog lica kao domenskog imena drugog subjekta, ima cilj da:

1. registrant stekne korist i prepoznatljivost iz već stečene i opšte poznate oznake,
2. registrant stekne komercijalnu korist u poslovnom prometu na internetu,
3. registrant stvori zabunu i zabludu u virtuelnom okruženju,
4. registrant spreči nosioca žiga da ga koristi kao domensko ime za nacionalni domen,
5. registrant kreira svoju internet prezentaciju na adresi koja nosi naziv tuđeg žiga.

Zloupotreba domenskih naziva nastaje onog trenutka kad jedno lice (registant) registruje tuđu Zakonom zaštićenu oznaku (žig u vlasništvu titulara žiga) kao imena domena, a da ne postoji prethodno dobijena dozvola i saglasnost tvorca žiga da svoje vlasništvo prenosi na drugo lice. Takvi potezi rezultiraju povredu intelektualne svojine, odnosno povredu prava na žig.

Povreda žiga označena je kao jedan od tri kriterijuma koji se primenjuju za donošenje arbitražne odluke nacionalnom domenskom sporu.

Povreda načela savesnosti, poštenja i dobrih poslovnih običaja

Načelo savesnosti i poštenja podrazumeva iskreno, pošteno i odgovorno postupanje. Za privredne subjekte to načelo važi kao princip dobrog poslovnog morala, koji podrazumeva kvalitetno i profesionalno obavljanje delatnosti. Njime su zabranjene radnje koje mogu prouzrokovati štetu drugom pravnom ili fizičkom licu. To podrazumeva izostanak manipulacije tekstulanim oznakama koje obavljaju funkciju naziva domena u bilo kom obliku – sticanja re-

²⁰ Slobodan Marković, Dušan Popović, *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet, Beograd, 2016, str. 31 i 150.

²¹ Registracija žiga u Republici Srbiji obavlja se pred Zavodom za intelektualnu svojinu po aktuelnom Zakonu o žigovima.

putacije, prodaje, preprodaje, izdavanja, sprečavanja nosioca žiga da istu registruje kao ime domena.

Dobri poslovni običaji ukazuju na kulturu ponašanja i postupanja fizičkih i pravnih lica za uspešno obavljanje svih planiranih aktivnosti. Poslovni običaji nalažu poštovanje, uvažavanje, toleranciju i uzdržanost. Deo su poslovnog morala. Načela i dobri poslovni običaji zahtevaju uzdržanost od manipulativnih radnji u vezi sa registracijom nacionalnih internet domena.

Članom 22. Pravilnika o postupku za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih internet domena²² (dalje Pravilnik), u Republici Srbiji, navedena načela uzimaju se kao jedan od kriterijuma za donošenje odluke arbitražnog veća povodom spora nad domenom. Taj kriterijum unet je u osnovni tekst Pravilnika 2011. godine, a kao bitan element zadržan je nakon izmena i dopuna 2012, 2014. i 2016. godine.

Dovođenja u zabludu i zabunu u poslovnoj komunikaciji na internetu

Konstruisanje virtuelnog prostora u kome dominira zabuna i zabluda u komunikaciji ima za cilj kreiranje lažne i pogrešne slike i uverenja o nekom predmetu, činjenici ili o nečijem identitetu. Internet je efikasan i brz način za komuniciranje, ali je problematičan u pogledu sigurnosti i bezbednosti podataka. Iza internet adrese stoji sadržaj koji ima oblik poruke koja se prikazuje i prenosi posetiocima mreže, ali ostaje problematika da li se iza tog sadržaja zaista nalazi subjekat koji je označen kao njen pošiljalac. Drugim rečima, na internetu uvek postoji opasnost da iza određenog domena nije subjekat koji se predstavlja, jer kako neki autori tvrde, u virtuelnom svetu nekada se ne zna ko je ko²³. Najslikovitiji primer je slučaj spora nad domenima tehnomania.rs i tehnomania.co.rs. Arbitražni postupak za sporne domene pokrenuo je titular žiga „tehnomanija”. Sporani domen obavljao je redirekciju na sajt tužiočevog konkurenta cbt.rs. Prva karakteristika slučaja je podudaranje zakonskih zastupnika koji stoje iza pravnog subjekta, koje se vodi kao registrant domena i subjekta koji zastupa kompaniju koja posluje na sajtu cbt.rs. Druga karakteristika slučaja je da tužilac i privredno društvo, koje stoji iza pomenutog sajta, obavljaju istu privrednu delatnost. Treća karakteristika je da sporni domeni imaju samo jedno slovo manje od tužiočevog žiga, te se posmatraju kao „bit-

²² Pravilnik o postupku za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih internet domena, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 31/11 osnovni tekst, 24/12, 67/14 i 61/16 izmene, čl. 23.

²³ Entoni Gidens, *Sociologija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007, str. 474.

no slični registrovanom žigu". Sve tri karakteristike olako dovode do zabune i zablude u poslovnoj komunikaciji na internetu.

REŠAVANJE ZLOUPOTREBA DOMENSKIH IMENA

Pitanje vlasništva nad domenskim imenom rešava se u domenskom sporu. Reč je postupku pred nadležnim organom u kome tužilac podnosi tužbu protiv registranta za koga se smatra da je, registracijom spornog domena, povredio tužiočeva prava. Ulogu nadležnog organa može da obavlja neko od dva tela, i to: sud ili vansudski organ²⁴.

Pre toga, važno je napomenuti da je Interent korporacija za dodeljene nazive i brojeve (ICANN²⁵), koja deluje kao neprofitna organizacija i u javnom interesu koordinira internet porstorom²⁶, osmislila Jednobrazna pravila za rešavanje domenskih sporova namenjena problematici na nivou generičkih domena (.com, .org, .biz, .info i dr). ICANN je učestvovao u donošenju niza dokumenata u vezi sa rešavanjem domeskih sporova, zajedno sa Centrom za arbitražu i medijaciju Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO), kojoj je poverena uloga nadležnog tela za sporove nad „globalnim” domenima. Do sada je rešeno više hiljada predmeta. Osim spornog odnosa u relaciji žig i domen, Centar rešava pitanja odnosa domena i ličnih imena, međunarodnih organizacija i drugo²⁷. Dalje je ICANN predvideo postojanje odgovarajućih tela koja rešavaju problematiku povrede intelektualne svojine i prava na žig u okvirima nacionalnih internet domena.

Domenski sporovi u Republici Srbiji

U Republici Srbiji svi dosadašnji domenski sporovi pokrenuti su pred vansudskim organom, te je proces postao arbitražni postupak. U prilog odabiru alternativne opcije, jer se arbitražu smatra alternativom u odnosu na proces pred Sudom, ubraja se kompetentost arbitara, brzo donošenje odluke, efikasnost, fleksibilnost i niži troškovi u poređenju na postupanje pred Sudom. Pojedini

²⁴ Dostupno na: https://www.rnids.rs/publikacije/rnids_flajer-zig_final.pdf, (Pristupljeno 26. januara 2017).

²⁵ Skraćenica ICANN dobijena je od punog naziva korporacije Intenret Corporation for Assigned Names and Numbers

²⁶ Dušan Popović, *Registracija naziva internet domena i pravo žiga*, Pravni fakultet Univerziteat, Centar za izdavaštvo i informisanje, (Beograd: Dosije studio), Beograd, 2014, str. 21–23.

²⁷ Uporedi na <http://www.wipo.int/amc/en/center/role.html>, (Pristupljeno 26. januara 2017).

autori smatraju da je niz navedenih prednosti alterantivnog postupka posledica tzv. procesne efikasnosti²⁸.

Vođenje domenskih sporova u Republici Srbiji regulisano je Pravilnikom o postupku za rešavanje sprovedom registracije nacionalnih internet domena (Pravilnik). Pravilnik se primenjuje povodom sporova u nacionalnom adresnom prostoru. Dokumentom je regulisano postojanje nadležnog tela, pokretanje i tok postupka, kriterijumi za donošenje odluke i troškovi po završetku arbitraže²⁹.

Nadležno telo je Komisija za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih internet domena (Komisija). Za osnivanje i delegiranje nadležnosti Komisije u rešavanju domenskih sporova u obliku vansudskog postupka, zaslužani su Registar nacionalnog internet domena (RNIDS³⁰) i Privredna komora Srbije (PKS)³¹. Pravilnikom je predviđeno konstituisanje arbitražnog veća koje se sastavlja po osnovu Liste arbitara. U Republici Srbiji, Lista arbitara je predložena od RNIDS –a, a odobrena dozvolom PKS – a. Trenutni broj arbitara na Listi je 27 lica³². Obaveza tužioca i registranta jeste pravovremeno i potpuno podnošenje dokumentacije predviđene regulativom, imenovanje arbitara i odazivanje na usmeni pretres u slučajevima kada je takav potez neophodan za donošenje arbitražne odluke.

Postupanje po osnovu Pravilnika i brzo donošenje odluke na osnovu nje, u korist tužioca ili registranta, a zatim njeno brzo stupanje na snagu, zadovoljavaju tzv. princip efikasnosti³³.

²⁸ Marko Jovanović „Efikasnost postupka rešavanja sporova povodom registracije naziva nacionalnih domena Srbije” u: Dušan Popović, (ur.), *Intelektualna svojina i internet: nazivi internet domena, autorska dela, žigom zaštićene oznake*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015, str. 34–36.

²⁹ Pravilnik o postupku za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih domena, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 31/2011 osnovni tekst, 24/12 i 67/2014, 61/2016 izmene, čl. 2, str. 1, čl. 4 i 5, str. 2, čl. 8 i 9, str. 3, čl.16, str. 5, čl. 17 i 19, str. 6, čl. 20, str. 7, čl. 27 i 28, str. 10.

³⁰ RNIDS osnovan je 2006. godine, kao neprofitna fondacija koja upravlja nacionalnim domenima uz saradnju sa ICANN – om i podršku stečenu članstvom u Savetu evropskih nacionalnih TLD registara (CENTR).

³¹ Komisija je nastala tokom 2010. godine u skladu sa sklopljenim sporazumom RNIDS i PKS.

³² Lista arbitara je u svakom trenutku dostupna na veb sajtovima RNIDS –a i PKS –a. Prva sačinjena lista u 2011. godini brojala je 23 lica (arbitra) sve do oktobra 2015. godine, kada je proširena pod dozvolom upravnog odbora PKS – a i sada ima 27 imena.

³³ Marko Jovanović „Efikasnost postupka rešavanja sporova povodom registracije naziva nacionalnih domena Srbije” u: Dušan Popović, (ur.), *Intelektualna svojina i*

Statistički pregled domenskih sporova u Republici Srbiji

U Republici Srbiji je od 2009, zaključno sa prvim kvartalom 2017. godine, vođeno 25 domenskih sporova i doneseno 25 arbitražnih odluka³⁴. Postupak arbitraže prvo je uređivan dokumentom pod nazivom Pravilnik o arbitražnom postupku za rešavanje sporova povodom registracije .rs domena, zatim Pravilnikom o postupku za rešavanje sporova povodom registracije .rs domena, da bi svoj konačan i krajnji oblik dobio pod nazivom Pravilnik o postupku za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih internet domena.

Svi dosadašnji domenski sporovi u Republici Srbiji pokrenuti su u van-sudskoj proceduri.

Pregled internet domena, koji su bili predmet arbitraže u periodu od 2009. do 2017. godine broji:

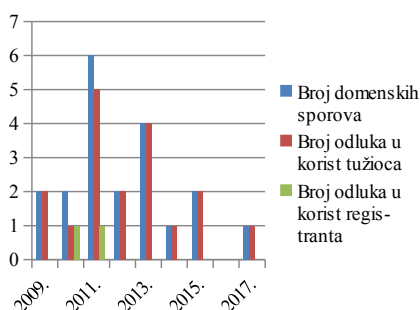
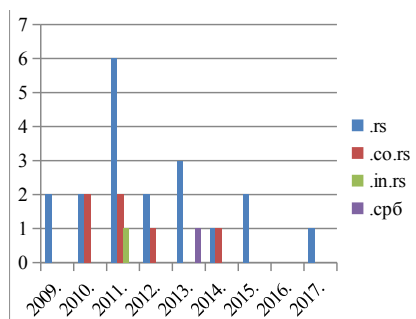
- 2009: city24.rs i danone .rs,
- 2010: dis.rs i dis.co.rs, buddhabar.rs,
- 2011: bofroast.rs, volvo.rs i volvo.co.rs, hyatt.rs, pirelli.rs, pirelli.co.rs i pirelli.in.rs, googlesrbija.rs, akrapovic.rs,
- 2012: tehnomania.rs i tehnomania.co.rs, webasto.rs,
- 2013: thebodyshop.rs, minimax.rs, банкаинтеза.срб, yahoo.rs,
- 2014: hagleitner.rs i hagleitner.co.rs,
- 2015: vogue.rs, ck.rs, potrkobeograd.rs, bmwmotorrad.rs, cialis.in.rs, bmwkum.rs, ibm.rs,
- 2016: bez odluka
- 2017³⁵: ducati.rs (arbitražna odluka), tanjuginfo.rs i abbbie.rs (*arbitražni procesi u toku*).

Od ukupnog broja arbitražnih postupaka, samo u dva slučaja donesena je odluka o odbijanju tužbenog zahteva, i to u sporovima za domene dis.rs, dis.co.rs i hyatt.rs.

internet: nazivi internet domena, autorska dela, žigom zaštićene oznake, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015, str. 49.

³⁴ Sve arbitražne odluke za sporne nacionalne domene dostupne su na <https://www.rnids.rs/lat/resavanje-sporova-u-vezi-naziva-domena/arbitrazne-odluke>, (Pristupljeno 10. januara 2017).

³⁵ Podatak za 2017. godinu podrazumeva period od 1.1. do 1.4.2017. godine.

Grafikon 1³⁶Grafikon 2³⁷

Grafikoni 1 i 2 daju slikoviti prikaz kretanja domenskih sporova, broj odluka donesenih u korist tužioca i registranta, kao i raspored vođenja sporova za adresne prostore u prikazanom periodu.

Najviše domenskih sporova i najveći broj arbitražnih odluka doneseno je 2011. godine. U šest procesa, pet je okončano usvajanjem tužbenog zahteva. Najmanji broj procesa vodio se 2014. godine, odnosno jedan postupak za domene hagleitner.rs i hagleitner.co.rs.

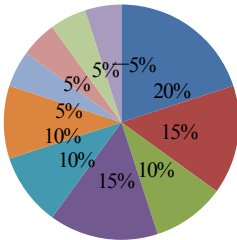
Najveći broj domenskih sporova vodio se za nacionalni domenski prostor .rs namenjen svim zainteresovanim licima. Svi raspoloživi poddomenski nacionalni prostori na latinici bili su predmet spora, sem za .org.rs i .edu.rs. Za ćirilčki domen .cpb, koji je u upotrebi od 2012. godine, vodio se samo jedan postupak, dok nije primećen spor nad domenskim nazivom na poddomenima .pp.cpb, opr.cpb, obr.cpb, od.cpb. Najveći broj tužilaca su strana i fizička lica, dok je u tek nekoliko slučajeva zabeležen tužilac sa teritorije Republike Srbije. Dosadašnja praksa zabeležila je sledeća kretanja: 6 tužilaca s teritorije SAD, 4 tužilaca s teritorije Nemačke, po 3 tužilaca s teritorije Francuske i Srbije, po 2 tužilaca s teritorija Italije i Slovenije, po 1 tužilac s teritorija Engleske, Austrije i Švedske. Dovoljno je napomenuti da su neki od ovih subjekata svetski poznate kompanije kojima je, zloupotrebom domenskog naziva, narušeno i povredeno pravo na žig. Neke od takvih kompanija su Google Inc, Yahoo! Inc, Calvin Klein Trademark Trust i drugi.

³⁶ Isto.

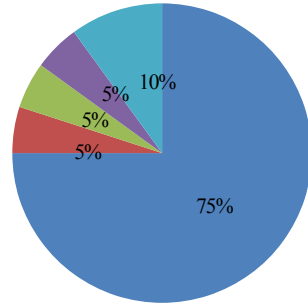
³⁷ Isto.

Grafikon 3³⁸

■ SAD ■ Francuska ■ Nemačka
 ■ Italija ■ Slovenija ■ Srbija
 ■ Engleska ■ Austrija ■ Švedska
 ■ Nepoznato

Grafikon 4³⁹

■ Srbija ■ Rumunija ■ Hrvatska
 ■ Nemačka ■ Nepoznato

Grafikoni 3 i 4 daju prikaz odnosa registranta i tužioca prema teritorijalnoj pripadnosti. Uočljiva je prednost inostranih tužilaca u odnosu na broj domaćih subjekata u istoj ulozi, što potvrđuje činjenicu da su uglavnom zloupotrebjeni inostrani i planetarno poznati žigovi kao nazivi domena. Zabeležen je slučaj kada se na strani tužioca i registranta nalaze strana lica. Tom prilikom, strano lice iskoristilo je mogućnost registracije domena u domenskom prostoru Republike Srbije. Spor se vodio za domen thebodyshop.rs⁴⁰ koji je registrant sa teritorije Rumunije registrovao marta 2012. godine. Postupak je okončan usvajanjem tužbenog zahteva.

Primer domenskog spora za vogue.rs zanimljiv je slučaj dvostruke povrede i zloupotrebe prava intelektualne svojine kompanije iz Franske. U ovom slučaju, registrant iz Republike Hrvatske 2013. godine registrovao je domen vogue.hr povodom kojeg je postojao spor u matičnoj državi registranta. Postupak je završen u korist tužioca. Registrant je isti prekršaj učinio u domenskom prostoru Republike Srbije kao vogue.rs⁴¹. Postupak je okončan u korist tužioca.

³⁸ Podaci od 2009. do prvog kvartala 2017. godine.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Arbitražna odluka za thebodyshop dostupna na: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2013_01_04-arbitraza-odluka-thebodyshop.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

⁴¹ Arbitražna odluka za vogue.rs dostupna na: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2015_03_19-arbitraza-odluka-vogue.pdf, (Pristupljeno 10. januara 2017).

Najčešći podneseni dokazi tužilaca u domenskim sprovima vođenim u Srbiji, jesu:⁴²

- informacije o spornom domenu dobijene putem WhoIs upita Registra nacionalnog internet domena Srbije,
- potvrda o nacionalnoj registraciji žiga dokazana „Ispravom o žigu” od Zavoda za intelektualnu svojinu Republike Srbije, i/ili,
- izvod iz baze podataka Romarin – Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO),
- dokaz o pismu upozorenja upućenom pre pokretanja postupka (u slučaju da je takav potez realizovan),
- dokaz o prepisci između registranta i tužioca pre ili u toku procesa arbitraže nad spornim domenom (u slučaju da je takav potez realizovan).

Opšti zaključak statističkog pregleda domenskih sporova u Republici Srbiji: 18 je vođeno za jedan domen (po pregledu domenskog prostora: 16 za .rs, 1 za .in.rs i 1 za .srb), 5 za po dva domena (po pregledu domenskog prostora: 5 za .rs i 5 za .co.rs), i 1 postupak arbitraže za tri sporna domena (po pregledu domenskog prostora: 1 za .rs, 1 za .co.rs i 1 za .in.rs). Odnosno, 25 rešenih domenskih sporova.

ZAKLJUČAK

Poslovno komuniciranje pretvorilo se mahom u elektronsku poslovnu komunikaciju posredstvom interneta, gde privredni subjekti žele da iskoriste prednosti novih tehnologija i servisa kako bi se predstavili i stupili u kontakt s drugim licima. Ali, komunikacija putem mreže nosi sa sobom određeni stepen rizika u pogledu bezbednosti i pouzdanosti podataka. Zloupotreba domenskih naziva u poslovnom predstavljanju i komunikaciji na internetu, rezultat je ekspanzije savremenih i poslovnih internet aktivnosti koje se obavljaju kroz odgovarajuće elektronske servise. Prevođenje standardnih oblika poslovanja, povezivanja, trgovine, bankarstva i drugih procesa u elektronske radnje, rezultiralo je povećanjem broja korisnika mreže, ali i borbu za deo sajber prostora uz kvalitetan i primetan sajber identitet. Danas su pravna lica postavila kao standard i nužnost svoje prezentovanje na internetu. U tom slučaju, registracija domena je prvi i osnovni korak. Najbitniji su legalni podaci prilikom prijave ovlašćenim registrima, pravilno i pravovremeno održavanje i regulisanje statusa domena, uz blagovremeno ažuriranje sadržaja na domenu. Sve prednosti elektronskog nastupa posredstvom registracije internet domena dovode do skvotiranja (Cybersquatting, odnosno Domain name grabbing), kao česte pojave koju odlikuje zloupotreba tuđih zaštićenih oznaka kroz domenske na-

⁴² Zaključak izveden po osnovu arbitražnih odluka dostupnih na www.rnids.rs

zive. Ciljevi onih koji obavljaju skvotiranje, direktno ili indirektno ukazano je na realizaciju zarade. Zarada se može dobiti kroz preprodaju domena vlasnicima zlopotrebljenog žiga ili osvajanjem tržišta koje biva mnogo lakše ako se krene sa već poznatim imenom, jednim više – manje slovnom mestom od originalnog naziva drugog pravnog lica (dalja istraživanja uglavnom ukazuju na konkurenta), redirekcijom (preusmerenjem) sa sajta na sajt, promenom latiničkog pisma u ćirilicu nekog registrovanog žiga. Svakako, ako postoji namera zlopotrebe, odnosno povrede intelektualne svojine drugog lica i to putem registracije imena domena, opcije su mnogobrojne. Upotreba domenskog imena identičnog ili sličnog imenu javnih ličnosti, kompanija ili preduzetnika, nije samo slučaj u Republici Srbiji jer takvih primera ima u svetu.

Iako detaljno obrazloženo kroz rad, u periodu od početka 2009. do kraja prvog kvartala 2017. godine, ukupan broj rešenih slučajeva povodom tužbi za rešavanje sporova o registraciji nacionalnog internet domena iznosi 25 (slučajeva). Evidentna je činjenica da se broj domenskih sporova i donetih arbitražnih odluka u poslednjem periodu smanjuje u poređenju sa visokim procentom tokom 2011. i 2013. godine. To ukazuje na smanjenje zlopotreba imena domena kroz povredu prava intelektualne svojine i prava na žig. Ovakvo stanje, uz značajniju dalju regresiju, bilo bi povoljno za sajber bezbednost u Srbiji.

Zlopotreba domenskih imena šteti poslovnoj komunikaciji u onoj meri u kojoj je zastupljeno dovodenje u zabunu i zabludu u komuniciranju, lažno predstavljanje i obmanjivanje korisnika interneta. Kako bi se takve situacije sprečile, dovoljno je proveriti da li iza registrovanog domena zaista stoji subjekat (kompanija) koji se predstavlja. Podaci se dobijaju jednostavnom i br-zom pretragom u javno dostupnoj bazi nacionalnog registra domenima. Taj postupak možda neće uticati na kvalitet dalje komunikacije (jer ona zavisi od kulture poslovnog komuniciranja svih strana koje učestvuju u procesu), ali može uticati na proveru autentičnosti lica s kojim se stupa u informaciono – komunikacione odnose.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arsić, Mirjana, Markota, Saša, "Legal problems in the national and international administration of domain names", *Series Law and politics*, Vol. 9, No 2, pp. 159–165.
- [2] Gidens, Entoni, *Sociologija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2007.
- [3] Herman, S. Edvards, Robert, V. Mekčesni, *Globalni mediji*, Clio, Beograd, 2004.
- [4] Jovanović, Marko, „Efikasnost postupka rešavanja sporova povodom registracije naziva nacionalnih domena Srbije” u: Popović Dušan, (ur.), *Intelektualna svojina i internet: nazivi internet domena, autorska dela, žigom zaštićene oznake*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015, str. 31–55.

- [5] Marković, Slobodan, Popović Dušan, *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet, Beograd, 2016.
- [6] Milosavljević, Milan, Grubor, Gojko, Veinović, Mladen, *Informatika*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
- [7] Opšti uslovi o registraciji naziva nacionalnih internet domena, Konferencija suosnivača, Beograd, 2016.
- [8] Popović Dušan, *Imena internet domena i pravo intelektualne svojine*, Institut za uporedno pravo, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- [9] Popović, Dušan, *Registracija naziva internet domena i pravo žiga*, Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje, (Beograd: Dosije studio), Beograd, 2014.
- [10] Pravilnik o postupku za rešavanje sporova povodom registracije nacionalnih domena, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 31/2011 osnovni tekst, 24/12 i 67/2014, 61/2016 izmene.
- [11] Vilkoš, L. Denis, Kameron, T. Glen, Olt, H. Filip, Ejdz, K. Voren, *Odnosi s javnošću: strategije i tehnike*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2006.
- [12] Zakon o autorskom i srodnim pravima *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 104/2009, 99/2011, 119/2012 i 29/2016 – odluka US.
- [13] Zakon o žigovima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 104/2009, 10/2013.
- [14] Štambuk, Vladimir, *Communico ergo Sum ili Internet kako je nastao i kuda smeru*, Akademska misao, Beograd, 2010.
- [15] www.rnids.rs
- [16] www.zis.gov.rs
- [17] www.wipo.int

Arbitražne odluke koje su se koristile kao literatura:

- [1] Arbitražna odluka za domen bofrost.rs, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2011_03_02-arbitraza-odluka-bofrost.pdf,
- [2] Arbitražna odluka za domen danone, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2009_11_24-arbitraza-odluka-danone.pdf,
- [3] Arbitražna odluka za domen thebodyshop.rs, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2013_01_04-arbitraza-odluka-thebodyshop.pdf,
- [4] Arbitražna odluka za domen vogue.rs, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2015_03_19-arbitraza-odluka-vogue.pdf,
- [5] Arbitražna odluka za domen volvo.rs i volvo.co.rs, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2011_06_07-arbitraza-odluka-volvo.pdf,
- [6] Arbitražna odluka za domen yahoo.rs, dostupna preko: https://www.rnids.rs/registar_dokumenata/2013_12_06-arbitraza-odluka-yahoo.pdf.

Jovana Lazarević

DOMAIN NAME ABUSE IN BUSSINES COMMUNICATION AMONG DOMESTIC COMPANIES ON THE INTERNET

Abstract

The subject of this paper is the analysis of the domain name abuse on the cyberspace of Republic of Serbia. The term analysis includes the use research and observational techniques for all known cases of arbitrary on Serbian domain. The aim is to give the review of the simple of domain abuse and manipulation. Focus will be directed to the consequences of this phenomenon considered through the violation of intellectual property rights and the rights of the stamp with the creation of an atmosphere of confusion and error in business communication on the internet. Special attention is given to the statistical review of arbitration over domains in Serbia in the period since 2009 to the first quarter of 2017. The purpose of this section is to provide an overview of all of National domain name disputes, point to the trademarks which have proved to be most attractive for misuse of the national cyberspace, attitude origin registrants opposite the prosecutor, as well as priority treatment for arbitration from the regular court proceedings.

Key words:

Abuse of internet domain names, intellectual property infringement, trademark infringement, domain name dispute.

Suzana Mihajlović Babić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Ivana Antonijević**

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Unapređenje fakultetskog obrazovanja u oblastima kreiranja socijalne politike i pružanja socijalnih usluga

Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 24. marta 2017. godine održana je završna konferencija TEMPUS projekta pod nazivom „Unapređenje fakultetskog obrazovanja u oblastima kreiranja socijalne politike i pruža-

nja socijalnih usluga” u organizaciji Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka.

Na osnovu prihvaćenog projekta u okviru TEMPUS IV programa Evropske unije koji je usmeren ka jačanju visokog obrazovanja saradnjom između država članica Evropske unije i država suseda, Fakultet političkih nauka uzeo je učešće u razvoju novih i unapređenju postojećih studijskih programa koji bi bili usklađeni sa tržištem rada i savremenim pristupima u radu sa vulnerabilnim grupama. Nastavnici i saradnici Odeljenja za socijalnu politiku i socijalni rad Fakulteta političkih nauka učestvovali su u kreiranju i sprovođenju projektnih aktivnosti od decembra 2013. do novembra 2016. godine, sa produžetkom trajanja projekta do avgusta 2017. godine. Pored Fakulteta političkih nauka, učesnici su bili strani i domaći univerziteti (Univerzitet u Zilendu, Danska; Univerzitet u Londonu, Ujedinjeno Kraljevstvo; Univerzitet u Katanji, Italija; Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet; Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet), kao i relevantne institucije i udruženja u Republici Srbiji. Cilj završne konferencije projekta je bio predstavljanje rezultata projekta. Skup je bio namenjen aka-

* suzana.mihajlovic@fpn.bg.ac.rs

** ivanaadamovic90@gmail.com

demskoj zajednici, stručnim radnicima u sistemu socijalne zaštite, kao i zaposlenima u institucijama i organizacijama koje se bave kreiranjem socijalne politike i pružanjem socijalnih usluga, a na skupu je učešće uzelo više od 90 učesnika.

Konferenciju je otvorila prof. dr Nevenka Žegarac, redovna profesorica Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, pozdravila sve prisutne i izrazila zadovoljstvo zbog uspešno okončanog projekta, kao i prisustva predstavnika akademske zajednice, partnerskih organizacija i stručnjaka iz prakse. Prisutne je pozdravila i direktorka Komore socijalne zaštite Srbijanka Đorđević, navodeći da je učešće na projektu bilo u zajedničkom interesu ka izgradnji standarda, kompetencija, znanja i veština za socijalne radnike i druge profesije u oblasti socijalne zaštite. Sofija Dukić, predstavnicica fondacije TEMPUS – Erasmus+ kancelarije u Srbiji, ukazala je na značaj razvoja visokog obrazovanja i njegove usklađenosti sa praksom, te poželeva uspešnu Konferenciju.

Prof dr Jelisaveta Todorović, sa Univerziteta u Nišu – Filozofskog fakulteta, započela je Konferenciju izlaganjem na temu „SHESPSS projekat – ciljevi i ishodi“. Pored glavnog cilja projekta, prilagođavanja postojećih i razvoja novih studijskih programa na sva tri nivoa studija koji bi bili usklađeni sa potrebama tržišta rada i savremenim tendencijama u oblasti socijalne politike i socijalnog rada, ukazala je na sledeće ciljeve: razvijanje nacionalnih standarda kvalifikacija u oblasti socijalnog rada, soci-

jalne politike i socijalne pedagogije; stvaranje uslova da studenti steknu savremena znanja i kompetencije za praksu; ostvarivanje vertikalne i horizontalne mobilnosti studenata na partnerskim univerzitetima; razvijanje veština razvoja kurikuluma i metoda vrednovanja znanja. Na osnovu studije o potrebama za stručnjacima i znanjima u oblasti pružanja socijalnih usluga, postojanja socijalne uključenosti u nastavnim programima u Srbiji i analize mobilnosti studenata, razvijan je kurikulum koji je ishodovala uvođenjem novih i inoviranih studijskih programa 2014. i 2015. godine. U okviru projekta održane su četiri konferencije, tri monitoring posete, objavljeno je osam publikacija i trinaest prevoda knjiga. Uvedeni su standardi kvalifikacija za socijalni rad, socijalnu politiku, socijalnu pedagogiju i sociologiju u socijalnoj zaštiti, kao i nova zanimanja na tržištu rada: master – socijalni pedagog; master – sociolog u socijalnoj zaštiti; master – analitičar socijalne politike.

Sa Univerziteta u Nišu – Filozofskog fakulteta prisutnima se obratila dekanica prof. dr Natalija Jovanović koja je predstavila program socijalne politike i socijalnog rada na osnovnim akademskim studijama, kao i master akademske studije socijalnog rada i master akademske studije socijalne pedagogije koje su razvijene i akreditovane tokom projekta, a prof. dr Danijela Gavrilović prezentovala je rezultate evaluacije prvog semestra i pilotiranja novih programa. Prof. dr Zorica Kuburić prezentovala je novoosnovani program osnov-

nih akademskih studija socijalnog rada i dva master programa (Socijalni rad i Sociologija u socijalnoj zaštiti) na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Inovacije u programima i unapređenje kurikuluma na svim nivoima studija Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka prezentovala je asistentkinja Anita Burgund, kao i prof. dr Jasna Veljković i prof. dr. Jasna Hrnčić koje su predstavile obuke za profesionalce nastale u okviru projekta (naprednu obuku iz supervizije i obuku za mentore).

Prof. dr Fabricio Šaka (Fabricio Sciacca) i prof. dr Vinčenco Maimone (Vincenzo Maimone) sa Univerziteta Katanja iz Italije su prezentovali doprinos projektu i najznačajnije domete posete partnera Univerzitetu Katanja. Prof. dr Kler Kameron (Claire Cameron) i Ijan Varvik (*Ian Warwick*) sa Univerziteta u Londonu prikazali su edukacije koje su realizovali sa partnerima iz Republike Srbije, dok su prof. dr Jesper Stejdz Petersen (Jesper Stage Petersen) i Vera Vinter (Vera Winter) sa Univerziteta u Zilandu obrazložili njihov doprinos ciljevima projekta i ukazali na značaj veze između teorije i prakse u sistemu obrazovanja socijalnih radnika u Danskoj.

Slavica Milojević, ispred Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, govorila je o ulozi profesionalne zajednice u definisanju potreba u obrazovanju socijalnih radnika, dilemama i izazovima u praksi za stručne radnike u socijalnoj zaštiti i očekivanjima društva prema ovim pomažućim profesijama. Zaključila je da se

saradnjom oko ovih važnih pitanja sa akademskom zajednicom i profesijama u socijalnoj zaštiti može uspostaviti holistički pristup u savremenom socijalnom radu.

U segmentu Konferencije „Publikacije kao rezultat projekta”, sa Univerziteta u Nišu – Filozofskog fakulteta prof. dr Dragana Zaharijevski je predstavila monografiju „Obrazovanje u oblasti socijalnog rada i socijalne politike za 21. vek”, prof. dr Jasmina Petrović je govorila o publikaciji „Život u senci – sociološka studija osoba sa invaliditetom u Srbiji”, dok je prof. dr Vesna Anđelković predstavila monografiju „Odrastanje u odrasлом dobu”. Ispred Fakulteta političkih nauka, prof. dr Natalija Perišić je predstavila publikaciju „Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji”, posebno ističući prevode publikacija od koji će se neke koristiti kao udžbenici na predmetima na kojim ne postoji domaća literatura koja pruža savremena saznanja. Ljiljana Ćumura Žižić, sa Univerziteta u Novom Sadu – Filozofskog fakulteta, predstavila je dva zbornika radova – „Sistemi socijalne sigurnosti” i „Istraživanja u oblasti socijalnog rada, socijalne zaštite i socijalne politike”.

Prof. dr Nevenka Žegarac je, zaključivši Konferenciju, ukazala na važnost obrazovanja u oblasti socijalnog rada i socijalne politike, navodeći da znanja koje se prenose studentima treba da budu valjana polazna osnova za dalju nadgradnju i širenje u decenijama koje dolaze.

Čedomir Čupić

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

VUČINA VASOVIĆ – ČOVEK KNJIGE I BIBLIOTEKA*

Opraštamo se od fizičkog prisustva profesora Vučine Vasovića u našim životima, ali ne i od njegovog duha, duševnosti i srčanosti. Oni trajno ostaju u našem pamćenju, sećanju, uspomenama i pričama. Preko onoga što je uradio on ostaje da traje i živi u budućim generacijama.

Profesor Vasović ostavio je dar i trag koji će trajno i nas i buduće sačekivati. Njegovi misaoni plodovi, ali i ljudski postupci biće od sada mnogima orijentiri, odnosno kako treba i misaono i ljudski živeti. To su nesporno najteži načini života, ali zato najvredniji i najplemenitiji.

Profesor Vasović rođen je u Podgorici, 03. aprila 1936. godine. Osnovnu školu i gimnaziju učio je i završio u Podgorici, a posle toga upisao Pravni fakultet u Beogradu koji je sa odličnim uspehom završio. Posle uspešno završenih pravnih studija zaposlio se te iste 1963. godine na Visokoj školi političkih nauka kao asistent na predmetu *Uporedni politički sistemi*. Godine 1968. izabran je za predavača na tada tek osnovanom Fakultetu političkih nauka, da bi 1970. godine bio izabran za docenta, a 1974. godine za vanrednog profesora i na kraju, 1979. godine, za redovnog profesora. Odmah po uspešnom završetku pravnih studija i zaposlenju otpočeo je da se bavi političkim naukama preko istraživanja pluralističkih koncepcija politike, da bi se tokom izuzetno plodne naučne karijere posvetio temama i problemima političke teorije, političke filozofije, komparativne politike i političkim sistemima. U obradi svega onoga što je radio praktikovao je interdisciplinarne pristupe. Pokazao je i dokazao je da nije samo znalac naučnih disciplina kojima se bavio već i drugih velikih duhovnih tvorevina kao što su filozofija, književnost i umetnost. Uz pojmov-

* Prošireni opraštajni govor povodom smrti prof. dr Vučine Vasovića izrečen na Novom groblju u Beogradu, 18. novembra 2016. godine.

ni koristio je i simbolički jezik znajući da mnogo toga važnog i bitnog za čovekov život ne može se ni razumeti ni objasniti samo u pojmovima. Mnogo toga kada je u pitanju ljudski život pripada simbolima koji imaju veliki značaj. Simboli, simbolički jezik, odnosno simbolička značenja i tumačenja bogate i razvijaju čovekovu ljudskost.

Kao plodan, ali i temeljan autor iza sebe je ostavio izuzetno vredne knjige koje su objavljene zahvaljujući predsedniku crnogorske CANU prof. dr Draganu Vukčeviću u biblioteci „Izabrana djela”, izdavača CID. Posebno bih izdvojio dvotomne knjigu *Savremene demokratije* koje pripadaju kapitalnim delima iz političkih nauka. U proteklih nekoliko decenija kod nas je štampano nekoliko dobrih knjiga stranih i naših autora u kojima je problematizovana demokratija, odnosno pitanja i problemi demokratije kao vladavine ali i načina života. Te studije su i istorijskog i aktuelnog karaktera, a delo profesora Vasovića sistematičnošću, analitičnošću, širinom, dubinom sagledavanja, pristupom i sintezom nadilazi ove parcijalne uvide.

Ovo kapitalno delo spada u retke poduhvate tokom dvadesetog veka o demokratiji poput dela Brajsa, Mura, Dala, Arona, Almonda, Bobia, Sartorija, Helda, Makrofa. Kod nas je tridesetih godina prošlog veka štampano trotomno delo Džejsma Brajsa *Savremene demokratije* (izdavač Geca Kon, Beograd, 1933.). Brajs je istraživao šest savremenih demokratskih vladavina dok profesor Vasović posle 73 godine realizuje projekat na istu temu sa širim i dubljim uvidom, uz analizu razvoja problema koji su se tokom tog perioda pojavili u zapadnim demokratijama. Vasović u oba toma problematizuje četiri „velike” i četiri „male” savremene demokratije.

U prvom tomu Vasović je u poglavlju pod nazivom „Pojam i modeli demokratije” razmotrio smisao i značaj demokratije, odnosno bavio se vrednovanjem demokratije i preispitivanjem njenog značaja za savremeni politički život. Profesor Vasović naveo je nekoliko razloga za proučavanje zapadne demokratije. Prvi razlog vezan je za činjenicu da „zapadna demokratija predstavlja najrazvijeniji vid demokratskog uređenja društva i stoga nije slučajno što je služila i još uvek služi kao uzor mnogim drugim zemljama u njihovom traganju za odgovarajućim modelom demokratske organizacije društva”. Drugi, što se komparativnim proučavanjem omogućava „bolje razumevanje osnovnih političkih procesa zapadne demokratije.” Treći, politička nauka ne može verovati na reč protagonistima „nametanja tog modela bez kritičkog propitivanja stvarnog domašaja, rezultata i aplikativnosti tog modela na druga područja i sredine savremenog sveta.” Četvrti, što razumevanje suštine demokratije „doprinosi sagledavanju mogućnosti razvoja pojedinaca i društava i otuda predstavlja izvor motivacije i energije u odbrani i uzgoju demokratije naročito u manje razvijenim ili nerezzvijenim društvima.” Peti, zbog preteranog hvaljenja, od strane onih koji su u siromaštvu, bedi i nezadovoljstvu onoga što ne znaju kako treba da funkcioniše.

U delu su obrađeni i modeli demokratije, demokratski principi i institucije i determinante i efekti demokratskih poredaka. Poseban deo prvog toma posvećen je analizi i kritičkom preispitivanju američkog prezidencijalizma, britanskog parlamentarizma, francuskog poluprezidencijalizma i nemačkog kancelarskog sistema. U svakoj od ovih demokratija obrađeni su načini formiranja političkog sistema, principi, institucije i procesi, organizacija političke vlasti (vertikalno i horizontalno), izborni i partijski sistemi, političke elite, interesne grupe i grupe za pritisak, javnost, javno mnjenje i masovni mediji, participacija, svetske i regionalne organizacije i odnos prema globalizaciji.

Profesor Vasović je u svakom od ovih demokratskih političkih sistema analizirao istorijske, geografske, socijalne, ekonomske, demografske, antropološke, kulturne, psihološke, religijske, etničke i međunarodne činioce i obrasce. Takođe, predočio je i kriterijume za procenu i rezultate svakog pojedinačnog političkog sistema. Precizno su analizirani nastanak, uzroci, razlozi i motivi na kojima su građene ove demokratije. Naznačena su i ograničenja, slabosti, nedostaci, opasnosti, odnosno kako je to profesor Vasović nazvao „siva polja” tih demokratija.

Od moguća četiri pristupa u istraživanju savremenih demokratija profesor Vasović opredelio se za kombinovani. To je kombinacija teorijsko-komparativnog sa monografskom obradom konkretnih demokratskih sistema. U toj kombinaciji korišćen je kritički monografsko-komparativni pristup. Na taj način postignut je dobar sklad između teorijskih uvida, empirijske građe i kritičkog preispitivanja.

Posebna vrednost ovog profesorovog kapitalnog dela jeste interdisciplinarnost i u pristupu i u korišćenju literature. Tako je ovo delo pored teorijskih i empirijskih slojeva oplemenjeno i saznanjima iz filozofije, istorije, sociologije, prava, ekonomije, psihologije, kulturologije, antropologije i književnosti. Knjiga je pisana jasnim jezikom i lepim stilom.

Delo profesora Vasovića je plod dugog bavljenja problemima politike, političke nauke i demokratije. Vasović je još sedamdesetih godina XX veka objavio knjigu *Demokratija i politika* koja je u jednom ideološki žestoko obojenom vremenu, vremenu jednoulja, bila nešto sasvim novo, sveže, izazovno, podsticajno i od ideologije oslobođeno. Ta knjiga pisana je po uzoru na najbolje primere istaknutih političkih filozofa i teoretičara politike druge polovine dvadesetog veka.

Vučina Vasović pripadao je onom malom broju naših najistaknutijih teoretičara politike i profesora političkih nauka. U grupi je utemeljivača izučavanja političkih nauka i formiranja studija političkih nauka. Ceo radni vek proveo je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, ali je bio i gostujući profesor na mnogim svetskim univerzitetima i institutima.

Profesor Vasović nosio je u sebi i pokazivao krajolik zavičaja iz kojeg potiče, opisivao parče neba koje je prvi put ugledao. Taj krajolik i nebo u njemu je trajno živeo i ostavio duboki trag. Podgorička ravnica, zidine stare podgo-

ričke čaršije, brdoviti i kršoviti horizont činio je okvir u kojem je smeštao sve ono što je mislio, pročitao, s putovanja diljem planete donosio kao novo znanje i iskustvo, kao i nove sadržaje i misaone podsticaje. Govor i jezik koje je njegovo uho i svest primilo na početku života trajno ga je obeležilo. Govorio je tim izvornim staropodgoričkim jezikom. Ništa u naglasku i akcentu tokom života nije izmenio. Poznavanje drugih jezika, novi dom i nove sredine koje je upoznao nisu tu mogli ništa da izmene. Temelje i oslonce koje je poneo iz kraja rođenja nije hteo nikada ni da takne. Sve ostalo nastalo iz saznanja i iz iskustva na njima je nadograđivao. Njegov staropodgorički govor bio je tokom celog života netaknut.

Sve je u njegovom životu zasnovano na smislu i značenjima. Postigao je u svojoj ličnosti dobru meru i još bolji sklad između ruralnog i urbanog, tradicionalnog i modernog, realnog i maštovitog, stvaralačkog i kritičkog. Imao je jednu najpoželjniju dozu ironije, cinizma i sarkazma. Odapinjao bi ponekad munjevite ironične i cinične misaone strele prema drugima, a kada bi se činilo da će ih ustreliti spretno i vešto pre nego što pogode cilj skretao bi ih prema sebi. Bila je to svojevrсна umetnička igra i veština koju retko ljudi, pa čak i oni najtalentovaniji poseduju. Njegove cinične i ironične misle bile su samo opomena, a ne pogodci i rane.

U ličnosti profesora Vasovića razvile su se mediteranske vrline, planinske svežine i oštine i ravničarske topline i igre. Igrom se brzo kretao u prostornoj horizontali, a čarobnim i maštovitim pokretima u slobodnoj vertikali. Bio je jedan od najdarovitijih fudbalera tadašnjeg prvotligaša Budućnosti.

Celim svojim bićem bio je zainteresovan i uronjen u misaone dubine, a pogledom u Lovčenske i Himalajske visine. Iz okeanskih misaonih dubina vadio je misaone bisere, deleći ih nesebično svima. Deljenje i darivanje smatrao je vrlinom svetog profesorskog poziva.

Profesor Vasović bio je primer posvećenosti nauci i pozivu. Svako njegovo putovanje u svet imalo je misionarsku ulogu za nauku i poziv kojim se bavio. Jedan je od profesora sa Fakulteta političkih nauka koji je najveći broj zemalja posetio. Boravio je na studijskim i predavačkim programima u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, Sovjetskom savezu, Kini, Indiji i u mnogim drugim evropskim, azijskim i afričkim državama. Bio je Fulbrajtove stipendista. Tokom tih boravaka susreo se s najznačajnijim imenima u političkim, društvenim i humanističkim naukama u drugoj polovini dvadesetog veka. O tome je vrlo retko govorio jer je smatrao da se ne treba s time hvaliti. Imao sam sreće da u poslednjih nekoliko godina njegovog života saznam od njega, ali i od onih koji su mu bili najbliži u generaciji, da je tokom boravka u Americi susretao se i vodio razgovore sa Dejvidom Rismanom, Talkotom Parsonsom, Robertom Mertonom, Robertom Dalom, a na Harvardu zajedno slušao jedan kurs sa Đovani Sartorijem. Naravno, sreo je i mnogo drugih filozofa, teoretičara i naučnika. Posebno je izdvajao bliske kontakte dok je boravio u Velikoj Britaniji sa profesorom Oksforda Džonom Plamencom čije je

poreklo iz crnogorskog orlovskog gnezda – Cetinja. Kod Plamenca je sreo i upoznao Isaiju Berlina, ali je ostvario i kontakte sa Karlom Poperom. Drugim rečima, imao je susrete sa jednim brojem najznačajnijih ljudi iz sveta filozofije, teorije i uopšte društvenih i humanističkih nauka.

Znanja i lična iskustva, ali i dar koji je poneo, verovatno od predaka, pomagao mu je da prepoznae ljude od vrednosti. Družio se sa ljudskim vrlinama, a ne sa ljudskim manama. Potiskivao je ljudske mane i na svoj način pokazivao prema njima prezir. Glupost drugih odbijao je od sebe i pogledom i pokretom. Nije ih govorom razdraživao.

Imao je nešto što ga je kao ličnost izdvajalo – doslednost kada su u pitanju vrednosti, predvidljivost kada su u pitanju aktivnosti i fizičku osobenost, kako u pogledu tako i u pokretu. Bio je neponovljiv, ali istovremeno i prepoznatljiv u svojoj posebnosti. Držao je do moralnog vaspitanja i moralne kulture. Prvo je poneo iz roditeljskog doma, a drugo je sticao u zavičaju iz kojeg je poticao, tokom obrazovanja, kontakta sa ljudima i dobrim uvidima u okoline u kojima se kretao. Etički principi i prosuđivanja bili su vodiči za njegova moralna delovanja i ponašanja. Upravo je u njegovoj ličnosti etičko moralnim pokazivano i dokazivano. Kada su u pitanju profesija i poziv smatrao je da čoveka treba da krasi podjednako obe moći – i moć znanja i moć savesti. Nije pravio kompromise koji čoveka kompromituju.

Imao je jednu prefinjenu diskreciju koja ga je čuvala od hvalisavosti i razmetljivosti, tog obrasca ponašanja ljudi iz kraja iz kojeg potiče. U njegovoj društvenosti bilo je izuzete odmerenosti. Kada je donosio odluke da se spolja angažuje u njemu je progovarala hrabrost antičkih mislilaca, mudraca, odvažnika i heroja. Teško je donosio takve odluke, ali od njih nije nikada odustajao. Zato je s njim bilo i lako i teško. Lako za one koji su odlučnost cenili, a teško za kalkulante i kukavice. Nije prihvatao nikakav veštački strah sem jednog jedinog, a to je strah da ne poćini nešto što bi mu opteretilo savest.

Profesor Vasović trajno se pridružio onima najboljima koji su pre njega otišli, a čiji duh sada stalno prebiva na policama najboljih hramova – hramova knjiga. Vućina Vasović bio je čovek knjiga i biblioteka. To je u njegovom ponašanju ostavilo trajni trag – tišinu za misao i suzdržanost u spoljašnjim reakcijama.

SEĆANJA

Dejan Jović

Kako unaprijediti odnose Srba i Hrvata

MEMORIJALNA ADRESA POVODOM DRUGE
GODIŠNJICE SMRTI PROF. DR. PREDRAGA
SIMIĆA BEOGRAD, 19. JANUARA 2017.

Poštovane kolegice i kolege,

Dozvolite mi da se prije svega zahvalim na časti koju ste mi ukazali kad ste me pozvali da održim ovo predavanje. Profesora Simića poznavao sam relativno kratko, ali je intenzitet naših susreta u zadnjoj godini njegova života bio velik. Sretali smo se na konferencijama i tribinama: u Beogradu, na Kopaoniku, i u Zagrebu, gdje sam imao zadovoljstvo da mu budem domaćin na konferenciji o liberalnim teorijama međunarodnih odnosa – iz koje je kasnije proizašla i knjiga za koju je profesor Simić napisao jedno poglavlje – a također i da ga predstavim svojim studentima i kolegama kroz predavanje koje je tada održao. Bilo je to, nakon dugog vremena, ponovno jedno predavanje profesora ovog fakulteta na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Obojica smo tada bili voditelji odsjeka (odnosno: odeljenja) za međunarodnu politiku – on u Beogradu, ja u Zagrebu. Obojica smo imali iskustvo savjetovanja predsjednika Republika: on Koštunice, ja Josipovića. U oba ta razdoblja, postignuti su određeni pomaci u odnosima Srbije i Hrvatske: nažalost, ne i dovoljni, ne i sasvim konkretni, a također, kao što smo kasnije vidjeli, ne i ireverzibilni. Ali, u različitim okolnostima i u različitom vremenu dali smo onoliki doprinos koliko smo mogli, kako bismo te odnose pomaknuli u smjeru bolje razumijevanja i suradnje.

Obojica smo predavali, između ostalog, i po jedan tipično *balkanološki* predmet: on „Savremene balkanske odnose“ u Beogradu, ja „Politiku i društvo u Jugoistočnoj Evropi“ u Zagrebu. Temeljem tih sličnosti, ali i zbog njegove neposrednosti, srdačnosti, iznimne korektnosti i intelektualne živosti, zbog njegova poznavanja politike i iznutra i spolja, radovao sam se susretima

s njim, gradeći na taj način ne samo institucionalne, nego prije svega osobne i bliske kolegijalne odnose. Ti su odnosi privrženosti doveli i do njegove dirljive podrške – uključujući tu i javnu podršku – kad sam, krajem 2014. bio izložen intenzivnim napadima zbog svojih stavova i zaključaka koji se nisu uklapali u fabriku stvaranja mitova u Hrvatskoj. Na toj sam mu podršci bio i ostao duboko zahvalan.

Nisam mogao ni zamisliti da će komunikacija koju smo uspostavili, i koja je uključivala i planove za nastavak suradnje (primjerice, na knjizi o konstruktivističkim teorijama međunarodnih odnosa) biti prekinuta tako naglo i neočekivano, kao što se dogodilo njegovim apsolutno preranim i za sve nas bolnim odlaskom prije danas točno dvije godine. S protekom vremena, njegovo odsustvo osjećamo s još većim intenzitetom. Nedostaje, siguran sam i svima onima koji su s velikim zanimanjem i zahvalnošću pratili njegove izvanredne i iznimno brze ali istodobno i temeljite analize događaja – i to često, da se poslužim engleskom frazom: *in real time*. To je mogao samo netko njegova iskustva i njegove britkosti, njegova talenta za medijske nastupe i njegova osjećaja odgovornosti prema utjecaju na širu zajednicu. Kao analitičar međunarodne, a naročito regionalne, politike bio je i ostaje primjer mlađim kolegama, novim generacijama politologa, kako treba spojiti akademsko znanje s neprekidnim javnim djelovanjem u korist prosvjećivanja i obrazovanja šire publike.

Nagrada koja nosi njegovo ime, stoga, nema samo svrhu da nas okupi i održi uspomenu te iskaže poštovanje za profesora Predraga Simića, nego i da studente – naročito one koji su se odlučili za studiranje međunarodnih odnosa – uputi da i sami u svom profesionalnom radu djeluju u njegovu duhu i na tragu koji je za sobom ostavio.

Poštovane kolegice i kolege,

Za mene je velika čast što sam u zadnje dvije godine imao priliku na ovom fakultetu predavati predmet Savremeni balkanski odnosi, i na taj način i svoj rad povezati s akademskom ostavštinom profesora Simića. Čast mi je, također, što su me dr. Jasminka Simić i uprava Fakulteta zamolili da predstavim jednu kraću analizu suvremenih odnosa između Srbije i Hrvatske, odnosno – u širem kontekstu – suvremenih srpsko-hrvatskih odnosa, koji uključuju ne samo političku i državnu, nego i društvenu, a često i individualnu/ličnu dimenziju.

Dopustite da počnem tu analizu s pitanjem: zbog čega odnosi između Srbije i Hrvatske ni danas, 25 godina nakon 1991., nisu u potpunosti „normalizirani“? Zbog čega nam izgleda – i to s pravom – da su oni danas zamrznuti na način na koji to nije uobičajeno čak ni za odnose između država koje su imale u svojoj neposrednoj prošlosti teške konflikte? Ako uzmemo 1995. kao

godinu završetka rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, od tada su do danas prošle 22 godine. Od međunarodnog priznanja Hrvatske prošlo je 25 godina, a od uspostave diplomatskih odnosa između tadašnje Savezne Republike Jugoslavije i Hrvatske 21 godina. Znam da su povijesne analogije rijetko kad korisne, ali prisjetimo se samo stanja u Evropi 1967. godine, 22 godine nakon kraja Drugog svjetskog rata, ili – stanja u Jugoslaviji, ili u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj iste godine u odnosu na ratnu katastrofu koja je posebno te dijelove Jugoslavije zahvatila između 1941. i 1945. Što zbog vlastite volje i interesa, a što zbog ograničenja koja su nametnuli pobjednici Drugog svjetskog rata, i Evropa i Jugoslavija su se – tada je izgledalo uspješno - odmaknule od trauma prethodnih ratnih sukoba, te su dale šansu miru. Ne i demokratiji, u onom smislu u kojem je danas shvaćamo – ne, dakle, liberalnoj i elektoralnoj demokratiji. Ali, pretjerano je također reći i da je taj poredak, 1967. godine, 22. godine nakon rata, bio totalitaran, kako danas često čujemo, naročito iz Hrvatske. On je i dalje imao neke totalitarne karakteristike, i dalje je bio autokratski i autoritaran. Ali, imao je i elemente pluralizma, decentralizacije i nacionalne ravnopravnosti koja je naročito pogodovala malim narodima i narodnostima, kako su se u tom sistemu od sredine 1960-ih nazivaju manjine iz razloga političke korektnosti. Bio je to jedan eksperimentalan sistem: jedan, kako je objasnio Dennison Rusinow, dobar poznavalac Jugoslavije: „jugoslavenski eksperiment“.

Nova generacija, rođena neposredno nakon Drugog svjetskog rata, tih je godina bila na fakultetima – otprilike kao što su sada naši studenti, rođeni 1995. ili 1996. Ta generacija, *šezdesetosmaši*, prilično je kritički preispitivala živote i djela svojih roditelja, postavljajući dotad tabuizirana i za mnoge neprijatna pitanja, među kojima je bilo i ono: „što ste radili u ratu?“, i – nadalje – kako je taj rat uopće bio moguć? Tko ga je skrivio, i zašto? Postoji li neka kolektivna krivica – i u čemu se sastoji? Postoji li kolektivna odgovornost? Kako to da su na prvi pogled iznimno progresivni principi i instrumenti – kao što su demokracija i samoodređenje, prava manjina i stvaranje nacionalnih država nakon propasti imperija – u svojoj implementaciji krenuli toliko *ukrivo* da su doprinijeli ratu, a ne miru? Dokle je došla politika *denacifikacije* i zašto je – u jednom trenutku – zastala, a potom je i zaustavljena? Koje pouke možemo izvući iz prošlosti? I kako da se njene tamne strane (naročito na našem „mračnom kontinentu“, kako Evropu naziva Mark Mazower) više nikad ne ponove?

U Evropi i Americi, pa i u Jugoslaviji, ta je generacija htjela društveni progres, i bila je snažno antiratna. Odbacivala je nacionalističke diskurse, tražila nemoguće: više pravde, manje dogmi, mitova i autoriteta. Nije smatrala da je izborna demokratija dovoljna, i nije se mirila s tezom da u svijetu *nema alternative*, da nije moguće ni zamisliti, a kamoli ostvariti, neki novi, bolji, mirniji i sretniji svijet. U SAD-u je bila snažno antirasistička, zahtijevajući jednakost i ravnopravnost rasa: pojma koji je neposredno povezan i s imperijalizmom i s

fašizmom/nacizmom. Bila je, također, i feministička – inzistirajući na rodnoj ravnopravnosti i na jednakosti žena. Bila je i pacifistička i antimilitaristička, protiveći se ratu kao načinu rješavanja međunarodnih problema, naročito u kontekstu vijetnamskog rata. Posvuda se tražila alternativa za svijet kakav je sagrađen u to doba *nuklearnog bipolarizma*. Bez obzira što su blokovi opstali a naoružavanje je nastavljeno, ipak je bilo jasno da se 22 godine nakon kraja Drugog svjetskog rata, pojavila i nova generacija, koja je više zainteresirana za kulturu mira nego za ratne i poslijeratne retorike i prakse političkih vođa. Možda je Hladni rat doista bio u jednom svom aspektu – rat. Ali, bio je to i mir, barem u Evropi. A nova generacija htjela je učiniti korak dalje od rata, bliže miru.

U tu svrhu, upravo se u Europi, kontinentu koji je dvaput zapalio cijeli svijet uzrokujući milijune žrtava i užasna razaranja, pojavila ideja o političkom i ekonomskom integriranju kako bi se stvorila *zajednica mira*. Europska unija nije bila – pa nije ni danas – samo neka *ekonomska zajednica*, nego je rezultat iskustva i realističkih i idealističkih Europljana, koji su zaključili da se nacionalizmima europskih nacionalnih država ne smije vjerovati i da ih se mora držati pod striktnom kontrolom. Bolje je da to učine sami Europljani kroz konstituiranje svoje nad-nacionalne *sui generis* zajednice, nego da to čine Amerikanci i Sovjeti kroz oblike post-okupacije i intenzivne hegemonije u „svojoj“ polovici Europe. Europski projekt kasnije su – s padom Berlinskog zida – razvili upravo nekadašnji šezdesetosmaši s obje strane nekadašnje *Željezne zavjese*.

Nasuprot tome, danas imamo osjećaj – a o tome imamo i potvrdu u svakodnevnoj praksi – da Hrvati i Srbi (a također i Albanci i Bošnjaci) – nikako da se odmaknu od rata. Rat je svugdje oko nas. Dovoljno je pratiti vijesti na Hrvatskoj televiziji ili Hrvatskom radiju, pa da se vidi da vijesti o ratu (onom iz 1990-ih ili onom iz 1940-ih) zauzimaju ponekad i trećinu dnevnika. Ponekad izgleda kao da se i dalje nalazimo u 1991. ili 1995. godini. Obljetnice, proslave, komemoracije, diskursi, optuživanje druge strane da je agresor i okupator – sve to i dalje traje, kao da je rat prestao jučer, a ne prije sad već više od 20 godina. Rat nikako da završi. On i dalje pritišće našu svakodnevnicu, tu je, oko nas. Štoviše, vijesti koje dolaze iz Bosne i Hercegovine i Makedonije, ukazuju da se sve više strahuje od obnove neprijateljstava, od raspada država, od novih zaoštavanja odnosa sa susjedima. Isto je i s odnosima između Srbije i njene odmetnute (što vlastitom voljom, a što voljom međunarodne zajednice) pokrajine, koja je u međuvremenu proglasila nezavisnost – Kosovom. U odnosima između Srbije i Makedonije također se pojavljuju tenzije vezane uz poteze druge strane koje jedna od strana smatra ponižavajućima i štetnima za nacionalne interese. Ali, najveći problem i najveće napetosti pojavljuju se u srpsko-hrvatskim odnosima. Zašto je tako? Zašto oni idu sasvim drugim smjerom od evropskih i jugoslavenskih poslijeratnih trendova?

Najjednostavniji odgovor na ovo pitanje polazio bi od zaključka da je karakter tih ratova – Drugog svjetskog i postjugoslavenskog – bio različit. To je

djelomično točno. U ratu u 1990-ima radilo se o ograničenom sukobu, prema kojem je uspješno primijenjena politika *okruživanja* odnosno *lokaliziranja* (*containment*). U tom smislu, ni angažman drugih nije bio sličan onom iz Drugog svjetskog rata: masovan, odlučujući i zajednički. Rat je zaustavljen, ali nacionalizam nije ni odlučujuće a ni do kraja poražen, ako je uopće moguće (a u to sumnjamo) govoriti o konačnom porazu bilo koje ideologije ili nad-ideologije. Pokazalo se iluzornim vjerovanje globalista da će globalizacija dovesti do uništenja nacionalizma i šovinizma. Nije došlo ni do nestanka ideologija, a time ni do nestanka sukoba koje one proizvode. *Treći put* je prošlost, što ne znači da se opet u jednom trenutku neće vratiti. Tako je sa svim ideologijama: snaženje jedne izaziva otpor kod njoj suprotne, koja se potom oporavlja i izaziva novu protureakciju. Stara, dobra dijalektika, ovdje i dalje ima smisla.

Porast nacionalizma u odnosima između Srba i Hrvata ima, dakle, izvor ne samo u tome što nacionalizam nije odgovarajuće kažnjen (posebno tamo gdje je, kao u Hrvatskoj, u Sloveniji ili na Kosovu) bio uspješan, nego i u tome što se nalazimo u okolnostima krize liberalne demokracije, pa i koncepta Europske unije u cijeloj Europi. Ta kriza proizvela je povratak nacionalizma, a s dolaskom Donalda Trumpa i pobjedom kampanje za Brexit u Ujedinjenom Kraljevstvu – i do povratka protekcionističkog sistema u ekonomiji i politici. Kao reakcija na zaključak da *nema alternative* (popularan u 1990-ima, u doba *liberalnog hiper-optimizma*), pojavljuju se protesti i alternative – i s desna i s lijeva. Sve su to trendovi koji su zahvatili i Zapadni Balkan, te sada utječu na obnovu rivalstva pa i verbalnih ratova između Srbije i Hrvatske. Dovođenje u pitanje *političke korektnosti* i obazrivosti u komunikaciji, sekuritiziranje problema migracija, bumerang koji je Europska unija doživjela na Bliskom istoku (kad je, umjesto da *europizira* Bliski istok, dočekala da Bliski istok *blisko-istočnizira* Europu), te stvaranje alternativa liberalnom sistemu u Rusiji, Kini i Turskoj – sve to ima utjecaja i na odnose Srbije i Hrvatske. Najveća opasnost, međutim, prijeti od situacije kaosa i anarhije u kojoj bi se regija našla ako bi stari poredak (*unipolarni momenat* u globalnim okvirima, odnosno *hegemonski unipolarizam EU-a* u evropskim okvirima) nestao, a novi poredak (kakav god bio) ne bi još nastao. U toj situaciji postoji, doista, mogućnost za obnovu konflikata.

Međutim, u nastavku ovog izlaganja osvrnut ću se posebno na dva povezana, a često možda nedovoljno dotaknuta razloga za loše odnose Srba i Hrvata. Oba imaju veze s ratom u 1990-ima i nisu nužno povezani s globalnim trendovima sadašnjice. **Prvi** se odnosi na sam način na koji se raspala Jugoslavija, a **drugi** – na način na koji se danas govori o ratu koji je uslijedio nakon raspada Jugoslavije.

Raspad Jugoslavije sve nas je iznenadio. Nismo ga očekivali. Čak i oni koji su možda priželjkivali nezavisnost svojih republika i naroda, bili su iznenađeni šansom koja je bila stvorena zbog puknuća međunarodnog poretka. Situacija u kojoj je jedna globalna supersila (Sovjetski Savez) nestala sa scene i potom se raspala, i u kojoj je došlo do ujedinjenja Njemačke, a time i do pr-

vog ozbiljnog izazova dotad neupitnoj bipolarnoj strukturi međunarodnog sistema u Evropi, pokazala je da je sada postalo moguće ono što je dotad bilo nezamislivo, a nemoguće ono što je dotad bilo neizbježno.

Iako su uzroci raspada Jugoslavije dublji – i ima ih mnogo (osobno sam ih nabrojao osam u svojim sad već pomalo davnim radovima, kao što je knjiga *Jugoslavija: država koja je odumrla*) – puknuće međunarodnog sistema i poremećaj ravnoteže na kojima je i Jugoslavija našla svoju stabilnost – bio je svakako jedan od najznačajnijih.

Istovremeno s tim, nestala je (i to kao „kula od karata“) socijalistička paradigma. To je otvorilo put za izbornu demokratiju. Ali, u zemljama koje su bile nacionalno složene, i bez snažnog iskustva s demokratijom, u zemljama bez liberalnog iskustva (kao što je bio slučaj u Jugoslaviji), demokratija je uplašila mnoge. Demokratija je značila napuštanje ideje da su svi narodi i sve republike u svojoj biti i po svom statusu jednaki, bez obzira bili veliki ili mali po broju stanovnika i teritoriji. U sistemu koji se ne temelji na brojanju glasova, nego na lojalnosti ideologiji, partiji i vodi, nije važno koliko ima „nas“, a koliko „njih“. U jugoslavenskom slučaju, socijalistička politika nacionalnog pitanja je učinila to da su pojmovi **manjina** i **većina** smatrani politički nekorektnima i praktički nekorisnima – te su ukinuti iz službenog vokabulara. Promoviralo se načelo jednakopravnosti sviju naroda i adekvatne – sve veće – autonomije i pravne zaštićenosti *narodnosti*. Pojam *manjina* smatran je uvredljivim. Na prijedlog jugoslavenskih Mađara, on je stoga isključen iz upotrebe. Smisao socijalizma bio je u izjednačavanju razlika, pa i u privilegiranju i dodatnoj zaštiti malih, slabih i nezaštićenih u odnosu na velike i ekonomski razvijenije. Ta namjera, kao ni mnoge druge, nije u potpunosti uspjela. Ali, ipak ne smijemo izgubiti iz vida da je u socijalizmu bilo moguće da jedan Srbin bude predsjednik Predsjedništva Hrvatske (Milutin Baltić), a jedan Albanac predsjednik Predsjedništva Jugoslavije (Sinan Hasani). Isto je bilo i s čelnim funkcijama u Partiji: Stanko Stojčević (Srbin) bio je predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta SK Hrvatske, a Ali Šukrija (Albanac) – predsjednik Predsjedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije u jednogodišnjim mandatima u 1980-ima. Biti predsjednik Partije, čak i u okviru kolektivnog sistema rukovođenja, značilo je biti na najodgovornijoj i najmoćnijoj poziciji u zemlji. To je smirivalo strahove manjina i davalo primjer mnogima drugima u svijetu: primjer kojeg je tek mali broj zemalja mogao slijediti.

Demokratija je, međutim, stvorila manjine i većine. Uvođenje glasanja – a to je bit demokratije – učinilo je većine privilegiranima, a manje je narode i grupe gurnulo u neizvjesnost. Ali, u Jugoslaviji su svi bili manjine na nekom nivou: čak i najveći narod – Srbi – bili su manjina u Jugoslaviji, u kojoj su činili samo 36 posto stanovnika. Zato su čak i oni odbacivali demokratsku transformaciju Jugoslavije, u strahu od „antisrpske koalicije“.

Strahovi, neizvjesnost, kolaps sistema, rušenje stubova na kojima se temeljila stabilnost – sve je to doprinijelo da se raspad Jugoslavije dogodio na kaotičan i tako opasan način. Tome su, međutim, najviše doprinijeli političari

koji nisu bili spremni na kompromise, nego su kaos i anarhiju pokušali iskoristiti kako bi dobili sve, a izgubili *ništa*. A to *sve* nije bilo moguće dobiti bez negiranja prava drugih. Kad se tome doda ideja da je demokratija poželjna samo tamo gdje smo *Mi* u većini, i da je stoga bolja manja država u kojoj smo u većini, nego veća u kojoj smo u manjini – onda imamo manje-više sve preduvjete za jedan brutalan rat, kakav se uskoro i dogodio.

Kao što nas je raspad Jugoslavije iznenadio, tako nas je – i još više – iznenadio i rat koji se dogodio paralelno s tim raspadom. Najvećem broju nas, generaciji studenata iz kasnih 1980-ih, u našim studentskim danima, neposredno prije nego se dogodio, rat je izgledao potpuno nezamislivim. Pa ipak, to što nam je tako izgledao, nije ga spriječilo da se dogodi. To što nešto ne možemo vidjeti, ne znači da ne postoji. Ako nešto ne možemo predvidjeti, ne znači da se neće dogoditi.

Kad se već dogodio, rat je fundamentalno i za dugi period obilježio naše živote. Na osobnom nivou, mnogima je od nas promijenio život, nekima identitet, i to na način da se danas mnogima čini da između njih od prije 1990-e i njih nakon 1990-e ne postoji skoro nikakav kontinuitet. Kao da svi koji smo preživjeli te godine imamo dva identiteta, kao dva života. Kako ih povezati?

Rat je primarni razlog postojanja šest (ili sedam) država na mjestu gdje je nekoć bila samo jedna. Nove države – iako ne sve jednako – nastale su zbog rata, zbog nasilnog karaktera odgovora na fundamentalne promjene koje su prije 1990- bile nezamislive a potom su postale neizbježne. Međunarodno priznanje Slovenije i Hrvatske, prije 25. godina, nije se dogodilo ni 26. juna 1991., ni 26. jula, ni 26. augusta, pa čak ni 26. oktobra 1991. dakle – ni dan, ni mjesec ni četiri poslije proglašenja nezavisnosti, nego tek kad je do temelja razoren Vukovar i napadnut Dubrovnik, i kad se pokazalo da postojeća jugoslavenska država ili ne želi, ili ne može (ili i jedno i drugo) zaštititi svoje državljane. Nego da čini upravo obrnuto: da tolerira slobodan ulazak oružja preko granice (čak i kad zna da se dešava), da ne čini ništa ili ne čini dovoljno da spriječi međusobne obračune zaraćenih strana, i – što je još gore – da sama snabdijeva oružjem jednu ili drugu (ili istodobno i jednu i drugu) stranu u tom užasnom ratu. Umjesto da zaštiti građane, država ih je počela napadati. Umjesto da štiti gradove, počela ih je razarati. Ona time nije ispunila svoju osnovnu zadaću i svrhu: očuvanje mira i sigurnosti svojih državljana.

Države koje ne štite svoje građane i koje nisu sposobne uspostaviti i održati mir, ne zaslužuju opstanak. One zaslužuju delegitimiranje, odnosno *de facto* ili *de iure* povlačenje priznanja od strane drugih država. Priznanje druge zemlje, koje je temelj vestfalskog poretka i samog međunarodnog sistema, daje se zato da bi se toj drugoj zemlji omogućilo da uspostavi mir i poredak unutar svojih granica. Ako to jedna zemlja ne može, a još više: ako ne želi, treba dati šansu nekoj drugoj – najčešće na smanjenom teritoriju. To je bio glavni motiv međunarodnog priznanja Hrvatske, u januaru 1992. godine. Ono je bilo rezultat prevlasti realističkog gledanja na jugoslavensku krizu. Postalo je važnije uspostaviti mir, nego održati državu koja to nije bila u stanju učini-

ti. Napominjem ovdje jednu važnu činjenicu, bez koje se ne mogu objasniti suvremeni srpsko-hrvatski odnosi. Hrvatska je postala država zbog rata. Bez rata, samo s referendumom, koji uz to i nije bio samo o nezavisnosti nego i o mogućnosti konfederacijskog povezivanja s drugima u okviru neke nove zajednice jugoslavenskih država – ona bi ili mnogo teže i kasnije, ili ne bi nikada postala država. Rat je stoga ne samo kolijevka, nego i mjesto stvaranja suvremene hrvatske države. To nije slučaj ni s jednom drugom od post-jugoslavenskih zemalja, pa čak ni s Bosnom i Hercegovinom, koja je postala nezavisna na valu odgovora kojeg je međunarodna zajednica osmislila u vezi s ratom u Hrvatskoj. I Bosna i Hercegovina, i Makedonija i Slovenija dobile su međunarodno priznanje zbog rata u Hrvatskoj. To taj rat čini iznimnim, i objašnjava zašto je on u Hrvatskoj tako važan da danas čini samo jezgro nacionalnog i političkog identiteta.

Istodobno, međutim, u Hrvatskoj se „zaboravlja“ da je međunarodno priznanje bilo rezultat ne samo rata, nego i mira. Ne samo sukoba, nego i prihvatanja kompromisa kojima bi se taj sukob, vjerovalo se, morao okončati i to prije nego je uslijedilo međunarodno priznanje.

Međunarodno priznanje Hrvatske bilo je rezultat pristajanja tadašnjeg političkog vrha te republike/države na kompromise po tri pitanja. Prvo, Hrvatska je pristala uspostaviti mir s JNA – te je stoga potpisala Sarajevski sporazum od 2. januara 1992. Drugo, prihvatila je eksplicitni zahtjev Badinterove komisije – i to u dva pisma koja su 11. i 13. januara 1992. Hrvoje Šarinić i Franjo Tuđman razmijenili s Badinterom – da će ustavnim zakonom o pravima manjina omogućiti autonomiju za Srbe u Hrvatskoj, i to najprije u okviru općina sa posebnim statusom, a potom (amandmanima na taj ustavni zakon) u kotarevima (područjima) sa posebnim statusom: Knin i Glina. To je bilo u skladu s referenduskim pitanjem iz maja 1991., sastavni dio kojeg je bila i mogućnost autonomije za Srbe u Hrvatskoj. I treće, Hrvatska je pristala na *de facto* (ne i *de iure*) privremeno izdvajanje četiri UNPA područja i njihova stavljanja pod nadležnost UNPROFOR-a, odnosno Ujedinjenih nacija. UNPROFOR, koji je bio mirovna misija, ne bi došao da je u Hrvatskoj i dalje trajao rat, pa time i današnja interpretacija o ratu koji je trajao punih pet godina gubi smisao. Preduvjet angažiranja UNPROFOR-a, kao i međunarodnog priznanja Hrvatske, bilo je sklapanje mira i stvaranje pretpostavki za zaštitu manjina, posebno Srba, u Hrvatskoj.

Sve su to bili zahtjevi koji ukazuju na sumnjičavost Badinterove komisije, koja je u svom izvještaju iz novembra 1991. Hrvatsku proglasila zemljom koja samo djelomično ispunjava uvjete za priznanje – za razliku od Slovenije i Makedonije, koje su dobile bezuvjetno pozitivnu ocjenu. Hrvatska je, dakle, prihvatila kompromise koje nije htjela, ali koji su bili nužni da bi se postigao cilj. Kasnije je sva tri uvjeta dovela u pitanje: 1995. je prvo pokrenula vojno-policijske akcije kojima je reintegrirala najveći dio UNPA područja, a potom i suspendirala pa ukinula odredbe ustavnog zakona o autonomiji kotareva Knin i Glina. U tome joj je izdašno pomogla srpska strana – tj. rukovodstvo

secesionističke Republike Srpske Krajine – koje nije htjelo nikakav kompromis, niti je prihvaćalo tu i druge ponude za autonomijom u okviru Hrvatske (primjerice, odbijajući i plan Z-4). Odgovornost krajinskih vođa za ono što se Srbima u Hrvatskoj dogodilo u tom ratu nije manja od odgovornosti hrvatskih vlasti. I jedni i drugi su, uostalom, gradili svoju politiku na ideji da Srbi i Hrvati nikada nisu mogli, ne mogu niti će ikada moći živjeti u miru jedni pored drugih. To je bilo falsificiranje historije s ciljem pripreme za rat.

Bez obzira na kompromise na koje je Hrvatska pristala, već se 1992., s priznanjem Hrvatske, stvorio osjećaj da je jedna strana dobila i više nego je očekivala (jer, ni u Hrvatskoj mnogi – pa ni politički vrh – nisu očekivali nezavisnost, i nisu se za nju spremali), a druga izgubila sve što je imala i htjela. Podsjetit ću samo da ispitivanja javnog mnijenja provedena u martu 1990, neposredno prije prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj, pokazuju da je tek oko 11 posto građana u Hrvatskoj smatralo da bi najbolje rješenje bila puna nezavisnost od Jugoslavije, bez obzira na to što će se događati s ostatkom Jugoslavije. Najveći broj građana – oko 50 posto – bio je za neki oblik konfederacije, koju je hrvatska vlast i predlagala u prvim mjesecima nakon što je stupila na dužnost. Dakle, bez obzira na kasnije interpretacije u samoj Hrvatskoj, i stalne percepcije o Hrvatima kao separatistima u Srbiji i drugdje, nije tačno da su Hrvati bezuvjetno htjeli nezavisnost. Želja za nezavisnošću, a potom i sama nezavisnost, stvorena je ratom i u ratu. A moglo bi se reći i da je i rat poslužio kako bi se ta želja povećala i kako bi se uništila bilo kakva želja za opstankom Jugoslavije – pa čak i kao konfederalnog okvira. Koliko god je *mainstream* političko rukovodstvo Hrvatske pokušalo taktičkim manevrima izbjeći najgore posljedice rata u trenucima kad nije bilo sigurno da će u ratu biti uspješno, toliko je ono istovremeno i priželjkivalo rat – a i radilo na tome da se dogodi – kako bi povećalo želju za nezavisnošću, a građane uvjerilo da je daljnji život sa Srbima u Jugoslaviji i u Hrvatskoj nemoguć. Samo se tako mogu objasniti uvoz oružja u Hrvatsku, a potom i formiranje prvih jedinica spremnih na upotrebu tog oružja, te toleriranje i poticanje radikalizma kroz kadrovske odabire, medijsku pripremu, a u ključnim i osjetljivim mjestima, kao što su primjerice Vukovar i Zadar, i kroz izravne napade na Srbe već krajem 1990. i početkom 1991.

Promjena statusa i pretvaranje u manjinu, neuvažavanje pri uvođenju novih simbola, narušavanje prava koja su im garantirali savezni ustav i zakoni, napuštanje političke podrške od strane nekadašnjeg Saveza komunista Hrvatske, verbalni i drugi napadi, te potom rat, kod Srba su stvorili osjećaj ignoriranja, neuvažavanja, straha i poniženja. To da je Hrvatska ratom uspjela postići nezavisnost – koje su se Srbi iz Hrvatske plašili – stvorilo je osjećaj frustracije zbog nemoći da se zaustavi nešto što je sve do jučer izgledalo nemogućim, a sada je postalo neizbježnim. Osjećaj izdaje, i to izdaje od strane nama bliskih, naše braće. Osjećaj poniženja. Osjećaj straha za opstanak, naročito tamo gdje su Srbi – koji su kao i svi drugi jugoslavenski narodi u cijeloj Jugoslaviji bili konstitutivni narod – sada postali manjina. Taj strah nije bio

samo plod industrije proizvodnje straha, koja se već u 1980-im razvila velikim intenzitetom. Bio je to strah za koji se kasnije – naročito u 1995. – pokazalo da je, nažalost, bio prilično opravdan.

No, koliko god bio opravdan i razumljiv, strah je bio izvor za politike revanšizma i „preventivnog nasilja“, praksi koje su postale iznimno opasne za sve druge, a na kraju i pogubne za same Srbe. To se dogodilo zato što se strahom manipuliralo ne sa svrhom da ga se ukloni i da se stvori povjerenje i pokušaj stvoriti kompromis sa Hrvatima, nego kako bi ga se koristilo kao sredstvo mobilizacije protiv Hrvata, i kao sredstvo za separatizam i mržnju.

Nažalost, to se događa i danas. Frustracije i osjećaji nepravde i poniženja, posebno ako su povezani sa željom za osvetom u nekoj bližoj ili daljoj budućnosti, danas su, nažalost, i dalje izvorišta tenzija u odnosima Srba i Hrvata. Sije se potencijalno opasno sjeme nekog mogućeg, iako srećom ne i neizbježnog (pa čak ni vjerojatnog) novog konflikta. Manipuliranjem traumama iz prethodnih ratova, te stalnim stvaranjem novih frustracija ili osjećaja nezadovoljstva i poniženja, ne činimo dobro ni drugima ni sebi. Naš odnos prema prošlosti mora se temeljiti na sjećanju, ali nam je potreban i zaborav. Potreban nam je odmak od naše vlastite prošlosti, a ne stalna upotreba prošlosti za novi krug sukoba. Ako nas je iskustvo 1980-ih moglo ičemu naučiti, to bi mogla biti ta lekcija. Manipulacije sjećanjima i emocijama koje su povezane sa Drugim svjetskim ratom služile su, nažalost, ne stvaranju pretpostavki za trajni mir, nego prečesto mobilizaciji za novi krug sukoba.

Na drugoj strani, međunarodno priznanje, a kasnije i uspješno ostvarivanje cilja etničke homogenizacije kroz vojne akcije iz augusta 1995., stvorili su osjećaj trijumfa i pobjede na hrvatskoj strani. Osjećaj pobjede, snage i nadmoći koji je uslijedio nakon što se duge četiri godine (od 1991. do 1995.) stvarao osjećaj poniženja i poraza zbog nemogućnosti nove hrvatske države da kontrolira svoj teritorij u potpunosti. Frustracije su bile stvorene i zbog politike „međunarodne zajednice“, naročito Evropske unije, za koju je velik broj Hrvata smatrao –opravdano ili ne – da nije učinila dovoljno da bi spriječila rat. Percepcija o nezainteresiranoj Evropi koja samo govori ali ne djeluje stvorila je u Hrvatskoj snažan euroskepticizam i euroravnodušnost, kojeg smo vidjeli i kod vrlo slabe izlaznosti na referendum o članstvu u EU 2012.

Riječi kao što su: pobjeda i poraz, trijumf i poniženje, frustracija, nerazumijevanje i nepriznavanje – često su zanemarene u političkim analizama, pa i kad se radi o međunarodnim odnosima. Ali ti osjećaji imaju svoju stvarnu snagu, oni postaju faktori koji stvaraju druge negativne emocije: mržnju, želju za osvetom, zavist, osjećaj neadekvatnosti i potrebu za revanšom.

Revanšizam je bio, kao što znamo, jedan od uzroka nerazumijevanja među evropskim narodima, koji je i doveo do Drugog svjetskog rata. U našim analizama, stoga, ne smijemo zanemariti emotivnu stranu političkog i društvenog ponašanja ljudi, ako ne već i zajednica kojima se nameće – političkim posredovanjem – osjećaj kolektivne pobjede, kolektivne žrtve ili kolektivnog krivca. Naše osobno – a još više tzv. kolektivno (uvijek oblikovano i posre-

dovano, pa dijelom i nametnuto) – iskustvo, pritišće svijest suvremenika, a time i utječe na njihovo djelovanje. Naročito je tako u okviru konzervativnih ideologija i doktrina, koje povezuju u jedno prošlost, sadašnjost i budućnost, ne dopuštajući stoga ikakav trajan i sveobuhvatan odmak od prošlosti. Konzervativne politike – a sve su naše politike u ovih 25 godina bile dominantno konzervativne, uz povremeni bljesak progresivizma i liberalizma, zagledane su u prošlost koju tumače mitovima. Ali, u prošlosti one često pronalaze razloge i motive za osvetu, za novi krug nasilja i za nove ratove. Tako su i 1389., i 1918., i 1941., i 1945., i mnoge druge godine na koje se u mitskoj interpretaciji gleda kao godine poraza i pogrešnih poteza, kao godine frustracije i poniženja, uvijek s nama. To su – kao što je za 1941. rekao Slavko Goldstein, godine koje se vraćaju, kojih se ne možemo riješiti, koje ne možemo ostaviti iza nas. I u tome je jedan od uzroka našeg stalnog „ratnog stanja“. Kao da se stalno spremamo za neki od starih ratova. Kao da nam stalno u sadašnjosti „iskaču“ pojmovi, ideje i motivi iz prošlosti. I kao da se tog „začaranog kruga“ nasilja ne možemo do kraja osloboditi.

Ovdje sada dolazimo do **drugog** faktora koji – na temelju onog što se i kako se dogodilo u 1990-im – stalno obnavlja, poput nekog *perpetuum mobile*, *samoobnavljajućeg stroja*, uzroke daljnjih tenzija između Srbije i Hrvatske. Radi se o korištenju motiva rata kako bi se konstruirao novi nacionalni i politički identitet, prije svega u Hrvatskoj.

Rat kojeg smo imali bio je sam po sebi velika tragedija za oba naša naroda: i za Srbe i za Hrvate. Ali, ona strana koja je u ratu i zbog rata postigla sve svoje nacionalne ciljeve (a to je u ovom slučaju *hrvatska strana*), ima upravo zbog takvog ishoda rata i motiv da ratu produži život. Ona ga pretvara – kroz narativ o *Domovinskom ratu* – u centralni element svog identiteta, u mit i dogmu, u tabu i totem, koje se ne smije preispitivati. Svatko tko preispituje taj mit suočava se s mogućnošću da bude proglašen „rušiteljem temelja države“. Oni koji su u tom ratu dobili praktički sve što su očekivali i željeli, pa i više od toga – ratu ne dopuštaju da stane. Za njih, rat nije samo pitanje prošlosti, nego i sadašnjosti i budućnosti. Tu se ideologije isprepliću s interesima, primjerice onih koji su u ratu dobili status, a zbog rata privilegije koje inače ne bi nikada uspjeli dobiti. U tom svakodnevnom prisjećanju na rat i u institucionaliziranju jednostranog narativa o ratu u Hrvatskoj, vidim – s hrvatske strane – možda najveću prepreku miru i dobrim odnosima između Hrvata i Srba. Sve dok „Domovinski rat“ bude bio centralno mjesto oko kojeg se gradi politički i nacionalni identitet suvremene Hrvatske, neće biti mogućnosti za približavanje sa Srbima, jer je sastavni dio tog narativa onaj u kojem se o Srbima govori samo kao o agresorima, a o Hrvatima samo kao o žrtvama – o Srbima kao o opasnosti za teritorijalni suverenitet i nezavisnost Hrvatske, a o Hrvatima kao onima koji još nisu u potpunosti preuzeli suverenitet u svoje ruke. Taj narativ, stoga, nije spojiv s idejom prijateljskih odnosa između Hrvata i Srba. Štoviše, on potiče daljnje sukobe, budući da svakog Srbina izravno veže uz pojam agresije, te stoga tretira kao potencijalnu *sigurnosnu prijetnju*. To se, naročito, do-

gađa u kontekstu stalne potrebe za stvaranjem neprijatelja, čak i tamo gdje se i kad se tvrdi da je on historijski poražen i na putu nestanka. Onima koji ne poznaju dobro narative koji su nastali nakon i zbog rata, izgleda neobičnim da se čak i danas – kad u Hrvatskoj više nema nikakvih Jugoslavena, razni ekstremni branitelji iz „Domovinskog rata“ i dalje „bore“ protiv Jugoslavena, kao što su istakli u protestima ispred zgrade Ministarstva branitelja u Savskoj ulici u Zagrebu između 2014. i 2016. godine. Ili da i sadašnji broj Srba u Hrvatskoj – koji je tek oko 40 posto predratnog broja – i dalje izaziva takvu iritaciju radikalnih nacionalista. Zašto?

Odgovor na to pitanje treba tražiti u ideji *totalnosti* koja je povezana s radikalnim nacionalizmom, a kao što znamo, kroz ideju *totalne države* i *totalitarizma* i s fašizmom. Naime, koncept suverenosti kakvog zamišljaju zagovornici *totalnosti* podrazumijeva apsolutnost. Apsolutnost podrazumijeva neograničeno i bezuvjetno raspolaganje državom kao što se raspolaže vlastitom imovinom, s vlastitim domom. Usporedba s *domom*, kao i korištenje riječi *dom* u ultranacionalističkim sloganima i pozdravima, nisu slučajne.

Kao što ni vaš dom nije u potpunosti vaš sve dok u njemu imate makar i gosta, a kamoli podstanara ili stanara, tako ni država nije u potpunosti vaša sve dok u njoj živi makar i 9 posto drugih – koliko ih danas, nakon vala etničkog homogeniziranja u kojem je broj pripadnika manjina smanjen s 22 na 9 posto – živi u Hrvatskoj. Reintegracija Hrvatske, do koje je došlo najprije vojnim putem (kroz akcije Bljesak i Oluja, 1995.) a potom i diplomatskim (kroz Erdutski sporazum) bila je, uostalom, prije svega reintegracija teritorija, a ne i ljudi koji na tom teritoriju žive. Dok se sve poduzelo kako bi se reintegrirao teritorij, reintegraciji ljudi su postavljene vrlo ozbiljne i trajne prepreke. Tome je služila ne samo nova retorika, utemeljena na motivu „Domovinskog rata“, nego i niz zakonskih postupaka, npr. politika državljanstva koja je dijelila ljude na „uključene“, „isključene“ i „pozvane“ (kako je pokazao Igor Štiks) a da ne govorimo o diskriminaciji u stvarnosti, npr. pri zapošljavanju i u drugim situacijama – o čemu su pisali Antun Vukelić i Darija Maslić-Seršić prije četiri godine.

Da se odmah razumijemo: ni na srpskoj strani nije bilo volje za mirom i integracijom. I Srbi su, u trenucima kad su izgledali kao sigurni ratni pobjednici, ili kad su samo procjenjivali da su jači i da ne mora ulaziti u kompromise, slavili rat, a ne mir. Nisu isključivali rat, nego su ga uključivali u kalkulacije kao jednu od legitimnih opcija. Poruka da rat nije isključen – koju je Slobodan Milošević poslao sa Gazimestana 1989. godine – kao i one iz diskusija u užim političkim krugovima o kojima danas svjedoče memoari i dnevni ci sudionika: da je rat neizbježan i poželjan jer se jedino ratom može postići ono što je izgubljeno mirom, bile su tragične za druge, ali i za same Srbe. U Srbiji se proširila ideja – koja se i danas, nakon svih tragičnosti procesa raspada Jugoslavije, održava – da Srbi i Hrvati nikada nisu mogli, sada ne mogu, niti će ikada u budućnosti moći živjeti zajedno. A kad su bili pobjednici, kad su imali priliku kontrolirati područje koje su osvojili, srpski nasilnici i ekstre-

misti su na njemu provodili politiku koja je bila neprijateljska prema onom drugome: u ovom slučaju, prije svega, prema Hrvatima i Bošnjacima. Ni praksa etničke homogenizacije nasilnim sredstvima (da izbjegnemo pojam *etničko čišćenje* koji je postao suviše politiziran), kao ni stvaranje mitova o *nama kao pobjednicima i kao žrtvama* a nikad kao *počiniteljima*, nije samo neka hrvatska specijalnost – ona se na zapanjujuće sličan način pojavila i kod Srba, posebno tamo gdje su kao drugi po veličini narod uspješni potčinili i pod svoju vlast staviti dijelove većeg naroda iz multietničkih država u kojima su živjeli. Ponašanje Hrvata prema Srbima (drugog najvećeg prema najvećem narodu u jugoslavenskoj federaciji) u tom je smislu bilo prilično slično ponašanju Srba u odnosu na Bošnjake u Bosni i Hercegovini. Možda ima nešto u zaključku koji je nedavno u jednom svom članku o Bosni i Hercegovini predstavio Karlo Basta, u kojem tvrdi da su drugi najveći narodi u višenacionalnim državama skloni konstruirati vrlo slične narative, utemeljene na izgrađenoj „strukturi nezadovoljstava“ (odnosno: frustracijama) zbog – što navodnog, a što stvarnog - nerazumijevanja njihove pozicije od strane najvećeg naroda. To se danas, uostalom, može pratiti i kroz analizu diskursa koji se uporno gradi u Republici Srpskoj u odnosu prema Bosni i Bošnjacima. U mnogočemu ti narativi podsjećaju na hrvatske narative u odnosu na Jugoslaviju i Srbe – a i političke prakse su po mnogočemu slične.

Treba, međutim, podsjetiti da je uvjeravanje da je zajednički život nije moguć – i da je rat onaj moment koji će ispraviti stare nepravde, zaliječiti stare rane i osigurati „početak prave povijesti“ (odnosno: kraj „pretpovijesti“ kao povijesti sukoba) – sastavni dio ratne propagande i pripreme za rat. Radi se o opravdanju za mobilizaciju protiv drugoga, a ne o vjernom i istinitom opisu stvarnosti. Istraživanja etničke distance u Jugoslaviji prije rata, pa čak ni u 1980-ima kad je nacionalizam već dobio krila, ne pokazuju nikakav poseban animozitet između Srba i Hrvata. Nije postojala nikakva nužnost da se zarati. Štoviše, rat je većini građana bio potpuno nezamisliv, a mnogi ga nisu dobro vidjeli ni kad je započeo, smatrajući da je nemoguće da susjedi koji su mirno živjeli jedni pored drugih zarate.

Ideja o nekoj tzv. trajnoj mržnji koja je samo čekala da eksplodira – koju danas promoviraju oni koji su stvorili rat i sad ga moraju opravdati – suprotna je osobnim, pa i kolektivnim uspomena na dugo razdoblje zajedničkog života, međusobnog poštivanja i kompromisa. U stvarnosti, među Hrvatima je bilo, ima i uvijek će biti onih koji Srbe doživljavaju kao svoje prijatelje ili barem – što je najčešće slučaj – koji ako ih već i ne vole, onda ih sigurno ni ne mrze. Isto je tako, naravno, i kod Srba u odnosu na Hrvate. Jugoslavenski i socijalistički narativ o ljubavi i bratstvu bio je kao opis stanja pogrešan, pretjeran i suviše idealističan, iako je kao poruka o poželjnim društvenim vrijednostima bio progresivan i miroljubiv. Ali je isto tako pogrešan i netočan narativ o mržnji i stalnim neizbježnim sukobima. On je nametnut odozgo, izvana, izgrađen na smišljenim i namjernim manipulacijama, kao što su one da smo jedino mi žrtve, a oni drugi da su jedino i jedini agresori i počinitelji zločina. Da

bi izbjegli odgovornost za vlastita nedjela, tvorci tog narativa pokušavaju odgovornost prebaciti na „narode“, a sebe prikazati samo kao izvršitelje te „ne-savladive“ i „čelične“ volje. Time, zapravo, žele amnestirati sebe od povijesne odgovornosti za rat. Tome služe i proslave rata. Umjesto da se rat komemorira i da se s tih komemoracija šalju poruke mira i formuliraju pouke: „nikad više“, rat se u Hrvatskoj slavi i smatra temeljem državnosti. Pritom se konstruiraju službeni narativi kojima je cilj brisanje osobnih sjećanja i uspomena na dugo razdoblje normalnosti i mira.

Službeni narativi koji svoje korijene vuku iz pripreme za ratni sukob, ali su procvat doživjeli tek nakon njega, čine sve da bi ljudi iz svoje svijesti i srca, iz svoje analize i osjećaja, istisnuli osobne uspomene na ono što nije u skladu s dominantnim i nametnutim „istinama“. Ali, kao što sam pisao još 2003. u članku o antiliberalnom karakteru toga pojma, u stvarno slobodnom društvu nema mjesta za „službeni narativ“. U slobodnom društvu, svaki pojedinac ima pravo na vlastito sjećanje, na vlastitu interpretaciju, na vlastiti zaključak. Kritičnost i individualnost, to su uvjeti za stvaranje i održavanje slobodnog društva. Svako nametanje „istine“, a posebno njeno usklađivanje s državnim narativima, negira slobodu. U slobodnom društvu, svatko ima pravo pisati povijest i sudjelovati u povijesti na način da iskaže svoja sjećanja i iskustva na način na koji to želi.

S te pozicije – liberalne – uostalom i ocjenjujem studentske eseje i ispite, i u Zagrebu i u Beogradu: svi moji studenti znaju (ili bi trebalo da znaju) da nikada neću dati najvišu ocjenu nekome zato što se slaže sa mnom, s drugim autoritetom ili s državnom istinom – kao što nikoga neću srušiti zato što ima zaključak potpuno suprotan mome, ili onome koji promovira neki „službeni autoritet“. U slobodnom društvu cijeni se kritičnost, propitivanje, izazivanje dogmi i prkošenje mitovima. Slobodno društvo je emancipirano od vječnih istina, a prezire stereotipe i predrasude. Sloboda emancipira, ona perpetuira samu sebe – baš kao što i nesloboda, nasilje nad slobodom, stvara neslobodne ljude koji potom održavaju društvo i državu neslobodnima. U pitanjima slobode i mira, kako sijemo tako žanjemo. Ako želimo slobodu i mir, moramo sami zaključivati o sebi i drugima. Ne smijemo dopustiti da netko drugi – netko „s vrha“ – manipulira i time nas mobilizira protiv drugoga, bez poznavanja tog drugoga, bez pokušaja da ga razumijemo, bez pokušaja da – barem donekle – osjetimo njegovu bol, njegove strahove, njegove želje.

Granica između rata i mira, između sukoba i suradnje, ide kroz odnos prema slobodi, prema mogućnosti da se iskaže svaki identitet i svaka misao, svaki osjećaj i svaki interes i to bez straha od posljedica. I ako bih imao neku preporuku o tome kako razriješiti napetosti koje su danas okovale srpsko-hrvatske odnose, rekao bih, prije svega, da je to moguće pod uvjetom da napustimo državne, jednoobrazne, mitske i na manipulacijama zasnovane „istine“. Jer, te državne istine vode u nove sukobe. Oni koji njima upravljaju imaju izravan interes da nas tobože „mire“ ali zapravo nikad ne pomire. Oni žive od sukoba, od proizvodnje straha i kontrole nad narativima. Zato nas danas upravo

mediji koji su bliski vlastima ili su ih same vlasti stvorile, ponovno i svakodnevno „bombardiraju“ uvredljivim etiketama o Hrvatima ustašama i Srbima agresorima. O Hrvatima govore ljudi koji nikad nisu vidjeli živog Hrvata, a kamoli da su ikad živjeli u Hrvatskoj – a često je tako i obrnuto. Nedostaje nam slobodno osobno iskustvo, ono koje nam se neprekidno onemogućava ili potiskuje kako bismo povjerovali u neki viši, „državni“ narativ. Štoviše, političke strukture koje žive od rata, ti poduzetnici sekuritizacije i falsificiranja uspomena, prijete nam da se – kad i ako oni dođu na vlast – u javnosti neće smjeti dovoditi u pitanje državna definicija, npr. Domovinskog rata, te da će svatko „u privatnim prostorima“ smjeti misliti što želi, ali u javnom prostoru će morati slijediti državni mit. Nema dovoljno propitivanja ni naše ni njihove uloge, nema sivog, ni sto nijansi sivog, sve je „jasno“: sve je „odavno rečeno“, sve se zna.

Dragi prijatelji,

Srbi i Hrvati mnogo govore jedni o drugima, ali se malo zapravo poznaju. Što se manje poznaju, to je lakše mobilizirati ih protiv onog drugog. Nacionalistički mitotvorci na obje strane učinili su i čine sve što mogu da bi to ostalo tako. Doduše, moramo biti iskreni i reći da se Srbi i Hrvati nisu dobro poznavali ni u Jugoslaviji. U njoj nije bilo ničeg poput *Erasmusa*, pa je lakše bilo otići studirati u Njemačku ili Austriju nego iz Zagreba u Niš ili iz Novog Sada u Split. Čak ni Beograd, naš zajednički glavni grad, nije bio pretjerano velika iznimka.

Ali, ono što je nastalo nakon 1990-e ukazuje na sistematsku proizvodnju neznanja i nepoznavanja kako bi se lakše manipuliralo emocijama, a u politici su emocije bitne i ne mogu se isključiti ni ignorirati. Ponekad nam se čini, s pravom, da ljudi više odlučuju zbog emocija – a naročito zbog identiteta koji uključuju i emocije – nego temeljem neke racionalne analize, temeljem razuma. S obzirom na to da se emocijama lakše manipulira nego razumom, nije neobično da mitotvorci to i čine.

Između naša dva naroda namjerno su postavljene granice i mine, a isto-vremeno i mentalne barijere, odnosno mentalne zamke (kako je u svojim briljantnim esejima pred sam rat govorio Bogdan Bogdanović). Simboli zajedničkosti i bliskosti, simboli mirnog života u solidarnosti – kao što su Vukovar, Mostar, cijela Bosna i Hercegovina i Jugoslavija – bili su napadnuti i u velikoj su mjeri razoreni upravo zato što su stajali na putu „zaključku“ da Srbi i Hrvati ne mogu živjeti zajedno, čak ni kao susjedi. Mržnju, za koju su tvrdili da je oduvijek postojala, trebalo je stvoriti, da bismo se uvjerali da je „oduvijek postojala“. Razoreni su i drugi instrumenti povezivanja. Primjerice, jedan jezik kojim govorimo – i koji smo uvijek svi razumjeli iako smo ga i različito nazivali i različito izgovarali – sad su mitotvorci pretvorili u četiri jezika, s tendencijom da se taj broj poveća. Iako svi vidimo i čujemo da se radi o jed-

nom policentričnom (kako kaže Snježana Kordić) jeziku, strah nas je to izreći da ne bismo uznemirili državni narativ. Paradoksi prevođenja sa srpskog na hrvatski, ili s bosanskog (bošnjačkog?) na crnogorski (a uskoro možda i sa *crnskog* na *gorski*, kako bi nekoć rekli sarajevski *nadrealisti*), ili bankomati koji nas pitaju govorimo li „srpski“, „hrvatski“ ili „bosanski“ (ili „bošnjački“) u BiH u direktnoj su suprotnosti s našim iskustvom – a ono je takvo da nam ne trebaju nikakvi prevoditelji za ono što svi gotovo u potpunosti razumijemo. Ali, okovani mitovima i „službenim istinama“, često šutimo i prihvaćamo, pa se poslije toj praksi ismijavamo i rugamo u privatnim krugovima. Vlast nam, naime, dopušta da u privatnim krugovima govorimo manje-više što želimo, ali sve dok u javnom prostoru „ne izazivamo“ – jer, svako takvo izazivanje u javnom prostoru jest ništa manje nego „rušenje temelja države“, ako ne i gore: pokušaj obnove Jugoslavije ili podrška ratnim zločincima.

Isto je i s granicama, koje smo prihvatili kao neko neizbježno državno stanje, iako smo imali (čak i ljudi moje generacije) dugo iskustvo života bez granica. Svaki drugi tjedan – najčešće autobusom – dolazim u Beograd i vraćam se u Zagreb, pa imam mogućnost vidjeti kako to izgleda. A izgleda sve gore – i to ne samo na srpsko-hrvatskoj granici. Na Bregani / Obrežju, graničnom prijelazu između Slovenije i Hrvatske, četiri kilometra od kuće moga djeda i bake u Samoboru, gdje do moje 24. godine nije bilo graničnog prijelaza, danas ne samog da ga ima, nego je na njemu postavljena žilet-žica. Jedine žrtve, zasad, su životinje koje pokušavaju preći s jedne livade na drugu. Ali, žilet-žica na Bregani, uz istovremeno potpuno otvorenu granicu gdje je nekad bio Šentilj, pokazuje dokle smo stigli i kamo idemo, odnosno – bolje rečeno: kamo ne idemo. Granične sporove, pritom, ne rješavamo, kao što ne rješavamo ni većinu drugih „otvorenih pitanja“. Odgovara nam da ostanu stalno otvorena, nikad zatvorena.

Da paradoks bude veći, granice na jednom mjestu dijele Hrvatsku od nje same: kod Neuma, gdje je ona presječena na dva dijela. Ljudi iz Dubrovnika, stoga, moraju do Splita preko područja ne samo druge države, nego i preko prostora koji nije u Europskoj uniji. Da bi paradoks bio veći, na obje strane granice žive uglavnom Hrvati, a granični policajci i carinici se sami sebi čude što to – i gdje, i od koga – čuvaju granicu, koju, vjerojatno, ni sami ne žele, ako ne zbog nečeg drugoga a onda zato što dijeli Hrvate od Hrvata. Oni stariji, sada pred mirovinom, vjerojatno se sjećaju vremena kad nikakve granice tu nije bilo i kad nikakva nije bila ni zamisliva na tom području. Ali, to su bila ona vremena koja u javnosti nije popularno, pa ni sasvim bezazleno, spominjati. Državni narativ o prednostima – i uvijek samo prednostima – državnosti nad svim ostalim, dovoljan je „argument“ da se logična pitanja ne postavljaju, čak ni usred ljeta, u dugim kolonama. Tako je kako je, nema druge. Krivi su spori policajci i prevelik broj turista, a ne mi sami koji smo sve učinili da granica bude tu, da bude tvrda i što trajnija. Na te smo se stvari navikli, i više ne propitujemo ni logiku ni smisao te situacije.

Ali, navikavamo se, bojim se, i na sliku koju su proizvođači imidža, konstruktori i dizajneri identiteta, stvorili o onom drugome. Industrija antihrvatstva i antisrpsstva u našim zemljama nikako da stane. Što se može učiniti u odnosu na to? Dvije stvari: 1) moramo se bolje poznavati i 2) moramo neprekidno izazivati predrasude, stereotipe i mitove o drugome.

Mislim da je od velike važnosti da se bolje upoznamo. Neposredni kontakti studenata, i ljudi općenito, često već u prvom dodiru dovode u pitanje državne narative. Ti narativi su često slični priči o „Carevom novom ruhu“. Svatko vidi, ali se ne govori da je car gol. Ali nekad je dovoljno da jedan „nepriлагоđeni“, jedno dijete koje zaključuje izvan okvira nametnutog diskursa i kaže samo ono što vidi, pa da se cijeli narativ zatrese, poput zemlje iz stihova naše nekad zajedničke himne u kojoj čak i stijena puca, a i dub se lama, dok mi stojimo postojano (i rekao bih: prilično tvrdoglavo) kano klisurine. Zato su naši mitotvorci tako osjetljivi čak i na pojedinačne „nepriлагоđene“ interpretacije, na svaki disonantan glas. Njihovi su temelji slabi i improvizirani, a njihove kuće Potemkinova su sela. Oni, ponekad, liče na onog prodavača voća iz Havelova eseja „Moć nemoćnih“, za kojeg komunistička partija smatra da je odan socijalizmu zato što svakog 1. maja u izlog zalijepi – kao i milijuni drugih – crvenu traku s natpisom „Živio 1. maj“, koju mu je partijski sekretar okruga donio u voćarnu. A radi se, zapravo, o praznom ritualu. Onaj tko misli da su ljudi uvjereni u ono što rade samo zbog toga što to rade, nisu naučili lekciju sloma socijalizma – sistema koji je, na prvi pogled, imao masovnu podršku građana, a na drugi je pogled bio „kula od karata“. Stoga nam treba sloboda, odvažnost i iskrenost – čak ne ni pretjerana hrabrost i umijeće – da bismo učinili veliku stvar.

Drage kolegice i kolege,

Sve što sam radio i što radim na povezivanju naših dvaju fakulteta – i kroz nastavu i kroz suradnju u istraživanjima i objavljivanjima, kao urednik *Političke misli*, kao urednik edicije o teorijama međunarodnih odnosa, kao osoba koja često istupa u medijima i ima mnogo prijatelja i rodbinu na obje strane granice – usmjereno je prema boljem upoznavanju, a time i boljim odnosima Srba i Hrvata. Budući da sam i sam i Srbin i Hrvat, smatram nekako da je moja dužnost da doprinesem poboljšanju odnosa između ta dva naroda. Nije lako, ali je nužno, biti kritičan i prema jednima i prema drugima. Kritičnost je u duhu naše profesije, barem nama koji je shvaćamo ozbiljno. Ali, kritičnost je i preduvjet slobode, a sloboda preduvjet mira i suradnje. Kritičnost prema mitotvorcima, prema onima koji žive od sukoba, koji nam ograničavaju slobodu govora, slobodu kretanja, slobodu interpretacije. Svaki, pa i najmanji korak kojeg možemo učiniti u tom smjeru, vrijedan je poštovanja. Jer: alternativa je: život u strahu, u stalnom iščekivanju novog sukoba. U našem narodu se kaže: „Ako vidiš pušku u prvom kadru nekog filma, ona će sigurno u trećem ispaliti

metak“. Kako se to ne bi dogodilo trebamo napustiti politiku: „Ako želiš mir, spremaj se za rat“. Uvijek mi se činilo, naime, da se onaj tko želi mir, mora spremati za mir.

Aktivna politika izgradnje mira kroz povećanje istinske slobode koja u sebi sadrži razumijevanja za drugoga, neka stoga bude naša trajna zadaća.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči. Prikazi knjiga i konferencija treba da sadrže do 1000 reči.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, „Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business”, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvora sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p.5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf>, (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim op. cit. i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, op. cit., str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604

